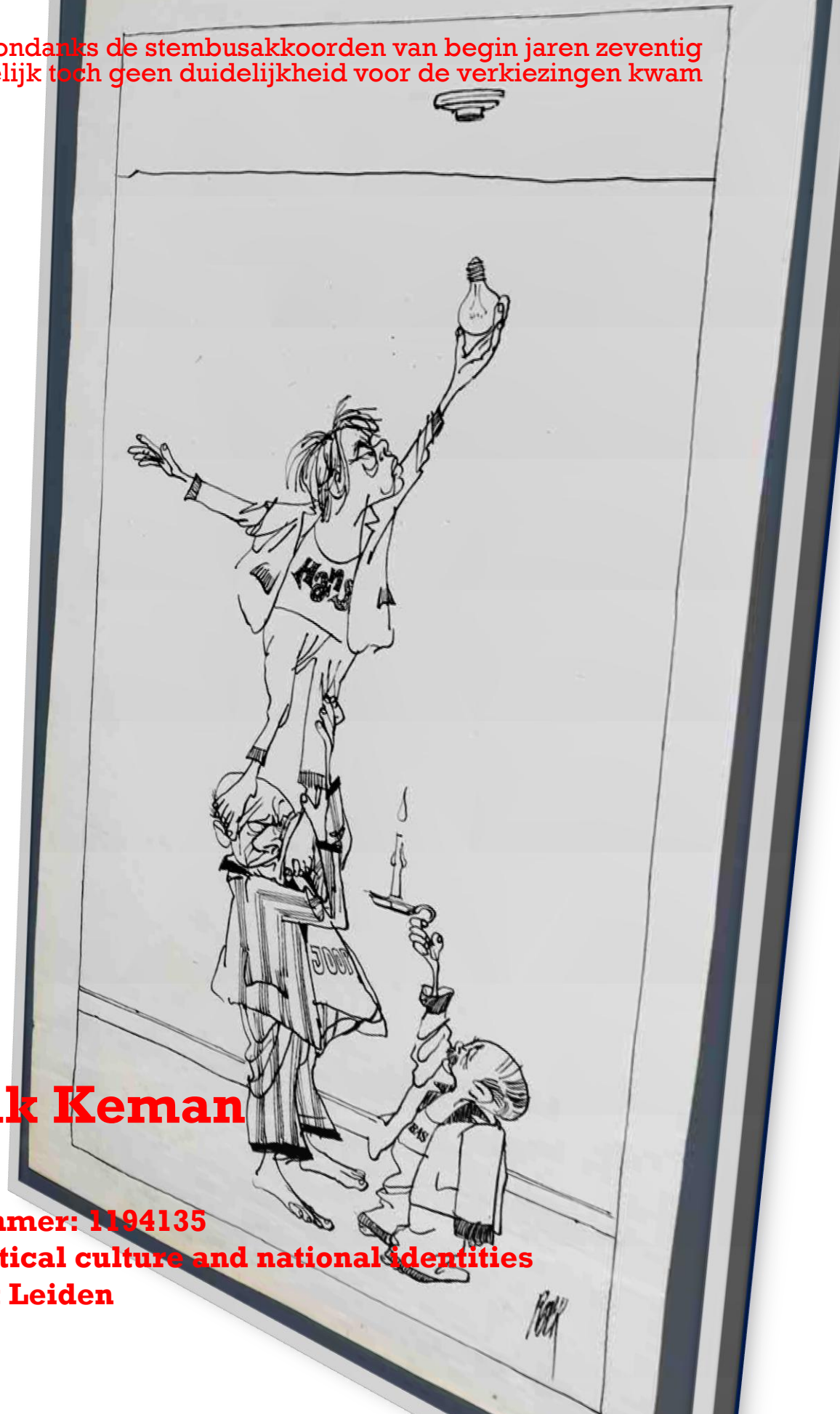

De lat te hoog

Waaron er ondanks de stembusakkoorden van begin jaren zeventig uiteindelijk toch geen duidelijkheid voor de verkiezingen kwam

Jan Erik Keman

Studentnummer: 1194135

**Master political culture and national identities
Universiteit Leiden**

De lat te hoog

Waarom er ondanks de stembusakkoorden van begin jaren zeventig uiteindelijk toch geen duidelijkheid voor de verkiezingen kwam

Inhoudsopgave

Inleiding	5
Hoofdstuk 1. De druppel	9
Hoofdstuk 2. Doorbraak poging nummer twee	14
Hoofdstuk 3. Een slechte generale	23
Hoofdstuk 4. Hard tegen hard	30
Hoofdstuk 5. Eindelijk duidelijkheid	36
Hoofdstuk 6. Kleine partijen worden volwassen	44
Hoofdstuk 7. De apotheose: Keerpunt '72	52
Hoofdstuk 8. Zwanenzang van het vooruitstrevende triumviraat	56
Conclusie. De lat te hoog	62
Dankwoord	66
Lijst met afkortingen	67
Bronnen:	
Tijdschriften:	
Literatuurlijst	67
Bronnen	
Interviews	73
Bronnenuitgaven	
Literatuur	74
Websites	75
Noten	76

Omslag: Peter van Straaten (Vrij Nederland 4-10-1972), Hans van Mierlo probeert met hulp van Joop den Uyl een gloeilamp op te hangen, maar komt centimeters tekort. Bas de Gaay Fortman staat erbij, kijkt ernaar en biedt een kaars aan.

Inleiding

‘Want mensen nooit was de keuze voor Nederland zo duidelijk als op twaalf september. Ik vraag u: gaan we met socialistisch beleid Griekenland achterna of gaan we financieel orde op zaken stellen? En ik vraag u: gaan we met links beleid de belastingen verhogen of gaan we, wat wij willen, de belastingen verlagen? De keuze is die tussen het pessimisme en het optimisme. Het is de keuze tussen Nederland achter de dijken of Nederland in de wereld. Het is de keuze, dames en heren, tussen het socialisme en ons liberalisme.’¹

VVD-leider Rutte waarschuwt het Nederlandse volk voor het rode gevaar

Geen invloed voor de kiezer op de samenstelling van het kabinet

Het contrast was nog nooit zo groot geweest. Rutte had het in zijn toespraak over een nachtmerrie. Een nachtmerrie van een spilzieke overheid, bemoeizuchtige ambtenaren en, stel je toch eens voor, een solidaire herverdeling van de inkomens. De socialistische hel waarin we na de verkiezingen terecht zouden komen, kon alleen met een stem op zijn VVD voorkomen worden. Terechte waarschuwing of niet, Rutte sprak klare taal. PvdA-leider Samsom deed dat op zijn beurt eveneens: ‘Het waren twee jaar waarin met rechts rotbeleid het verschil tussen mensen werd vergroot.’²

Over de toekomstige regeringscoalitie lieten beide tegenpolen echter wijselijk hun mond. Voorbarig, arrogant en bovendien hoogst ongepast, het was aan de kiezer en niemand anders om zich daarover uit te spreken. ‘Een treurige misvatting,’ noemt Van Thijn het. ‘Verkiezingen behoren te gaan over wie de grootste combinatie heeft, niet welke partij de meeste zetels heeft.’³ Zonder meerderheid in het parlement is een partij immers nergens. Het sluiten van een coalitie, het komen tot een compromis, allemaal zaken, die voor de democratische besluitvorming van levensbelang zijn. En juist op het gebied van de regeringsvorming, constateert de oud-burgemeester, heeft de man in de straat geen ene malle moer te melden. Wie uit angst voor het socialisme Rutte stemde, kreeg Samsom er gratis bij.

Het is op zijn minst opmerkelijk: in de verkiezingscampagne elkaars grootste vijanden, twee maanden later twee handen op één buik. Politici bevinden zich in een verdomd lastig pakket. Een spagaat haast. Het evenredige stelsel met haar veelheid aan partijen vraagt immers om het compromis, terwijl juist de felle polarisatie, die na paars weer helemaal terug van weg is geweest, zo’n halfbakken tussenoplossing in de weg staat. Aangezien het land geregeerd moet worden en compromissen dus onvermijdelijk zijn, zijn het de meest verregaande verkiezingsbeloften, breekpunten zo men wil, die er als eerste aangaan. Hoe goed logisch dit ook is, het komt de geloofwaardigheid van de politiek niet ten goede.

‘Staatsrechtelijk hobbyïsme noemen ze het, geloof ik. Oude koeien moet je niet uit de sloot halen, maar voor mij staat vast dat ons evenredige stelsel niet functioneert,’⁴ foetert Van Thijn verder. Net als in zijn jonge jaren verkeert de politiek in een vertrouwenscrisis. De burger heeft het gehad met het Binnenhof. Minder dan een kwart van de Nederlanders denkt, dat de politici bekwaam zijn, nauwelijks de helft vindt compromissen in de politiek een goede zaak en nog geen vijftig procent gelooft dat de heren in Den Haag ‘geven om wat mensen zoals ik denken.’⁵ Anno 2013 zijn politici de gebeten hond, het systeem zelf staat nauwelijks ter discussie. Zelfs de democraten van D’66 hebben hun kroonjuwelen inmiddels veilig opgeborgen.

Met name de hogeropgeleiden lijken de stem des volks juist te vrezen.⁶ Sinds de opkomst van Fortuyn regeert volgens hen de onderbuik. Dat laatste referendum over de Europese Grondwet alleen al. Een gotspe, men had tegen gestemd zonder te weten waarom. Eens te meer was gebleken dat je complexe politieke besluiten niet kan overlaten aan de gewone man. Nee, eens in de vier jaar stemmen is meer dan genoeg.

Tien jaar lang democratisering

Hoe anders was dat midden jaren zestig. De ‘in-pak-gestoken-intellectuelen’⁷ van D’66 vonden dat het welletjes was. Van ware inspraak kon je, zeiden ze, eigenlijk niet spreken, de Nederlandse democratie was verworpen tot een lachertje. Hoewel de heren politici hun onkunde meer dan eens toonden, lag daar nog niet eens het probleem. Een Den Uyl roeide ook maar met de riemen die hij had. De grootste sta-in-de-weg was wat hen betreft het systeem. Het stelsel zelf kon wel een likje

verf gebruiken. Ook Anne Vondeling van de PvdA deelde deze visie: 'Proteststemmers geven als reden voor hun protest vaak op: het bestaande partijstelsel.'⁸

In 1964 fulmineerde politicoloog Hans Daalder tijdens zijn oratie over de regentenmentaliteit, die ons land sinds de dagen van Thorbecke in zijn greep hield. Het landsbestuur was in die jaren volgens de Leidse hoogleraren in handen van een select groepje eminente heren, die 'zich geenszins dienaar van het volk voelen.'⁹ Anderzijds voelde de burger zich door deze afstandelijke en paternalistische houding politiek niet gehoord. De kloof tussen gekozene en kiezer bleef daarom onverminderd groot. Het ontbrak de politici aan het Binnenhof kortom in toenemende mate aan een democratisch mandaat.

Tien jaar later hield Daalder een jubileumtoespraak. Het contrast met zijn oratie kon niet groter zijn. De politiek was niet meer saai en voorspelbaar. Integendeel, sinds de stormachtige opkomst van D'66 en Nieuw Links had de politicoloog zich geen moment hoeven te vervelen: 'Begrippen als 'regentenmentaliteit', 'afstand tussen kiezer en regering', 'onduidelijke politieke verantwoordelijkheden', 'depolitiserend' en dergelijke zijn geworden tot de pasmunt van het moderne politieke discours.'¹⁰

Tegenover de vele woorden die sinds het midden van de jaren zestig aan de democratisering vuil waren gemaakt, stonden maar weinig concrete daden. Het viel niet uit te sluiten dat de polarisatie en het streven naar blokvorming uiteindelijk zouden leiden tot meer duidelijkheid in de politiek, maar voorlopig was er 'eerder sprake van een groeiende onoverzichtelijkheid en van een toenemende politieke betekenis van de kleine politieke partijen die er belang bij kunnen hebben zich te verzetten tegen een hervorming van het kiesstelsel die tot een vermindering van het aantal partijen zou kunnen bijdragen.'¹¹

Daalder sloeg de spijker op de kop. Hoewel politieke kopstukken als Den Uyl, Van Thijn en Van Mierlo sinds 1966 beloofd hadden duidelijkheid te verschaffen door het sluiten van coalities en regeerakkoorden voor de verkiezingen en daarmee expliciet aangaven niet meer mee te willen doen met het in hun ogen weinig democratische formatiespel na de stembusgang, had de formatie van het kabinet-Den Uyl alleen al meer dan zes maanden geduurd. Het streven naar meer kiezersinspraak op de regeringsvorming was dus een farce gebleken.

Stembusakkoorden uit de mottenballen

Sinds die jaren zeventig heeft geen zichzelf respecterende politicus het nog over duidelijkheid voor de verkiezingen. Ja, eens in de zoveel tijd stelt iemand voor de gekozen burgemeester in te voeren.¹² Maar echt concrete voorstellen, die de invloed van de burger op de regering moeten vergroten, worden niet gedaan.

Democratisering in de jaren zestig staat, zo is het idee, synoniem voor D'66. Van Mierlo en zijn pragmatische kornuiten hebben, zo wil het collectief geheugen, werkelijk alles uit de kast gehaald om Nederland terug te geven aan de burger. Maar helaas, de regentenklik bleek te taai en vooral te gehecht aan het pluche. De droom van D'66 stierf dan ook een stille dood. Tot zover de overlevering, nu de feiten. In haar streven naar democratisering heeft D'66 nooit alleen gestaan. Men werd, zo stelt de uit Amerika afkomstige historicus James Kennedy in *Nieuw Babylon in aanbouw*, juist met open armen ontvangen.¹³ Zo wilde de PvdA evenals D'66 een einde maken aan de onduidelijkheid voor de verkiezingen.

Waar het districtenstelsel en de gekozen premier nog steeds bekend staan als de kroonjuwelen van D'66, zijn de stembusakkoorden bij de PvdA in de vergetelheid geraakt. Onterecht, want anders dan de ontploffingsdroom van Van Mierlo was het plan om voor in plaats van na de verkiezingen een regeerakkoord te sluiten wel op de korte termijn uitvoerbaar. Sterker, terwijl we heden ten dage nog steeds wachten op de eerste door het volk aangewezen minister-president, heeft Nederland maar liefst twee van te voren afgesloten regeerakkoorden gekend. Of het instrument van toen één op één toepasbaar is op de politieke situatie van nu, is een tweede, maar de stembusakkoorden verdienen het mijns inziens zeker om uit de mottenballen te worden gehaald.

Literatuur over de politieke cultuur van eind jaren zestig en begin jaren zeventig

Over de turbulente periode 1966-1977 zijn boekenkasten vol geschreven. Nieuw Links, D'66, Den Uyl, de deconfessionalisering, de moeizame totstandkoming van het kabinet-Den Uyl en de polarisatiestrategie zijn uitgebreid behandeld. De stembusakkoorden zelf komen er echter maar

bekaaid vanaf. Als ze al genoemd worden, dan is dat zijdelings en onvolledig. Een werk met als overkoepelende thema de stembusakkoorden moet in ieder geval nog verschijnen.

In zijn in 1974 gehouden toespraak tracht Daalder een verklaring te vinden voor de groeiende onduidelijkheid in de Nederlandse politiek. Het instrument van de stembusakkoorden was niet toereikend gebleken. Terecht merkt de Leidse politicoloog op, dat de idee van stembusakkoorden, waar de regeringscoalitie van een Kamermeerderheid afhankelijk is, en het principe van de gekozen premier, waar de regeringsleider juist zonder mandaat van de Kamer kan opereren, onverenigbaar zijn.¹⁴ Maar aangezien de gekozen premier, ook door D'66, al vrij vroeg werd ingeruild voor de gekozen formateur, die zonder parlementaire steun immers nergens was, gaat dit argument als verklaring voor het falen van de stembusakkoorden niet op.

Een twintigtal jaar later keek Daalder er anders tegen aan. Het onvermogen de basis van de stembusakkoorden te verbreden en het uitblijven van staatsrechtelijke hervormingen lagen volgens hem ten grondslag aan het mislukken van het streven naar duidelijkheid voor de verkiezingen. Met name bij de wijziging van het kiesstelsel hadden de drie progressieve partijen te weinig gekeken naar de haalbaarheid.

Zo was de gekozen formateur, stelt de politicoloog, vanaf het begin een onhaalbare kaart. Het zou daarom verstandig zijn geweest om vanaf het begin naar een compromis te zoeken. Het verhogen van de kiesdrempel was voor de confessionelen bijvoorbeeld aanvaardbaar.¹⁵ Daalder lijkt hier voor het gemak te vergeten, dat dit plan op geen enkele manier tegemoet kwam aan de belangrijkste eis van de drie, namelijk dat politieke partijen in het nieuwe staatsbestel electoraal beloofd zouden worden bij samenwerking voor de verkiezingen.

Daalders kritiek snijdt daarom geen hout. Temeer omdat hij een ander aspect van het politieke debat van begin jaren zeventig onbesproken laat. Van Praag jr. besteedt in *Strategie en illusie* wel ruim aandacht aan de gevolgen van de polarisatiestrategie. Electoraal legde deze tactiek de PvdA geen windeieren. Voor de verstandhouding met het politieke midden, dat wil zeggen de confessionele partijen, was zij echter desastreus. Bovendien leidde de polarisatiestrategie er volgens de Amsterdamse politicoloog toe dat de kans op een meerderheid voor de stembusakkoorden bij voorbaat nihil was. Volgens hem dienden de door D'66, PvdA en PPR gesloten akkoorden daarom vooral als publicitair uithangbord.¹⁶ Echte hervormingen werden er, zo schrijft Van Praag, eigenlijk niet van verwacht.

Hoewel er uiteindelijk dus vrijwel niets veranderde, hebben de vooruitstrevende drie wel degelijk alles in het werk gesteld om het politiek bestel op de schop te nemen. Van Praag gaat dus wat al te kort door de bocht. Zaken als de totstandkoming van het gezamenlijke grondwetsvoorstel Aarden-Goudsmit en Van Thijn en de principiële weigering om na de verkiezingen met de confessionelen te onderhandelen, tonen dat er meer speelde dan alleen PR-overwegingen.

Wellicht zag links Nederland het allemaal wat te rooskleurig in, stelt Kennedy in *Nieuw Babylon in aanbouw*.¹⁷ Politici als Van Thijn en Van Mierlo geloofden daadwerkelijk dat de Nederlandse politiek in twee blokken uiteen zou vallen. Omdat de onderhandelingen over een nieuwe christelijke partij leken vastgelopen en de KVP electoraal in een vrije val terecht was gekomen, zouden de progressieve krachten binnen de confessionele partijen vroeg of laat wel voor het vooruitstrevende kamp moeten kiezen. Een meerderheid voor de stembusakkoorden lag dan binnen handbereik.

Helaas haalt Kennedy in zijn relaas over de stembusakkoorden en de Progressieve Volkspartij (PVP) wat zaken door elkaar. Zo beweert hij dat de PvdA pas na de verkiezingsoverwinning van '71 aanstuurde op 'een coalitie van partijen' en dat de partij de PVP daarvoor wel als de best mogelijke optie had gezien.¹⁸ Aangezien het hele idee van de stembusakkoorden uit de koker van PvdA-ideoloog Van Thijn kwam en de partij vanaf '67 andere partijen probeerde over te halen om deel te nemen aan een progressieve concentratie, is dit een wat vreemde constatering.

Ook andere auteurs lijken zich te vergissen in de betekenis van de PVP. Voor Van Mierlo was zo'n ideologie overstijgende partij inderdaad het enige einddoel, hij stond daarin echter nagenoeg alleen. Ook nadat de PvdA, PPR en D'66 hadden aangegeven in de toekomst de mogelijkheden voor een PVP te onderzoeken, bleven de stembusakkoorden het belangrijkste onderdeel van de progressieve samenwerking. Het is daarom op zijn minst jammer dat een auteur als Anet Bleich in *Een partij in de tijd* wel uitgebreid de tijd neemt om de PVP te behandelen, maar aan het historische stembusakkoord *Keerpunt '72* slechts één zinnetje wijdt.¹⁹

Dat politicoloog Wim van Hennekeler in zijn artikel *De PvdA en de Progressieve Volkspartij* uitgebreid aandacht besteed aan deze nieuw te vormen partij, kan hem uiteraard moeilijk verweten worden. Hij leidt ons door zijn strikt partijpolitieke benadering bovendien naar nieuwe inzichten over de motivatie van de PvdA-leiding, die, zo stelt Van Hennekeler terecht vast, bang was voor electoraal verlies, om een samenwerkingsverband na te streven.

Onterecht is echter wel dat hij de PVP als een reguliere partij in het evenredige stelsel behandelt.²⁰ Dit terwijl het welslagen vanwege het meerderheidsstreven juist volkomen van staatsrechtelijke hervormingen afhankelijk was. De partij had dus in het huidige stelsel eenvoudigweg, vonden veel voorstanders, geen bestaansrecht. Ook de Groningse historicus Gerrit Voerman vergeet in zijn artikel *Partijfusies in Nederland*, dat de PVP anders dan bijvoorbeeld het CDA haar lot verbonden had aan een partijpolitieke herinrichting en dus niet zomaar een fusie van de PvdA, PPR en D'66 kon zijn.²¹ Zijn verklaring dat het niet gelukt is, omdat de electorale belangen van de drie partijen te ver uiteenliepen is niet onjuist, maar gezien de unieke aspecten van de progressieve samenwerking wel onvolledig.

Een andere tekortkoming van Van Hennekeler is dat hij de kwestie bijna geheel vanuit een PvdA-perspectief beziet. De politicoloog is niet de enige die zich daaraan schuldig maakt. Ook in andere werken krijgen interne partijaangelegenheden meer aandacht dan de verhoudingen tussen de verschillende partijen. Of het nu D'66 in Menno van der Land's *Tussen ideaal en illusie* of de PvdA bij Van Praag betreft, de auteurs concentreren zich bij de behandeling van de stembusakkoorden op de reactie binnen hun eigen partij. Hoe logisch dit gezien de onderwerpskeuze van de auteurs ook is, door deze enge benadering worden een aantal zaken gemist of zelfs verkeerd ingeschat.

Zo verslikt Van der Land zich in de denkbeelden van Van Thijn wanneer hij zegt dat deze 'een grote PvdA versus een grote conservatieve partij'²² wilde. Misschien dat er bij bepaalde figuren van Nieuw Links zo over werd gedacht. Maar het was juist Van Thijn die vanaf het begin beseftte dat een meerderheid voor de sociaaldemocraten niet haalbaar was en daarom pleitte voor een coalitie van gelijkgestemde partijen om zo een blok te vormen tegen de behoudende krachten. Hoewel Van Praag op zijn beurt terecht aandacht besteedt aan de onvrede, die er bij sommige D'66-ers over het samenwerkingsverband, heerste,²³ gaat hij geheel voorbij aan de nieuwe, eigenzinnige koers van de PPR onder De Gaay Fortman, die gelijktijdig plaatshad en eveneens instrumenteel was in het vastlopen van het samenwerkingsverband tussen de drie partijen.

Doel en methode

Aangezien er momenteel nog geen eenduidig antwoord is op de vraag waarom de stembusakkoorden geen vervolg kregen, staat die kwestie centraal. Uiteraard is het onjuist om dit idee, dat in PvdA-kringen ontstaan is, los te zien van de plannen van D'66. Al was het maar, omdat de uiteindelijke vorm van de stembusakkoorden, de voorstellen met betrekking tot de herziening van het kiesstelsel en de PVP duidelijk het stempel van de pragmatici droegen.

Tijdens de eerste twee hoofdstukken worden daarom de uitgangspunten van de drie partijen, die uiteindelijk mee zouden doen aan de stembusakkoorden, behandeld. In hoofdstuk drie komt de eerste poging tot landelijke samenwerking aan bod. Welke gevolgen de polarisatiestrategie voor de samenwerking had, wordt vervolgens in het vierde hoofdstuk beschreven. Vijf en zeven gaan over de stembusakkoorden zelf. In de resterende hoofdstukken zullen de steeds slechter functionerende progressieve concentratie, de gevolgen van het bijwageneffect, de wisseling van de wacht bij de kleine partijen en het einde van de samenwerking besproken worden.

Zoals uit dit onderzoek mag blijken, is het voornamelijk gebaseerd op primaire bronnen. Van de eindeloze stroom memoranda, notulen, opinies en de perscommuniqués, die in de archieven van het IISG en KDC, rapporten, weekbladen, kranten, beraadslagingen en uiteraard de stembusakkoorden te vinden zijn, was zonder de gesprekken, die met Erik Jurgens, Bas de Gaay Fortman, Ed van Thijn en Jan Terlouw gevoerd zijn, waarschijnlijk maar weinig te maken. Het feit, dat er in de conclusie, een coherent antwoord wordt gegeven op de vraag waarom er na *Keerpunt '72* geen stembusakkoorden meer werden gesloten en 'het duidelijkheid voor de verkiezingen'-mantra uit het politieke debat verdween, is dan ook goeddeels aan hen te danken.

Hoofdstuk 1. De druppel

‘Dat was voor ons een typisch voorbeeld van hoe de KVP altijd rechts tegen links uitspeelde. Wij wilden op dat moment duidelijkheid in de politiek brengen, polariseren heette dat toen, partijen zich duidelijk laten uitspreken over hun positie – links, rechts – en ze daar ook aan houden.’²⁴

Oud-partijvoorzitter André van der Louw blikt terug op de nacht van Schmelzer

§1.1 PvdA heeft het even helemaal gehad met de KVP

De frustratie over het vallen van het kabinet-Cals was ongekend, de toon een mengeling van naïeve verbazing en regelrechte woede. ‘Moord met voorbedachten rade,’²⁵ zo typeerde minister van financiën Anne Vondeling ‘de frontale aanval op het financieel-economische beleid,’²⁶ die KVP-leider Norbert Schmelzer in de nacht van 13 op 14 oktober 1966 had ingezet. Flikte die sluwe katholiek het weer. Want het was toch zeker dezelfde Schmelzer die de PvdA, nota bene de tweede partij van het land, in 1963 uit het kabinet-Marijnen had weten te houden? Precies. Als het even kon, koos de in het naoorlogse Nederland almachtige KVP voor de aartsconservatieve VVD. Wiel Nolens, die in 1922 als voorman van de katholieken bepaald had dat de Roomse zuil enkel ‘in uiterste noodzaak’ zou samenwerken met de socialistische SDAP, was in confessionele kringen nog niet vergeten, zoveel was acht jaar na het laatste kabinet van Drees wel duidelijk. Intern mocht de PvdA met de komst van Nieuw Links dan nog zo verdeeld zijn, over het verraad waren ze eensgezind: dit nooit meer.²⁷ De macht van de confessionelen en de KVP in het bijzonder moest en zou gebroken worden.

Het idee om de confessionelen tot een keuze tussen progressief en conservatief te dwingen bestond al langer. Dat mensen stemden op een partij omdat meneer pastoor hen dat opdroeg, was de oprichters van de PvdA een gruwel. Stemmen moest je doen op de partij die voor jouw economische belangen opkwam. Niet aan iets politiek irrelevant als religie, maar aan belangwekkende zaken als een rechtvaardige inkomensverdeling, sociale zekerheid en verheffing diende je in het stemhokje te denken. Klinkt logisch, maar eenvoudig was het niet om dit in het door en door verzuilde Nederland aan de man te brengen. Om de confessionele arbeiders en leden van de middenklasse te paaien had de voorloper van de PvdA, de SDAP, al in de jaren dertig een groot gedeelte van haar marxistische dogma’s uit haar beginselprogramma geschrapt.²⁸

Na de oorlog werd deze ontzuiling van de arbeidersklasse door Drees voortgezet. Razendsnel werden de vrijzinnig-democraten van de VDB en de antimilitaristen van de protestante CDU bij de SDAP gehaald. De nieuwe partij was er één van de Arbeid, niet voor de arbeiders. De kleine kruidenier, de arme gereformeerde varkensboer, de Limburgse mijnwerker, voor iedereen was plek. Zowel de katholieke als de protestante arbeiders kregen een eigen werkgemeenschap. Religie mocht dan als grondslag voor een politieke partij een doodzonde zijn, persoonlijk kon zij wel degelijk ter inspiratie dienen.²⁹ Een vereniging met plek voor allerlei gezindten is natuurlijk leuk en aardig. Zonder leden ben je nergens. Dat besepte men in de PvdA-top ook wel. Om de confessionele kiezer te verleiden was er meer nodig. Een heuse ontploffing van het vooroorlogse partijstelsel werd het devies. Kortom, het was in die jaren veertig de hoogste tijd voor een keerpunt, de doorbraakbeweging zag het levenslicht. Daartoe was het allereerst zaak de confessionelen in het defensief te drukken. Wat werd het nou, progressief of conservatief?

Mede door het gebrek aan electoraal succes van de doorbraakbeweging³⁰ en het ontstaan van de rooms-rode kabinetten, zijn de jaren vijftig symbool komen te staan voor de zakelijke wederopbouwpolitiek. In feite deed het er even niet toe welke achtergrond je had, gebroederlijk stak je de handen uit de mouwen en zorgde je ervoor dat de puinhopen van de Tweede Wereldoorlog uit het straatbeeld verdwenen. Vadertje Drees waakte, wil het historische cliché, over al zijn onderdanen. Uiteraard lag het gecompliceerder, maar de communis opinio lijkt toch wel dat het decennium van wederopbouw een haast apolitiek karakter had en dat er voor polarisatie geen reden, laat staan ruimte was. Door dit beeld wordt er meestal voorbijgegaan aan de impact die het doorbraak denken over confessionele politiek op de latere PvdA heeft gehad.

De Amsterdamse historicus Bram Mellink stelt in zijn artikel *Tweedracht maakt macht* terecht dat de polarisatiegedachte niet ineens na de nacht van Schmelzer ontstond, maar al veel langer binnen de PvdA gemeengoed was. Zo past het primaire doel van de polarisatie, namelijk het breken van de confessionele beweging in een progressief en conservatief gedeelte, naadloos in het

streven van de doorbraakpolitici om een einde te maken aan de verzuiling. Ook het verwijt van onduidelijkheid, dat Schmelzer en later zijn opvolger Andriessen menigmaal naar zijn hoofd geslingerd kreeg, was niet nieuw. PvdA-er van het eerste uur, Jaap Burger, had immers in 1953 al eens verzucht, dat 'confessionele partijen nu eenmaal niet graag in maatschappelijke vraagstukken kiezen, die eten bij voorkeur van twee walletjes.'³¹

Met het verraad van de Nacht van Schmelzer werd de deur naar een hernieuwde rooms-rode coalitie definitief dichtgegooid. Een alternatief lag er al. Na de teleurstelling over de kabinetsformatie van '63 werd onder meer de commissie-Burger in het leven geroepen. Onderzocht moest worden hoe de parlementaire democratie verbeterd kon worden. Twee jaar later kwam de groep met haar conclusie. De macht van het midden moest gebroken worden. Twee blokken naar Angelsaksisch model, progressief en conservatief, zouden gaan strijden om de gunst van de kiezer. Om dit alles te bewerkstelligen was het invoeren van een gedeeltelijk districtenstelsel noodzakelijk, zo concludeerde Burger. De partij, murw geslagen door de onverwoestbare machtspositie van de KVP, nam deze aanbeveling van harte over.³²

De Nederlandse kiezer verdiende beter. Duidelijkheid voor de verkiezingen was wel het minste wat de PvdA kon verstrekken. Om die reden was de partijtop gecharmeerd van coalitieonderhandelingen voor de verkiezingen. Vóór, niet zoals tot dan toe gebruikelijk na, de verkiezingen moest er een regeerakkoord worden gesloten. Probleem in deze was voorlopig nog wel het gebrek aan potentiële partners. Behalve de electorale dwerg PSP waren die er aan de vooravond van de val van het kabinet-Cals niet. Een andere, in latere jaren aangepaste noviteit kwam uit de koker van Jaap van den Bergh.³³ Om als oppositiepartij de kiezer ook tijdens de regeerperiode duidelijk te laten maken waar men voor staat, was een schaduwkabinet een bruikbaar instrument. Hoewel het later zeer bekend geworden alternatief kabinet van PPR, D'66 en PvdA vooral tijdens de verkiezingscampagne gebruikt werd en het dus qua karakter behoorlijk wat van deze variant verschilde, maakt het idee uit '63 op treffende wijze inzichtelijk dat de Nacht veel meer als een ijk-dan een beginpunt moet worden gezien. Niet voor niets sprak toenmalig partijvoorzitter en doorbraakpoliticus Tans al acht maanden voor de val van het kabinet-Cals de hoop uit, dat 'dit keer wel kan geschieden wat ons in 1945 niet is gelukt.'³⁴

§ 1.2 Onvrede in de linkervleugel van de confessionele drie

Wat de doorbraakpolitici twintig jaar tevergeefs hadden geprobeerd, lukte Schmelzer met welgeteld één motie: het progressieve gedeelte binnen zijn eigen partij ontwaakte met een schok. Reuring binnen zijn eigen KVP, het moet een hard gelag geweest zijn voor de leider van de grootste volkspartij van Nederland. Radicalen noemden ze zich. En radicaal waren ze, overwegend jong, bevlogen, idealistisch, in alles ademden ze de geest van de late jaren zestig. 'We waren een beetje een wild zootje,' aldus radicaal van het eerste uur Erik Jurgens.³⁵ Afgelopen was het met de behoudzucht en het benepen conservatisme, progressief beleid daar moesten de katholieken voor staan. De VVD had als partner afgedaan, met de PvdA en de nieuwbakken D'66 zou de KVP in de toekomst het bed moeten delen.³⁶ Het moge duidelijk zijn, Nolens was in deze vooruitstrevende kringen maar een verre, onbeduidende echo.

'De meest onmiddellijke taak van de nog nuchtere arbeider in de partij-politieke wijngaard moet zijn om betere wijn uit de oude wijnstokken te krijgen.'³⁷ Het paapse, Bourgondische leven in acht nemend, gaf de jonge jurist Erik Jurgens middels deze metafoor aan wat er volgens hem moest gebeuren. Geen electoraal kansloos nieuw partijtje, splintergroeperingen waren er in Nederland immers al genoeg. Ook geen 'semi-revolutionair geknutsel aan ons staatsbestel,' want op de keper beschouwd mankeerde daar eigenlijk vrij weinig aan.³⁸ Nee, binnen de oude confessionele partijen moest de metamorfose zich voltrekken. Het denken in termen van klassen was absurd, zo was de afgelopen jaren wel gebleken. Socialist, pragmaticus of evangelist, wie of wat je was deed er niet meer toe, de complexe problematiek van de jaren zestig vroeg om een gezamenlijke aanpak.

Allereerst was het daarom nodig om binnen de eigen partij risico te nemen, problemen moesten radicaal worden aangepakt. Heilige huisjes bestonden niet meer. Transparantie was het nieuwe toverwoord, leg die meningsverschillen maar eens op tafel. Nieuwe ideeën ontstaan niet in de achterkamertjes, die schep je en plein public. Openheid, vooruitstrevend en progressief: legde je door het bezigen en erger nog het actief propageren van dit soort termen geen bom onder het KVP

gedachtegoed? Natuurlijk niet, vond de telg uit het machtige Unilevergeslacht. Sinds wanneer stond confessionalisme gelijk aan het conservatisme?³⁹

Het rumoer bleef niet beperkt tot het katholieke volksdeel. Ook sommige “kleine luyden” roerden zich in die begindagen van '67. Ontstemd waren ze. Spijtig ook, dat ze hun stem hadden gegeven aan de ARP van Biesheuvel. Hun partij, die het evangelie als leidraad had, leek wederom in zee te gaan met de kille saneerders van de VVD. Kwam de voor de mannenbroeders zo belangrijke naastenliefde voor de arme medemens daarmee niet in de verdrukking? Ja, vonden elf vooraanstaande gereformeerden. De elf lieten daarom in een op 15 maart gepubliceerde advertentie in *Trouw* weten spijt te hebben van hun stem op de ARP.

Zo vonden de katholieke en protestante radicalen elkaar in hun afkeer van rechts, conservatief beleid. In een op 30 maart gepubliceerd opiniestuk met de veelzeggende titel ‘Ook spijststemmers in de KVP?’ liet Jurgens weten, de zaak van de elf een warm hart toe te dragen.⁴⁰ Hij wist verder te melden, dat er al besprekingen tussen hem, de spijststemmers en christenhistorische radicalen hadden plaatsgevonden. Tijdens die besprekingen was eigenlijk al vrij rap gebleken, dat ‘onze strevingen grotendeels parallel liepen.’⁴¹

De confessionele achterban moest warm worden gemaakt voor een christenradicale politiek. Een ‘interpartijlijke’ werkgroep zou deze actie allereerst moeten initiëren en vervolgens moeten coördineren. Het geheel kreeg de weinig originele, maar doeltreffende naam ‘politieke werkgroep van Christen-Radicalen.’ Uiteindelijk besloot een handvol vooruitstrevende figuren, waaronder Jurgens, de gereformeerde hoogleraar staatsrecht de Gaay Fortman (“Gaius”), zijn bevlogen zoon, Bas, en de nog piepjonge Ruud Lubbers, hierin zitting te nemen. De groep kwam snel met een verklaring. Nauwelijks acht weken na de advertentie in *Trouw*, werden de radicale doelstellingen wereldkundig gemaakt.

Vooraf ARP-er Bas de Gaay Fortman liet van zich horen. Hoop brengen in de derde wereld was volgens hem het politieke appèl van deze tijd: ‘Dit probleem is zo kardinaal dat alle aandacht en inspanning erop moet worden geconcentreerd, en alle andere politieke problemen erdoor worden gerelativeerd.’⁴² Inhoudelijke en niet partijpolitieke vernieuwing genoten bij hem vanaf het begin duidelijk de voorkeur.

De Christen-Radicalen deelden dus het dilemma van Jurgens. Enerzijds staken zij hun onvrede over de weinig evangelische koers van hun eigen partij niet onder stoelen of banken, maar tegelijk zeiden zij ‘zich niet thuis te voelen onder etiketten als ‘socialistisch’, ‘liberaal’ of ‘pragmatisch’.’⁴³ De huiselijke ruzie was inmiddels het kookpunt genaderd, maar vooralsnog weigerde de opstandige puber de geborgenheid van het ouderlijk huis te verlaten.

De radicalen waren overigens niet de enige confessionelen die met elkaar een gemeenschappelijke toekomst spraken. Ook de heren in de partijtop waren besprekingen gestart. Schmelzer had nog tijdens de verkiezingsnacht met zijn collega’s van ARP en CHU getelefoneerd. Onder druk van de dreigende deconfessionalisering werd de gedachte van intensieve samenwerking steeds aanlokkelijker.⁴⁴ De politieke richting, die zo’n nieuw verbond opging, liet zich met vleesgeworden conservatieve politici als Biesheuvel, Schmelzer en Beernink raden, toch was men binnen de werkgroep hoopvol. Veel hing af van ‘de houding die bestaande partijen gaan aannemen’, maar ‘een snelle hervorming van de huidige christelijke partijen tot organisaties met een radikaal, vooruitstrevend program’⁴⁵ behoorde absoluut tot de mogelijkheden.

§1.3 Democratie in Nederland is min of meer failliet

Waren de leden van de radicale werkgroep nog in dubio over de te vormen groot-christelijke partij, voor Van Mierlo was het een regelrechte nachtmerrie. De vorming van een christendemocratische partij zou de ontploffing van het zo door hem gehate partijstelsel onmogelijk maken. De afkeer van de confessionelen zat er bij de van oorsprong katholieke oud-journalist ingebakken. Je had in de Nederlandse politiek drie stromingen, te weten: ‘liberaal, socialistisch en vlees noch vis.’⁴⁶ Het probleem van de confessionele politiek was dat je er geen etiket op kon plakken. Mede-democraat Hans Gruijters typeerde ze daarom als ‘vleugel-partijen en wel met vleugels die over de volle breedte van het politieke spectrum reiken.’⁴⁷ Om de verschillende stromingen niet telkens voor het hoofd te stoten, moesten partijen als de KVP en ARP hun programma’s zo vaag mogelijk houden. Confessionele politiek draaide dus niet om de vraag wat er moest gebeuren, stelden de Democraten. Nee, het ging enkel om de macht.

Overigens was het bij de andere gevestigde partijen nauwelijks beter. De tijd der ideologieën was voorbij, hield Gruijters zijn lezers voor. Toen de katholieken nog gediscrimineerd, de “kleine luyden” nog genegeerd en de arbeiders nog onderdrukt werden, hadden zij hun waarde gehad. Absoluut, maar die tijd lag ver achter ons. Deze complexe periode van maatschappelijke onrust vroeg om een afscheid van de schokjes- en hokjesgeest. De uitdagingen van de jaren zestig waren namelijk ‘voor praktisch iedereen van belang.’⁴⁸ Dus, meldde Gruijters, was het niet meer dan vanzelfsprekend om vanuit het algemeen belang een doeltreffende politiek te bedenken. Overheidsingrijpen bijvoorbeeld, soms was dat verstandig, een andere keer verdiende privatiseren de voorkeur. Het pathetische vasthouden aan achterhaalde negentiende-eeuwse ideologieën leidde ertoe dat standpunten van partijen als PvdA en VVD evenveel nut hadden als ‘wagenvielen aan een vliegtuig.’⁴⁹

Edoch, verzuchtten Van Mierlo en Gruijters, alles was beter dan de huidige politieke staat van stagnatie en apathie. Alleen in de weken voorafgaand aan de verkiezingen leek er wat te gebeuren daar in Den Haag. Pas dan was er sprake van een debat op het scherpst van de snede, daagden de verschillende grote mannen van de oude partijen elkaar uit en leek het of men daadwerkelijk kon kiezen tussen fundamenteel verschillende partijen. In feite was de kiezer, zei van Mierlo, in die verkiezingsperiode toeschouwer van ‘een ideologisch schijngevecht.’ Meteen na het sluiten van de stembussen, begon namelijk het werkelijke spel. Het spel der kabinetsformatie, dat de Nederlandse kiezer, er krachtig aan herinnerde, dat het in de werkelijke politiek ‘aan alle helderheid en scherpte’ ontbrak.⁵⁰ De uitkomst was altijd: de confessionelen plus een derde partij, namelijk de PvdA of de VVD. Links of rechts: het was lood om oud ijzer.

Uiteraard had deze gezapigheid grote gevolgen voor de Nederlandse democratie. Alhoewel democratie? Van Mierlo had er zo zijn twijfels over. Was actieve deelname van zoveel mogelijk burgers immers niet een essentiële voorwaarde voor het functioneren van elke zich democratisch noemende staat? Een eenvoudig rekensommetje leerde dat als 10% van het electoraat lid was van een partij en dat als er van die leden ruwweg 10% het beleid maakte, een magere 1% van de stemgerechtigden in ons democratisch bestel de dienst uitmaakte.⁵¹ De 99%, die zich onttrok aan de schimmige politiek, had, zei Van Mierlo, dus niets in te brengen.

Waar de regering ambtenaren en deskundigen had, moest de parlementariër van een kleine oppositiepartij het zonder staf doen. Het stond eigenlijk per definitie 1-0 voor de regering. Te veel dossiers in te weinig tijd, iedere parlementariër verdrong vroeg of laat in de eindeloze stroom van beleidsnota’s, wetsvoorstellen en moties. Wees eens eerlijk, hield Van Mierlo zijn collega’s tijdens de algemene beschouwingen van '68 voor, ‘hoeveel Kamerleden zouden met de hand op het hart durven te beweren dat wij hier een werkelijke controle uitoefenen op de essentialia van het regeerbeleid?’⁵² De enige mogelijkheid, verzuchtte de Democraat, was om een amendement in te dienen.

Pure armoede, want de hoofdlijn waarover het debat dus eigenlijk moest gaan, werd eigenlijk niet besproken. Initiatiefwetsvoorstellen werden van een oppositiepartij als D'66 al helemaal niet gewaardeerd. Al was een voorstel nog zo goed, als het de coalitie niet uitkwam, stuitte het op een ondoordringbare wand van fractiediscipline en loyaliteit aan het kabinet. Dualisme was er alleen in theorie, in werkelijkheid waren kabinet en regeringspartijen niet van elkaar te onderscheiden.⁵³

De feitelijke macht lag al lang niet meer bij parlement of regering, maar bij de ministeries, waar de door Van Mierlo met nauwelijks verholen dedain aangeduide deskundigen de touwtjes steeds steviger in handen kregen. Verbaasd hierover was Van Mierlo allerminst. In de almaar ingewikkelder wordende samenleving werd het steeds moeilijker hoofd- van bijzaak te onderscheiden. De deelgebieden werden steeds specifiek, het geheel steeds onoverzichtelijker. Alleen de ambtenaren, die de dossiers van voor tot achter kenden, wisten nog waar het over ging. Probleem was evenwel dat deze Haagse pennenlikkers zich op geen enkele manier hoefden te verantwoorden tegenover het Nederlandse volk.⁵⁴

Uiteraard moest dit veranderen. Deze ongekozen machthebbers van de twintigste eeuw deden hun werk namelijk ook nog in het geniep. Van transparantie was tot woede van Van Mierlo geen sprake.⁵⁵ Totdat de ingewikkelde materie kon worden voorgelegd aan de verantwoordelijke minister, hoorde zelfs het parlement niets. Openheid zou het besluitvormingsproces immers enkel kunnen verstoren. Wat de deskundige elite als een voorbeeld van effectieve besluitvorming zag, was

voor D'66 het zoveelste voorbeeld van het falen van het huidige systeem. Nederland was een technocratie met een steeds dunner wordend laagje democratie.

Het democratisch besluitvormingsproces moest open worden. Van Mierlo achtte de oude politieke partijen 'in hun huidige vorm niet geschikt om aan die opgave' te voldoen. De droom van iedere democraat, namelijk de participatiedemocratie met maximale inspraak voor de burger in de vorm van een gekozen premier en een districtenstelsel,⁵⁶ was nog niet vergeten, maar, stelde hij, de realiteit bleek weerbarstiger dan gedacht. Nuchter stelde van Mierlo vast, 'dat voor een realisering van onze plannen een Kamermeerderheid nodig is.'⁵⁷ En die had je natuurlijk niet zo maar. Ook de vurig gewenste ontploffing van de oude politieke instituten was zonder een parlementaire meerderheid nauwelijks meer dan een hersenschim.

Nee, succes hing af van gelijkgestemde individuen. Daarvoor deed hij een moreel appèl op de politici van de oude stempel. Iedere zichzelf respecterende politicus moest maar eens bij zichzelf te raden gaan. Wilden ze de huidige, in de ogen van D'66, onacceptabele status quo laten voortduren, of geloofden ze dat 'het doorbreken van die muur' de belangrijkste taak van de politiek was? Kortom degenen, die met Van Mierlo en zijn fractie bereid waren, de 'de beroepsregerderij' en 'wantrouwe apathie' te bestrijden, waren welkom een begin te maken aan het broodnodige, taboedoorbrekende vooruitstrevende beleid.⁵⁸

§1.4 Deelconclusie hoofdstuk 1

Al met al stond de Nederlandse democratie er niet al te best voor. Hoofdschuldigen waren de confessionelen en dan met name de KVP-ers, die met gebruik van machtspolitieke spelletjes al sinds '45 een werkelijk vooruitstrevende politiek in de weg stonden.

Tot zover de zorgen, nu de oplossingen. Daar bleek men het eind '67 nog niet helemaal over eens. De PvdA wilde met de huidige KVP, waar een verdacht figuur als Schmelzer de scepter zwaaide, niets meer van doen hebben. De vooruitstrevende confessionelen, die eveneens ontevreden waren over de val van het kabinet-Cals, weigerden op hun beurt de moederschoot te verlaten. Alle tekortkomingen van de confessionele politiek ten spijt, lagen er zeker nog mogelijkheden om de KVP en ARP van binnenuit ten goede te hervormen. De democraten tenslotte wilden helemaal af van de huidige partijen, die zich programmatisch immers baseerden op lang vervlogen ideologieën.

Hoofdstuk 2. Doorbraak poging nummer twee

*'Mijnheer de Voorzitter! Ik dank u, dat u mij de gelegenheid biedt, de volgende verklaring af te leggen. In elke fractie is intern een hoge mate van vertrouwen nodig. Het vertrouwen, dat ik stel in de fractie van de K.V.P. als geheel is in die mate afgenomen, dat het mij redelijkerwijs niet mogelijk is verder van deze fractie deel uit te maken. Ik heb derhalve besloten, mijn lidmaatschap van de K.V.P. te beëindigen.'*⁵⁹

De maat is vol. Radicaal Jacques Aarden splitst zich af, de Groep-Aarden ziet op die middag van de 27ste februari het levenslicht

§2.1 Katholieke radicalen splitsen zich af

Bewust of niet, Schmelzer was buitengewoon talentvol in het op de kast jagen van progressieve politici. Eind februari 1968 leverde de KVP-leider weer een kunststukje af. Onverwachts verscheen hij samen met CHU-leider Mellema en ARP-leider Biesheuvel op de kijkbuis om te verkondigen dat de drie in de toekomst steeds intensiever, mogelijk zelfs met een gemeenschappelijk program, zouden gaan samenwerken. 'Samen uit, samen thuis,'⁶⁰ liet een breed grijzende Schmelzer weten. De slogan sloeg in als een bom. Binnen de werkgroep Christen-Radicalen bleken de geesten over de precieze betekenis echter wel verdeeld.

Weliswaar was er overeenstemming, dat de getoonde vlijt van de partijleiders verontrustend was, desondanks vonden sommigen, waaronder oud-premier Jo Cals, het 'prematuur' de partij hierom te verlaten. Het was nog te vroeg voor conclusies over de politieke koers van zo'n nieuwe partij, betoogden deze wat voorzichtigere radicalen. Wel vreesden sommigen voor de christelijke grondslag van een nieuwe partij.⁶¹ Anderen zagen met afgrijzen de innige liefdesverklaring tussen drie fractievoorzitters, die van het woord vooruitstrevend walgden. Voor Aarden was het zonneklaar: per direct verliet hij met drie collega-Kamerleden de moederschoot. Zij zegden hun partijlidmaatschap op. Doordat oud-partijvoorzitter Harry Van Doorn tegelijkertijd zijn Kamerlidmaatschap beëindigde, veloor de KVP drie en niet vier zetels.

Eindelijk, na meer dan twintig jaar wachten, was de door progressief Nederland zo vurig gewenste splitsing tussen vooruitstrevende en behoudende confessionelen een feit. Nou ja, scheuring. Het verlies was vanuit het oogpunt van de KVP beperkt gebleven. Een breuk was eigenlijk al vanaf die nacht in '66 onvermijdelijk.⁶² Het gedachtegoed van de radicaalsten lag mijlenver van de gematigde partijlijn. Als het aan hen lag, zou Nederland liever vandaag dan morgen zijn lidmaatschap van de NAVO opzeggen. Behoorde je met zo'n standpunt binnen de PvdA al tot de linkse hardliners, binnen de KVP was je een regelrechte outcast.

Daar kwam nog bij, dat de uittredende dissidenten weinig op hadden met de confessionele manier van politiek bedrijven. Hooguit kon het geloof volgens hen dienen als leidraad: 'Iedere motivering is welkom, zolang de politieke doelen maar dezelfde zijn.'⁶³ Bij de KVP, ARP en CHU stond juist de band met het geloof, de motivering dus, voorop. Doelstellingen kwamen op de tweede plaats. De progressieve kiezer uit een confessioneel milieu, die zich om wat voor reden ook niet thuis voelde bij bestaande vooruitstrevende partijen, kon daarom onderdak krijgen bij de op 28 april opgerichte Politieke Partij Radikalen (PPR).

De PPR was een logische vervolgstap voor de radicalen. Met de Groep-Aarden alleen schoten ze niet veel op, ook buiten het parlement moest actie ondernomen worden. Een eigen partij met leden was daarom een aantrekkelijke optie, zich meteen aansluiten bij de PvdA was voorlopig nog een brug te ver. Tussen de oren zat het bij die verstokte socialisten niet goed. Te vaak gaf de in de ogen van de radicalen totaal achterhaalde socialistische ideologie de doorslag. De radicalen combineerden daarom een sterk progressieve boodschap, voor sociale gerechtigheid, voor de Derde Wereld en tegen alle vormen van discriminatie, met een pragmatische, haast D'66-achtige opvatting van het politieke spel: 'omdat de Radikalen niet in de eerste plaats vragen: door welke hobbies, door welke historie, door welk geloof, door welke naam worden wij bijeengehouden? Radikalen stellen voorop: over welke punten kunnen wij het eens worden?'⁶⁴

Het wegvallen van de C in de naam van de nieuwe partij kwam gezien deze praktische instelling niet als een verrassing. De PPR was een plaats vóór, niet van christenen. Een ieder 'uitwelk-milieu-dan-ook'⁶⁵ mocht lid van de partij worden. Dat 'christelijke' schrok nieuwe leden, die vaak niets met het geloof hadden, maar af, meenden de oud-KVP'ers. Het loslaten van het evangelie als primaire inspiratiebron had evenwel verstrekkende gevolgen.

Vooruitstrevende gereformeerden, die het evangelie wel degelijk als leidraad zagen, vonden de PPR maar niks. Ook zij wilden een andere wereld, maar dan toch zeker wel uit naam van het geloof? Deze notie was de katholieke radicalen vreemd, herinnerde Jurgens zich: 'Als je bij die gereformeerden je toespraak begon met een stichtelijke tekst als 'wie de hand slaat aan de ploeg doch omziet naar wat achter hem is, is niet bekwaam tot het Koninkrijk Gods,' had je de zaal ogenblikkelijk in je zak. 'Aha, die jongen leest de geschriften.' Bij de KVP moest je dat niet proberen: 'Koninkrijk Gods, wat bazelt die vent nou?''⁶⁶

De gereformeerde radicalen zagen dus niks in een partij, die de schrift als één van de vele en niet als hét uitgangspunt nam. Daarnaast hadden de AR-radicalen niet het idee binnen de eigen partij uitgespeeld te zijn. Sinds zij in Trouw hun ongenoegen hadden doen blijken, kregen ze van de partijleiding veel begrip.⁶⁷ Deze verzoenende aanpak legde de ARP geen windeieren. Toen de PPR een enquête hield onder haar net verworven leden, bleek dat slechts zes procent van de antirevolutionairen afkomstig was.⁶⁸ Voor de gereformeerde vooruitstrevende bleef de ARP de partij waar hij op stemde. Dat hij daarmee allerlei uiterst conservatieve figuren aan een zetel hielp, nam hij op de koop toe.

Op het oog stonden de oprichters van de PPR voor een duivels dilemma. Zo leek het althans, want vanuit electoraal perspectief kon het maar één kant op. Hoe sympathiek die vooruitstrevende gereformeerden ook mochten zijn, bij de KVP konden de zieltjes gewonnen worden. Steun van de katholieke vakbond, het NKV, was daarbij onontbeerlijk. Groot was daarom de teleurstelling dat de vakbondstop het niet aandurfde de KVP te verlaten. Henk Waltmans, die namens de PPR in '72 Kamerlid zou worden, repte in zijn memoires van "verraad."⁶⁹

In oktober '68, ruim een half jaar na haar oprichting, telde de partij slechts 1600 leden. Minder dan een derde, 31%, daarvan bleek voorheen te stemmen op de KVP.⁷⁰ Het zijn ontzuierende statistieken, zeker als je daarbij de rest van de cijfers in ogenschouw neemt. Het aandeel dat vroeger op één van de progressieve partijen had gestemd was met 44% substantieel groter dan de 38% die voor een confessionele partij gekozen had.⁷¹ De vurig gewenste droom om een veilige haven te zijn voor de ontheemde vooruitstrevenden van confessionele huize leek hiermee in duigen te vallen. De doorbraak dreigde wederom te mislukken. De radicalen werden gehoord, ze zorgden voor leven in de brouwerij, maar als het puntje bij paaltje kwam, liet de teleurgestelde katholiek de partij links liggen.

§2.2 PPR: zonder samenwerking geen vooruitstrevende politiek

'Het voortbestaan van de PPR is verre van heilig.'⁷² Voordat de PPR goed en wel haar plek in het Nederlands politiek bestel gevonden had, spraken de radicalen al weer over de voorwaarden voor het opheffen van de partij. Nu was het in die roerige tijd niet ongebruikelijk voor nieuwe partijen om vergezichten over samenleving en politiek te schetsen. D'66 zou zichzelf, mocht het huidige partijstelsel tot ontploffing komen, opheffen. Maar in tegenstelling tot de democraten streefden de radicalen vanaf den beginne naar verregaande samenwerking met de progressieve partijen. Oud of nieuw, ideologisch of confessioneel, zolang de intenties maar vooruitstrevend waren, viel er te praten. 'Ontwaakt, progressieven der aarde!' was de uitdrukkelijke boodschap van Aarden aan zijn collega's in het parlement. Samenwerking was geen keuze, het was een plicht. Gelijkgezinden van verschillende fracties waren naar zijn mening 'gedwongen hieraan consequenties te verbinden. Mijnerzijds wil ik gaarne toezeggen, dat ik deze vooruitstrevende concentratie in de Kamer zal bevorderen.'⁷³

Geen loze belofte, zo werd in die eerste jaren van de PPR duidelijk. Volop, met een ieder die interesse toonde, werd er contact gezocht. Het moet in '68 of '69 geweest zijn, dat Jurgens en Aarden, ergens in een achterafzaaltje van de Tweede Kamer, aan tafel schoven met ARP-leider Biesheuvel en fractiegenoot van Dam om te praten over een eventueel samenwerkingsverband. Bij de antirevolutionairen bestond de vrees dat 'ze in het CDA in een soort rechts bolwerk geduwd zouden worden.'⁷⁴ De PPR haakte daar handig op in. Al bleken de verschillen drie gesprekken later

volkomen onoverbrugbaar, gepraat was er. Bij die andere nieuwlichters in de politiek werd het woord fusie zelfs niet geschuwd. Uiteindelijk zat het er ook met D'66 niet in: 'Zeevalking (D'66), die ik overigens graag mocht, zei: 'Erik, moet je luisteren, het gaat niet lukken, jullie doen teveel aan sociale gerechtigheid.' Tja, daar had hij natuurlijk wel een punt: als het erop aan kwam, was dat voor ons inderdaad het belangrijkste. Vanuit onze christelijke achtergrond konden we toch moeilijk gaan verkondigen, dat het Jezus om de gekozen minister-president ging.'⁷⁵

'Ik heb het er met Joop indertijd nog wel over gehad. Opgaan in de PvdA lag in mijn optiek behoorlijk voor de hand,'⁷⁶ aldus Jurgens. Vooralsnog had de PPR echter bestaansrecht. De geesten van het nog grotendeels verzuilde kiezersvolk werden nog niet rijp geacht voor zo'n fusie. Met name in het katholieke zuiden was de PvdA nog onverminderd impopulair. Evenals als Aarden, die door zijn opvolger Bas de Gaay Fortman als 'trouwe trawant van Den Uyl' aangeduid werd,⁷⁷ vond Jurgens, dat de PPR vooral als toevluchtshuis voor de katholieke arbeider moest dienen. Den Uyl gaf hem daarin gelijk.⁷⁸ Voorlopig genoot een publicitair groots uitgemeten samenwerking vanuit electoraal perspectief de voorkeur.

§2.3 Het hoogtepunt van Van Thijn's politicologische loopbaan: de stembusakkoorden

De blauwdruk voor die samenwerking lag er al. Nog voordat de radicalen de KVP verlaten hadden, maakten ze zich sterk voor 'een gemeenschappelijk ontwerp van een vooruitstrevend regeringsprogram en met een lijst van kandidaat-ministers.'⁷⁹ Ruim voor de verkiezingen zouden de besprekingen hierover moeten zijn afgerond, zodat de kiezers invloed konden krijgen op het regeringsbeleid.

Die roep om duidelijkheid werd ook bij de PvdA gehoord. De partij kwam met een vervolg op het in 1965 gepubliceerde onderzoek van de commissie-Burger. Het rapport met de titel *Een stem die telt*, werd vijf maanden na de val van het kabinet-Cals met veel tamtam gepresenteerd. En met reden, want het was allemaal niet mals, zo constateerden werkgroepleden als Den Uyl, Vondeling, Tans en Van Thijn in het pamflet. De democratie had er in tijden niet zo slecht voor gestaan. Stemmen, toch essentieel voor een goed functionerende democratie, was in Nederland verworden tot een farce. Het maakte weinig uit, zeiden de rapporteurs, welke partij je koos. Daadwerkelijke invloed op het beleid had je als kiezer niet doordat 'verkiezingsuitslagen in de regel niet de doorslag geven welke regeringscombinatie en regeringsprogram zal worden gevormd.'⁸⁰

Kwalijker was nog wel, dat de burger niet werd geraadpleegd na de val van een kabinet. Sinds '59 waren er drie missionaire kabinetten geweest, terwijl er maar twee verkiezingen gehouden waren. Staatsrechtelijk waren tussentijdse verkiezingen immers niet nodig. Verkiezingen vond men maar tijdrovend en peperduur. Die regenteske houding was onaanvaardbaar. Dat de PvdA in '65 bij de vorming van het kabinet-Cals vrolijk aan deze staatsrechtelijke wanvertoning had meegewerkt, werd voor het gemak vergeten. Cynisch opportuniste, selectief geheugenverlies of voortschrijdend inzicht, de optelsom van de afgelopen jaren leerde ons volgens het rapport één ding: de breuk tussen burger en politiek was compleet.⁸¹

De situatie mocht dan nijpend zijn, geheel uitzichtloos was het niet. Allereerst was van belang de kiezers weer het idee te geven dat ze ertoe deden. Voorkomen moest worden dat 'het de kiezer bij de volgende verkiezingen ten enenmale aan een keuze tussen belangrijke beleidsalternatieven ontbreekt.'⁸² Die keuze moest geboden worden, maar hoe? Niks tegen de vrijgevochten geesten van de PSP hoor, ook de pacifisten hebben recht op een vertegenwoordiging, en ja die Democraten verdienen natuurlijk eveneens een stem, maar elf partijen en maar 150 zetels om die te vullen, was wel een beetje veel van het goede. Het parlement dreigde te versplinteren.

Niet door kleine partijen via een hoge kiesdrempel de mond te snoeren, maar door de kiezer voor de verkiezingen duidelijk te maken wie met wie op basis van wat zou gaan regeren, kon je een oplossing forceren. 'Het hoogtepunt van mijn politicologische loopbaan,'⁸³ zo typeerde de Amsterdammer Ed van Thijn bijna een halve eeuw later zijn pleidooi voor stembusakkoorden. In de bundel *Partijvernieuwing?* keek de politicoloog in zijn bijdrage *Van partijen tot stembusakkoorden* verder vooruit. De oplossing voor de impasse lag bij de partijen zelf. Structurele vernieuwing was alleen haalbaar, 'wanneer al onze partijen, de grote zowel als de kleintjes, de gevestigden zowel als de nieuwkomers bereid zijn hun bestaan, nu en in de toekomst ondergeschikt te maken aan de noodzaak van een goed functionerend democratisch systeem.'⁸⁴

Als we niet uitkijken, vernietigt onze democratie zichzelf,⁸⁵ waarschuwde Van Thijn. In de politicologie wordt er onderscheid gemaakt tussen drie verschillende vormen van democratie. Idealiter was er sprake van een “penduledemocratie.” Hierin heeft één groep besluitvormers, links of rechts, de touwtjes stevig in handen, terwijl de oppositie constant een duidelijk alternatief biedt. Mochten de kiezers er genoeg van hebben, dan konden de oppositiekrachten zonder moeite de boel overnemen. Belangrijk was daarbij dat de beide blokken voor sterk uiteenlopende politieke oplossingen stonden. ‘De explosie van onbehagen’⁸⁶ leidde daardoor niet tot een bedreiging voor de democratie, maar werd gekanaliseerd in onvrede over het beleid. De kiezer had kortom inhoudelijk wat te kiezen.

Nederland was helaas géén penduledemocratie. Eerder viel onze democratie te omschrijven als “waaierdemocratie.” Hoewel ook in Nederland een select gezelschap hoe of wat bepaalde, ontbrak ‘een duidelijke groep pottenkijkers, die op afroep de zaak kan overnemen.’⁸⁷ Hierdoor was de onvrede van de kiezer niet zozeer inhoudelijk, een alternatief was immers niet voor handen. Daarom werd de kritiek gericht op het systeem. Illustratief in dit kader was de opkomst van de Democraten ’66. De pragmatici wilden immers het democratisch bestel op de schop nemen.

Het moge gezien de opkomst van de uitgesproken democratische D’66-ers paradoxaal klinken, maar het kon behoorlijk schadelijk zijn als de woede van de burgers zich enkel richtte op het bestel. De geschiedenis had helaas maar al te vaak aangetoond, stelde van Thijn, dat ondemocratische krachten misbruik wisten te maken van deze algehele misère.⁸⁸ Wanneer dit gebeurde sprak men van de “tangdemocratie.” De democratische partijen zijn in feite vleugellam. Anti-democratisch geschreeuw beheerst het debat. De deplorabele staat van het land is de schuld van de oude politiek en het democratisch bestel. Een oplossing valt er van die zakkenvullers niet meer te verwachten: kortom, het is tijd voor een sterke leider.

Voorlopig was er in Nederland nog geen reden voor paniek, vond van Thijn. Actie was echter wel geboden. Temeer omdat een waaier- naar een tangdemocratie zou kunnen afglijden. Om te beginnen dienden de partijen hun handelwijze aan te passen: ‘Niet het uitdragen van beginselen, het bijeenhouden van volksgroepen, het verzoenen van tegenstellingen of het nastreven van idealen dient het primaire doel te zijn van ons partijpolitiek organisatiepatroon, maar de vorming van twee alternatieve regeringsprogramma’s.’⁸⁹

Interessant hoor, die politicologische luchtballonnetjes, maar hoe reëel zijn twee elkaar beconcurrerende blokken in het sterk versplinterde Nederland? Dat het mogelijk was, bewezen de reactionaire partijen, meende van Thijn. Want terwijl politici van PSP en PvdA elkaar nog steeds met socialistische tegelwijsheden de tent uitvochten, hadden hun collegae van KVP, ARP en CHU al lang een verbond met de VVD gesloten.⁹⁰ Stap nou over je schaduw heen was zijn boodschap aan de vooruitstrevende partijen: sluit een stembusakkoord, stel een gemeenschappelijke lijst op, presenteer een hechte ministersploeg en ga met een gezamenlijke kandidaat-premier de boer op.⁹¹ Niet mis te verstane voorstellen voor een autonome partij, maar na tien jaar haast onafgebroken conservatief regeringsbeleid gingen de socialisten zonder morren akkoord.⁹²

Het huidige evenredige kiesstelsel, was volgens Den Uyl en de zijnen, een behoorlijke sta-in-de-weg. Samenwerking werd namelijk niet beloond. Partijen die programmatisch het dichtstbij elkaar stonden, waren electoraal gezien elkaars grootste concurrenten. Ga maar na, de PvdA-ers mochten dan nog zo fel van leer trekken tegen de verfoeilijke ideologie van de VVD, hun stemmen haalden ze aan de linkerkant van het politieke spectrum. Het kiesstelsel moest dus veranderen, wilde de stembusakkoorden beloond worden. Hoe precies was nog niet helemaal duidelijk, al was het voorstel van de commissie Burger van twee jaar eerder al weer achterhaald. In dit plan, waarbij Nederland gedeeltelijk een evenredigheidsstelsel zou houden, werd ‘het effect van het meerderheidsstelsel tot samenwerking in de vorm van stembusakkoorden stellig verzwakt.’⁹³

Overigens werd het voorstel van de hoogleraar politicologie Hans Daudt wel in overweging genomen. Naast de leden van het parlement, die nog steeds op evenredige wijze verkozen zouden worden, mocht de kiezer op de verkiezingsdag ook uit twee kandidaat-premiers kiezen. De eventuele complicatie dat iedere partij zijn eigen minister-president naar voren zou willen schuiven, was in dit politicologische kunststukje vakkundig weggewerkt. De twee partijen, die bij de vorige verkiezingen de meeste zetels hadden gehaald, ‘zullen als eerst aangewezenen voor de twee plaatsen in aanmerking komen.’⁹⁴

Mocht één van de twee daar geen zin in hebben, dan kwam de derde partij in aanmerking om iemand naar voren te schuiven. Zonder wijzigingen aan het kiesstelsel werden partijen dan gedwongen om de samenwerking te zoeken. Althans dat was de verwachting. De hypothese van Daudt was namelijk dat de kandidaat-premiers om hun geloofwaardigheid tijdens de campagne te vergroten, wel moesten gaan zoeken naar coalities, die na de verkiezingen een meerderheid in het parlement zouden opleveren.

Een garantie hiervoor was er evenwel niet. Het risico dat de gekozen minister-president geen Kamermeerderheid zou krijgen was reëel. Zonder 51% van de Kamerzetels was de regering vleugellam. Het voorstel bood vooralsnog geen antwoord op dit probleem. Nieuwe Kamerverkiezingen leken in het geval van een gekozen premier zonder Kamermeerderheid dus onvermijdelijk. Vanwege dit defect was de PvdA vooralsnog tegen de gekozen premier, maar 'gelet op de aantrekkelijke kanten' verdiende de gedachte van Daudt desalniettemin op zijn minst een nadere overweging.⁹⁵

In tegenstelling tot de Democraten '66 zette de PvdA het evenredig kiesstelsel niet meteen al bij het grofvuil. Het kon blijven bestaan, mits 'daar een pressiemiddel tot samenwerking tussen partijen zou kunnen worden ingebouwd.'⁹⁶ Een districtenstelsel zou politici er automatisch toe dwingen hun eigen gelijk opzij te zetten en verplichten tot samenwerking. Het zwaartepunt van het debat lag in zo'n geval meer in 'de politieke wilsuïting' dan in de gebruikelijke 'zuiverheid van de eigen meningsweergave.'⁹⁷

Dat een districtenstelsel beter voor samenwerking geschikt was, betekende niet dat elke vorm daarvan in Nederland paste. Van het pluriforme partijstelsel wilde de PvdA geenszins af. Welbeschouwd bleven er twee opties over. Het absolute meerderheidsstelsel met enkelvoudige districten, zoals dat in Frankrijk bestond, leek de commissie wel wat, omdat enerzijds 'dit stelsel geen belemmering voor een meerpartijstelsel' vormde en anderzijds de noodzakelijke samenwerking wel, 'ter wille van een gunstig verkiezingsresultaat', in de hand werd gewerkt.⁹⁸ Ook in Down Under hadden ze het goed bekeken. De Australiërs kenden namelijk het systeem van 'alternative voting'. Hierin werd kiezers gevraagd om naast hun eigenlijke stem, een tweede, derde en vierde voorkeur uit te spreken. Dit bevorderde de samenwerking, aangezien partijen hun kiezers 'kunnen aanraden hun 2de, 3de en volgende stem slechts uit te brengen op kandidaten van de samenwerkende coalitiegenoten.'⁹⁹

Hoewel men het ideale stelsel nog moest vinden, stond voor de commissieleden buiten kijf dat er voor en niet na de verkiezingen duidelijkheid moest worden verschaft over de samenstelling van de regering. Dat daarin een plek was weggelegd voor de stembusakkoorden was zonneklaar. Ondanks dat vooralsnog alleen de PPR en eventueel de PSP geïnteresseerd leken in zo'n verbond en dat samenwerking voor de verkiezingen in het huidige evenredige kiesstelsel eerder werd afgestraft dan beloond, zette de PvdA vanaf de presentatie van *Een stem die telt* in op de realisatie van een stembusakkoord.

§2.5 Pragmatische pioniers dromen van herstel band kiezer-volksvertegenwoordiger

Een andere optie was het districtenstelsel met meerdere afgevaardigden per district. Deze viel voor de PvdA-prominenten meteen al af, omdat 'dit stelsel met betrekking tot samenwerking te weinig effect'¹⁰⁰ sorteerde. Het evenredigheidsprincipe werd immers binnen die districten gewoon gehandhaafd. In tegenstelling tot de enkelvoudige districten was het dus niet nodig om een meerderheid van de stemmen te halen. Vandaar dat het voor eventuele kandidaten, concludeerde men in het PvdA-rapport, buitengewoon onaantrekkelijk was, om met elkaar samen gaan te werken. Voorstanders van dit systeem lieten zich niet uit het veld slaan door deze veronderstelling. Samenwerking tussen de oude, ideologisch gedreven partijen was immers geen prioriteit voor de pragmatische hemelbestormers van D'66. Voor hen draaide de hervorming van het kiesstelsel alleen om het herstel van de band tussen kiezer en volksvertegenwoordiger.¹⁰¹

Voor Gruijters diende de wijze waarop de leden van het Amerikaanse Huis van Afgevaardigden verkozen werden als lichtend voorbeeld. Het was daar de gewoonste zaak van de wereld, dat de parlementariërs 'voeling houden met wat er in hun district leeft.'¹⁰² Bittere noodzaak dwong ze daartoe. Terwijl je als backbencher in Nederland voor een Kamerzetel alleen een belletje hoefde te plegen met de partijvoorzitter, moest je in de VS daadwerkelijk de kiezer in jouw eigen kiesdistrict ervan overtuigen dat jij hun belangen beter zou behartigen dan jouw tegenstander.

Uiteraard, zei Gruijters, kwam dit door het kiesstelsel. Eigenlijk lag het allemaal heel simpel: was de kiezer ontevreden, dan vloog je eruit. Legde je geen verantwoording af voor je stemgedrag, idem. In dat systeem bepaalde het volk en niet het partijbestuur of iemands politieke carrière vroegtijdig eindigde.

Net als in Nederland waren de Amerikaanse leden van het parlement zonder uitzondering lid van een politieke partij. Toch was er een groot verschil. Waar in Den Haag de fractiediscipline heilig was, bepaalde men in Washington DC als vertegenwoordiger zelf welk standpunt werd ingenomen. Uiteraard zouden individuele congresleden vaker wel dan niet hetzelfde stemmen als hun partijgenoten. Alleen kwam dit dan niet doordat het van bovenaf door de partijleiding was opgelegd, maar, stelde Gruijters, omdat men daadwerkelijk vanuit dezelfde overtuiging handelde. Wie afweek van het standpunt van de eigen partij werd niet gelijk verketterd. Iedereen wist tenslotte dat je als parlamentslid afhankelijk was van het electoraat in je eigen kiesdistrict en vaak genoeg week zo'n regionaal belang af van wat landelijk noodzakelijk werd gevonden. Om je 'voting-record' op peil te houden, mocht je, nee moest je in zo'n geval doen wat je juist achtte voor je achterban.¹⁰³ Dat je daarmee afdwaalde van de partijlijn, so be it.

De partij als almachtig instituut zou, zo was de hoop bij de D'66, binnenkort tot het verleden behoren. De rigide binding politicus-partij verdween. Overigens kregen de pragmatici van D'66 hierbij steun uit socialistische hoek. Van Thijn voorzag dat het zwaartepunt van de politieke participatie hoe langer hoe meer buiten de partijen kwam te liggen.¹⁰⁴ De nieuwe media van die tijd, te weten de actualiteitsprogramma's op de televisie, vereisten een ander soort organisatie. De louter op geharnaste partijleden gerichte massapartijen waren in de ogen van de PvdA-politicoloog te weinig slagvaardig. Voordat de partijleden, de partijbaronnen, het partijbestuur en de parlementariërs tot overeenstemming waren gekomen en het officiële partijstandpunt hadden geformuleerd, had het journaal immers alweer een andere brandhaard gevonden. Daarom moesten de partijen omgevormd worden tot communicatiepartijen. Van een politicus werd derhalve een andere houding verwacht. Volksvertegenwoordigers zouden de tijd die ze nu nog verdeden met nutteloze partijpolitieke bijeenkomsten in muf ruikende achterafzaaltjes, veel beter kunnen besteden aan directe communicatie met het electoraat.

Hoewel dit pleidooi Gruijters als muziek in de oren moet hebben geklonken, zag D'66 niks in Van Thijn's ideeën over het kiesstelsel. De partijen zouden volgens de PvdA-er flink hervormd moeten worden, maar opheffing was niet aan de orde. Oprichter en Kamerlid van D'66 Erik Visser liet zich in zijn bijdrage aan *Partijvernieuwing?* ontvallen, dat structurele hervormingen binnen bestaande politieke partijen 'een hopeloze zaak zijn.'¹⁰⁵ Liever zag hij zoals Gruijters een tweepartijstelsel tot stand komen.¹⁰⁶ Een eventueel nieuw kiesstelsel zou hierop moeten worden ingericht. Hij was echter wel tegen het Britse Kiesstelsel. Daar werden parlementariërs immers verkozen volgens het weinig democratische 'winner-takes-all' principe. Het Deense model, waar per district twee of drie zetels te verdelen waren en er dus sprake was van een min of meer evenredige verdeling van de zetels, leek daarom een betere optie, want, concludeerde hij, 'in het systeem van een meervoudig districtenstelsel raken de ondemocratisch getinte nadelen van het Engelse systeem hun scherpste kanten kwijt, terwijl de voordelen niet verloren gaan.'¹⁰⁷

Waar voor Van Thijn en zijn PvdA nog altijd de socialistische ideologie een belangrijk uitgangspunt was, hadden Visser en Gruijters al min of meer afscheid genomen van deze anachronistische overblijfselen uit de negentiende eeuw. Grote volkspartijen die het liberalisme, confessionalisme of het socialisme aanhingen, waren daarom overbodig. Weliswaar was er ook in de visie van de D'66-ers ruimte voor partijen, deze zouden qua structuur en inhoud veel losser zijn. De politicus, het individu dus, zou op basis van de praktijk en naar eigen inzicht 'pragmatische' beslissingen nemen.

§2.6 Eerste stokpaardje van D'66: de gekozen minister-president

Om de 'radicale democratisering' te realiseren was het kiesstelsel wijzigen alleen niet voldoende. Ook de uitvoerende macht moest rechtstreeks verkozen worden.¹⁰⁸ Het voorstel van Daudt, hoe sympathiek ook, was bij de Democraten aan dovemans oren gericht. De gekozen premier was in dat geval nog steeds onderworpen aan de grillen van de Kamer. 'Een bestel, waarin de regering afhankelijk is van het vertrouwen van het parlement, roept grote nadelen op.'¹⁰⁹ Ook hier leek Gruijters het voorbeeld van de Founding Fathers te volgen. Alleen een strikte scheiding der machten

kon de democratie recht trekken. Visser was het hiermee eens. In het Nederlandse stelsel was het voor een regering niet mogelijk werkelijk autonoom te opereren. Doordat fracties gebonden waren aan het regeerakkoord en ze bij het minste of geringste konden dreigen met een vertrouwenscrisis, was er sprake van een verregaande 'belangenverstrengeling tussen regering en parlement.'¹¹⁰ Regelrechte chantage, oordeelde de doorgaans weinig subtiele Gruijters.¹¹¹

Welk etiket je er ook op plakte, loskoppeling van Kamer en kabinet leek noodzakelijk. De minister-president zou dan net als de Amerikaanse president eens in de vier jaar verantwoording afleggen aan de kiezer. Hij had dan vier jaar de vrije hand. Het parlement kon hem in ieder geval niet naar huis sturen. Vanzelfsprekend kon het niet zo zijn dat parlement en regering geheel onafhankelijk van elkaar optraden, 'maar naar de aard van de kwesties, waarom het gaat, heeft dan de ene, dan de andere macht het laatste woord.'¹¹² Hoe deze verhoudingen precies zouden moeten liggen en of daarbij eveneens gekeken werd naar het voorbeeld van de Verenigde Staten met systeem van 'checks-and-balances' bleef onvermeld. Terloops meldde hij nog wel dat het parlement 'als het om wetgeving of om begroting' ging, de zeggenschap hield.¹¹³ Wat er voor de uitvoerende macht dan overbleef, liet de D'66-er in het midden.

Desondanks zag Gruijters het al helemaal voor zich. Een meerderheidsakkoord met de Kamer was niet meer nodig, aangezien de minister-president op persoonlijke titel en met een eigen programma was gekozen. Daardoor kwam hij letterlijk boven de partijen staan. Veel meer dan zijn regenteske voorgangers zou de minister-president een politicus nieuwe stijl worden. Hij moest wel, door het nieuwe dualisme kon de premier er niet zomaar van uitgaan dat hij voor ieder punt steun had. Het zou telkens moeten blijken of hij een meerderheid in de Kamer had. Gruijters hoopte, dat dit niet altijd het geval zou zijn: 'De rest kan dan inzet worden van een nieuwe strijd.'¹¹⁴ Let wel, een strijd met open vizier onder het oog der natie, anders dan in het debat oude stijl stond de uitslag niet meer bij voorbaat vast.

Rekening houden met de mogelijkheid, dat ook deze loskoppeling van Kamer en regering alle ruimte liet voor politieke koehandel en in de achterkamertjes bedisselde compromissen tussen regering en Kamer, die elkaar immers in dit systeem meer dan ooit nodig hadden, deden beide politici echter in het geheel niet. Het leek wel alsof ze bij de bestudering van de Amerikaanse democratie gestopt waren bij de poëtische lofzang op de nalatenschap van Thomas Jefferson van Alexis De Tocqueville. De anderhalve eeuw van politieke intriges die daarop volgden, waren ze voor het gemak vergeten.

§2.7 PvdA moet haar ideologische veren afschudden

Ontploffing van de oude partijen eerst, inhoudelijke boodschap later. Intensieve samenwerking met andere partijen zou deze boodschap volgens de D'66-top slechts verzwakken. Wilde je de aanhang vergroten, dan was je afzetten tegen het ancien regime juist het devies. De glorieuze entree van D'66 moest in '71 een spectaculair vervolg krijgen. Want, zei Visser, 'de beste manier om pressie uit te oefenen is gelegen in de dreiging van electoraal verlies.'¹¹⁵ Van Mierlo was het hier vooralsnog mee eens. D'66 had bovendien een 'katalyserende functie.' Sinds zijn partij de Kamer binnen was gekomen had de PvdA *Een stem die telt* uitgebracht en hadden een aantal radicalen de KVP de rug toegekeerd. We stonden kortom 'nog maar aan het begin van iets dat mogelijk tot een langzame ontploffing leidt.'¹¹⁶ Zolang onbekend was hoe en wanneer deze explosie plaats zou hebben, mocht 'het van ons uit gezien logisch worden geacht dat wij die katalyserende functie blijven vervullen, hetgeen alleen kan door het bewaren van onze identiteit.'¹¹⁷

In de toekomst was een concentratie van vooruitstrevende krachten de enige optie, de illusie om op eigen houtje ooit eens de meerderheid te halen koesterde de partijleider namelijk niet.¹¹⁸ Het oprichten van een eigen 'kerkje' was bovendien nooit het idee van D'66 geweest.¹¹⁹ Maar een vluchtige blik op de huidige politieke verhoudingen was al voldoende. De kans dat er voor progressief Nederland een meerderheid inzat, was nihil. Het zou van 'een gigantisch stuk zelfbedrog'¹²⁰ getuigen het tegendeel te beweren.

Op de achtergrond speelde er echter meer. Uiteraard zouden de nieuwlichters van D'66 zich tot de risee van Den Haag maken als ze op dat moment met de verstokte socialisten van de PvdA in zee gingen. De partij van Drees moest eerst maar eens laten zien dat zij de marxistische wortels achter zich had gelaten. Wat dat betreft waren de voortekenen verre van gunstig. Met de stormachtige opkomst van Nieuw Links leek de PvdA, vreesde Visser, eerder af te slaan richting 'een

visie die door zijn doctrinair-socialistische aspecten totaal geen toekomst heeft en op punten van materiële politiek de aansluiting bij de moderne maatschappij-ontwikkeling volledig gemist.¹²¹

Ook met een pragmatischere PvdA werd het moeilijk. De machtsverhoudingen speelden hierbij wederom in negatieve zin een doorslaggevende rol. Samen haalden de PPR en D'66 op zijn hoogst zo'n tien procent van de stemmen. De PvdA was alleen al goed voor zo'n kwart van het electoraat: 'Is het dan een wonder als de kiezer in die getalsverhoudingen die nieuwe concentratie ervaart als een socialistische met een pragmatische en een christen-radikale randversiering?'¹²² Nee, vond Van Mierlo, dat was niet verwonderlijk. Juist de twee kleine partijtjes, die zich met veel moeite een eigen identiteit hadden verschaft, liepen het risico dat ze 'een stuk van hun authenticiteit en daarmee een stuk van hun werfkracht'¹²³ verloren.

§2.8 D'66? Nee, dank u. Doe ons maar de PSP

Zo had het er in '68 alle schijn van dat de liefdesverklaring van PvdA en PPR aan D'66 onbeantwoord bleef. Overigens moet daar wel bij worden opgemerkt, dat men binnen de PvdA ook niet onverdeeld positief was over die ideologisch arme D'66-ers. Als de Nieuw Linkers één ding verafschuwden was het wel de visieloze, hapsnap politiek van Van Mierlo. Men was daarom onthutst over 'de vrijerij die al tijdens het tellen der stemmen was aangegaan met D'66.'¹²⁴ Samenwerking vonden ze geen probleem, graag zelfs. Maar dan wel met partijen die dichtbij het gedachtegoed van de socialistische PvdA stonden.¹²⁵

Hans van den Doel, Kamerlid en Nieuw Linkser, waarschuwde dat de PvdA zijn radicale punten zeker niet moest laten vallen, omdat de partij zich dan nog meer zou vervreemden van de arbeiders.¹²⁶ Nederland kon dus wel wat meer ideologisch onderlegde politici gebruiken. De PvdA was de laatste jaren vervreemd geraakt van haar achterban. 'Wie rood mist, is alles kwijt.' Onduidelijkheid over de principiële uitgangspunten deed, vonden ze bij Nieuw Links, de PvdA meer kwaad dan goed deed.¹²⁷ Het aanpakken van de kapitalist, het stellen van moeilijk haalbare, maar desalniettemin niet-onderhandelbare eisen, Nederland moest weer wat te kiezen hebben.¹²⁸ Polarisatie, niet door het vormen van het wat vage blok van vooruitstrevenden zoals de partijleiding betoogde, maar door duidelijk te maken waar het in de politiek om draaide, dat was wat Nieuw Links voor ogen stond. De opstellers van het in 1966 uitgegeven schotschrift, *Tien over Rood*, hoopten op niets minder dan een wedergeboorte van de compromisloze, actiepartij die de SDAP ooit in een ver vooroorlogs verleden was geweest, 'een nieuw elan van het socialisme'¹²⁹ zo kon je het ook noemen.

Zelfde kwaal, andere remedie. Van Thijn, die ondanks zijn jeugdige leeftijd tot het kamp van de voorzichtige partijtop behoorde, zag die onduidelijkheid voor de kiezer ook. Probleem was, vond hij, echter niet een gebrek aan partijpolitieke profilering, maar eerder een overschot daarvan. Vooruitstrevende politiek was alleen mogelijk als de PvdA nu eens wel over haar eigen schaduw heen durfde te stappen.¹³⁰ Politieke wilsuïting in plaats van de ideologisch gemotiveerde meningsvorming moest voorop staan. In veel viel deze houding te vergelijken met het pragmatisme van de Democraten '66 en het realisme van de PPR. Alle drie hadden er weinig vertrouwen in, dat ze het op eigen kracht zouden redden. Samenwerking tussen de progressieve krachten op termijn was dus onvermijdelijk.

§2.9 Commissie duidelijkheid

Geschrokken als de gevestigde politiek over de opkomst van D'66 was, hadden de Democraten direct een voorzichtig succesje geboekt. Met de aanstelling van de staatscommissie Cals-Donner werd er voor het eerst sinds tijden weer op het hoogste toneel serieus onderzoek gedaan naar de mogelijkheden voor hervorming van het kiesstelsel. Aan verschillende invalshoeken had deze groep van zeventien wijze mannen alvast geen gebrek: ene J.P.A. Gruijters, oud-gemeenteraadslid te Amsterdam, en een zekere professor dr. J. Daudt mochten zich tot de gelukkige leden van de commissie rekenen.

§2.10 Deelconclusie hoofdstuk 2

Al met al keerde geen enkele partij zich op voorhand tegen samenwerking. De PPR leek er zelfs zijn bestaansrecht aan te ontlenen. Aan de andere kant moest er nog behoorlijk wat werk verzet worden, wilde de ideologievrije D'66 in zee gaan met de socialistische PvdA. Den Uyl moest onder druk van Nieuw Links, die vanwege zijn gematigde imago door Nieuw Linkser André van der Louw recentelijk

nog 'een probleem op zich'¹³¹ genoemd werd, tenslotte met lede ogen aanzien hoe de PvdA naar dogmatisch-links afsloeg. Een landelijk stembusakkoord voor de Kamerverkiezingen van '71 was in die nadagen van '68 dus allerminst een zekerheidje.

Hoofdstuk 3. Een slechte generale

‘Wij voelen ons genoodzaakt om u te zeggen dat ons partijbestuur het ten zeerste betreurt dat in het bijzonder bij enige Kamerdebatten en – stemmingen naar aanleiding van recente gebeurtenissen (Maagdenhuis, Ned. Antillen) de fracties van PvdA en PPR een stellingname kozen die ons inziens wezenlijk te weinig blijk gaf van werkelijke bereidheid om de gebeurtenissen te beoordelen in het kader van de ontwikkeling naar fundamentele structuurveranderingen die aan de orde is, en die naar onze overtuiging moet behoren tot de concrete doelstellingen van een progressief akkoord.’¹³²

PSP-voorzitter Piet Burggraaf uitte in juni '69 per brief zijn ongenoegen over de weinig socialistische houding van PAK-partners PvdA en PPR

§3.1 Getuigenispartij van links Nederland

“Eigengereid” dat was in één woord samengevat de PSP. Weliswaar stonden ze programmatisch dichtbij de PvdA en de PPR, qua mentaliteit waren ze vanaf hun oprichting een vreemde eend in de bijt. Nadat ‘politiek dakloze socialist en anti-militaristen’¹³³ niet bij de PvdA welkom waren gebleken, hadden een aantal pacifisten de partij in 1957 opgericht. Belangrijkste punt? De weigering een keuze te maken tussen de Amerikanen en de Russen.

Weliswaar achtten zij de ‘geestelijke vrijheid in de ruimst mogelijke zin van het woord één van de voornaamste pijlers van de democratie’¹³⁴ en had hun eerste partijvoorzitter tijdens het oprichtingscongres al verzucht, dat het communisme haar onderdanen van dit hoogste goed beroofde,¹³⁵ de agressieve kernbewapeningspolitiek van de Amerikanen vormde eveneens een grote bedreiging voor de zo vurig gewenste wereldvrede. Door neutraal te blijven, maakten de PSP-ers het zich niet gemakkelijk. Geheel buitengesloten zoals de communisten waren zij niet, maar hun ‘derde weg’ werd door geen enkele andere partij onderschreven. Juist de PvdA had vanaf het begin van haar bestaan onder meer bij monde van de communistenvreter Goedhart onomwonden voor de kant van de Amerikanen gekozen.¹³⁶

Gezien de recente ontwikkelingen bestond er bij de PSP eigenlijk geen twijfel over de vraag ‘waar men moet zijn voor een werkelijk progressieve politiek.’¹³⁷ Het verkiezingsprogramma voor de periode 1967-1971 is geen lofzang op het pacifistisch gedachtegoed, het is een aanklacht tegen de PvdA. De eerste acht pagina’s zijn geheel en al gewijd aan de partij die zich de laatste jaren ‘met de vier andere partijen (KVP, VVD, CHU en ARP) vereenzelvigde.’¹³⁸ Waren het niet de pacifisten geweest die zich als enige hadden uitgesproken tegen de voorgestelde verlaging van de loon- en inkomensbelasting door VVD-minister Witteveen? Terwijl, dat zag iedereen, ‘het voorstel pure demagogie was.’¹³⁹

Omringd door het grootkapitaal, was er één groepje socialistische hardliners dat op heroïsche wijze verzet bood tegen de uitbuiting van de verworpenen der aarde. Omdat dit unieke geluid niet verloren mocht gaan, werd een districtenstelsel, waar het voor kleine partijen moeilijk was de kiesdrempel te halen, door de PSP van de hand gewezen.¹⁴⁰

Ondanks de zelfverzekerde toon van dit verkiezingsprogramma, viel de uitslag van '67 behoorlijk tegen.¹⁴¹ Terwijl de pacifisten erop gerekend hadden beloond te worden voor hun eigenzinnige opstelling, kregen ze dus een pak slaag. Niet de PSP, maar D'66 ging er vandoor met de zes zetels, die de PvdA verloor. Binnen de partij die altijd al verdeeld was tussen dogmatisch-marxistisch denkende socialist, die zich achter het Kamerlid Fred van der Spek opstelden en door Jurgens Spekkianen genoemd werden, en de wat praktischer ingestelde leden, de Lekkianen, die zijn fractiegenoot Bram van der Lek volgden, ontspoon een hoog oplopende discussie over de te volgen koers.¹⁴² De laatste groep stond niet onwelwillend tegenover samenwerking met de andere progressieve partijen, de eerste wilde een revolutionair socialistische partij.¹⁴³ Na het electorale debacle leken de Lekkianen het pleit in hun voordeel te hebben beslecht. Het was zo moet worden benadrukt echter in alles een broze overwinning, het proletarisch geluid verstomde namelijk bepaald niet.

Gezien de labiele situatie bij de PSP, verbaasde het niemand dat PvdA-leider Den Uyl de pacifisten voorzichtig tegemoet trad. Op een voorlichtingsbijeenkomst voor zijn partijgenoten liet hij zich ontvallen, dat zijn partij niet alleen erfbewaarder was van de socialistische SDAP maar ook van de vrijzinniger ingestelde VDB en CDU. Een samengaan met alleen de PSP bood dus weinig

voordeel.¹⁴⁴ Electoraal had het bijvoorbeeld geen zin. Links van de PvdA viel er nauwelijks iets te winnen. Sinds haar bestaan kreeg de PSP niet meer dan drie procent van de stemmen.¹⁴⁵ Samenwerking op landelijk niveau had dus alleen nut als er een meerderheid in het verschieft lag. Zonder steun van de vooruitstrevende ARP-ers en KVP-ers en de D'66-ers leek het project bij voorbaat kansloos.

§3.2 Het Progressief Akkoord

Voorlopig was de PPR voor de PvdA de betrouwbaarste partner. Pijnlijk, maar gezien de teleurstellende verkiezingsuitslagen voor de radicalen van een jaar later haast profetisch, was het gebrek aan vertrouwen dat Den Uyl in zijn radicale vrienden had. De kiezers beschouwden de PPR nog als een 'halve confessionele partij.' Daarom zouden de katholieke jongeren, die genoeg hadden van de onbetrouwbare, confessionele politiek, volgens de PvdA-leider massaal voor de anti-confessioneel Van Mierlo kiezen.¹⁴⁶

De radicalen zelf gaven vooralsnog niet op. Vlijtig ging men op zoek naar partijpolitieke bondgenoten. Nog voor de officiële uitnodiging van het PvdA-partijbestuur geschreven was, liet Jurgens op 14 augustus 1968 weten dat 'hoewel het zonder twijfel een stuk beleefder zou zijn officiële brieven af te wachten en daarop dan even officieel te antwoorden, het P.P.R.-bestuur toch een reactie wil geven, omdat zwijgen twijfel zou kunnen wekken aan zijn bereidheid om te werken aan het tot-stand-komen van grotere politieke verbanden in dienst van een vooruitstrevend beleid.'¹⁴⁷ Over mogelijke partners had Jurgens al nagedacht, namelijk de PvdA, PSP, ARP en D'66.

Na dit over-enthousiaste schrijven aan het PvdA-partijbestuur duurde het nog een half jaar voordat PvdA, PSP en PPR een gezamenlijk communiqué uitgaven, waarin ze aangaven de Werkgroep Progressief Akkoord (PAK) in het leven te roepen. D'66 ontbrak dus. Zelfs een waarnemer had er niet ingezeten.¹⁴⁸ Met name de vertegenwoordigers van de PPR en de PvdA konden dit moeilijk verkroppen, al lieten ze dat naar buiten toe in die begindagen van '69 niet echt merken.

Tijdens de oprichtingsvergadering van het PAK riep Jurgens zijn collega's op de Democraten voorlopig met rust te laten. Juist Van Mierlo zou volgens hem garen spinnen bij een gecoördineerde aanval op zijn partij. D'66 benadrukte nog onverminderd haar uniciteit ten opzichte van de oude politiek. Door de democraten goeddeels met rust te laten hoopten de PAK-partijen het tegendeel te bewijzen. Immers voor echte politieke verandering, lees partijpolitieke samenwerking, moest je bij de PPR, PSP of PvdA zijn, voor gratis roepen, dat het anders moest, kon je bij Van Mierlo en de zijnen aankloppen.¹⁴⁹

§3.3 PAK in de praktijk

De commissie kreeg als doel mee de wat vage al bestaande dromen over samenwerking tussen de progressieve partijen om te zetten in een concreet en inhoudelijk stembusakkoord.¹⁵⁰ Zij opereerde geheel onafhankelijk van de drie partijen. Een officiële commissie zou, zo vermoedde Den Uyl, ervoor zorgen dat vooruitstrevenden, die toevallig geen PSP, PvdA of PPR-lid waren, zich niet thuisvoelden bij het PAK, terwijl juist de Progressieve Concentratie 'aanhang boven de drie moest verwerven.'¹⁵¹ Deze informele aanpak leek zijn vruchten af te werpen, toen onder meer het Amsterdamse D'66-gemeenteraadslid Hans Moerkerk, de hoogleraar staatsrecht Van Maarseveen (KVP)¹⁵² en de ARP-er Hans Feddema de stap naar deze onafhankelijke werkgroep waagden.

Uiteraard gaven de drie partijen hun soevereiniteit niet prijs. De commissie had dan wel alle vrijheid van handelen, de aanbevelingen van de Werkgroep konden hooguit een proeve van het toekomstige stembusakkoord zijn.¹⁵³ De commissieleden werd gevraagd een luisterend oor te leggen bij 'de voet van de partijen.' Omdat de werkgroep 'een eiland zonder kanalen was', konden de drie partijbesturen hen hierbij eventueel bijstaan. Enkel als doorgeefluik wel te verstaan, bemoeienis die verder ging dan een 'postillon d'amour' was onwenselijk, deelde Tans tijdens de oprichtingsvergadering mee.¹⁵⁴

Op zich leende het PAK zich wel voor zo'n bottom-up aanpak. Dat had allereerst te maken met het feit, dat er bij de eerstvolgende verkiezingen voor de provinciale staten en voor de gemeenteraden, van oudsher veel ruimte was voor de gewone leden. De lokale problematiek liet zich niet vangen in de op het Binnenhof bedachte schema's. Een socialist die met de grote stedenproblematiek te maken had, stond voor fundamenteel andere keuzes dan zijn partijgenoot die het kleine leed op het platteland trachtte te verzachten. Gevolg was een grote diversiteit. Je had

naast de landelijke werkgroep, allerlei uit verschillende partijen bestaande lokale PAK-groepen: 'Het was niet verschrikkelijk goed voorbereid. Allerlei enthousiaste plaatselijke clubs dachten, we pakken dat PAK op en maken daar gebruik van.'¹⁵⁵

PAK moest het volgens Jurgens het eerst en vooral hebben van lokaal activisme. Landelijk mochten de grote leiders van partijen als D'66, KVP en ARP meer dan eens hebben aangegeven niks in zo'n progressieve concentratie te zien, dat betekende geenszins dat er plaatselijk niet wat eigenwijze progressieve vrijdenkers rondliepen. In een stad als Amersfoort werd zelfs al gedacht 'over het plaatselijk vormen van een gemeenschappelijke partij' tussen PvdA, PPR, PSP en jawel D'66.¹⁵⁶

Het viel maar moeilijk uit te leggen, dat de partij, die inspraak van onderop als het hoogste goed beschouwde, het liet afweten. Geen directieven van bovenaf, van onderop zouden de briljante bijdragen volgens de PAK-filosofie komen. Van Mierlo had het niet mooier kunnen zeggen. Het nastreven van een gemeenschappelijke, vooruitstrevende politiek in plaats van het tegen beter weten in halsstarrig vasthouden aan het partijbelang, prachtig.

Het leek een unieke kans voor de pragmatici om voor hun ideeën bredere progressieve steun te verwerven. Maar de landelijke leiding gaf geen krimp. Van Thijn, die naast Kamerlid ook gemeenteraadslid was, zag het bij de Amsterdamse PAK-besprekingen eerder de andere kant opgaan. Drie dagen voor de aankondiging van de landelijke werkgroep was collega-raadslid Hans Moerkerk nog optimistisch. In de brief die namens de plaatselijke fractie verstuurd was, schreef de D'66-er, dat 'de beoogde democratisering van het gemeente-bestuur geen zaak is, die tot na de verkiezingen kan wachten, maar een doelstelling, die in het proces van verkiezingsvoorbereiding al gerealiseerd kan worden.'¹⁵⁷

Desondanks ging het feestje niet door. Op het moment suprême werd Moerkerk teruggefloten, want, vond de D'66-top, de partij zou toch een behoorlijk modderfiguur slaan zodra de hoofdstedelijke Democraten het ineens wel op een akkoordje zouden gooiden.¹⁵⁸ Op zich begrijpelijk, maar in lijn met de democratische uitgangspunten, waar besluitvorming van onderop als heilig werd gezien, was dit kordate topdown ingrijpen niet.

§3.4 Heibel in de werkgroep

'Wellicht is het echter zo, dat de meningsverschillen in dat 'progressieve' Nederland werkelijk diep liggen en dat er verschillende interpretaties bestaan over de inhoud van de term progressief beleid. Ik begin hoe langer hoe meer naar deze pessimistische visie over te hellen,¹⁵⁹ op de kop af zes maanden zat Moerkerk in de PAK-commissie. Op de 21ste juni hield hij het echter voor gezien. Het Amsterdamse D'66-lid verliet de Werkgroep, benadrukte hij, ondanks de constructieve sfeer en de goede gesprekken van de afgelopen paar maanden. Fataal werd de steeds intensievere bemoeienis van de landelijke PSP met de commissiewerkzaamheden. De pacifisten meenden de werkgroepleden de wet te kunnen voorschrijven. Hoewel ze daarbij volgens Moerkerk vanwege de onafhankelijkheid van PAK nog steeds hoog of laag konden springen, zag hij het gedrag van de PSP-leiding wel als een teken aan de wand: 'Een ontmoedigend staaltje partijnationalisme dat van iedere vernieuwingsmentaliteit gespeend is.'¹⁶⁰

Opzienbarend was de opstelling van de PSP overigens niet. Een te onafhankelijke werkgroep was, zei Van der Lek tijdens de oprichtingsvergadering al, voor de partij onaanvaardbaar. De hete adem van de morrende, dogmatische achterban in de nek voelend,¹⁶¹ achtte hij de kans dat 'een lobbygroep voor een nieuwe progressieve partij'¹⁶² onrust in zijn eigen partij zou veroorzaken, te groot. Rustig achterover leunen tot de PAK-groep met haar conclusies naar buiten kwam, zat er dan ook niet in. Half juni eiste de PSP voor 30 augustus duidelijkheid. Anders zou PSP-voorzitter Piet Burggraaf de besprekingen hoogstpersoonlijk staken.

Het werd hoe dan ook moeilijk. De Kamerfracties van PAK-partners PPR en PvdA hadden zich in de eerste helft van '69 namelijk maar weinig progressief betoond. De pacifisten twijfelden ten zeerste of men werkelijk bereid was gebeurtenissen als de Maagdenhuisbezetting 'te beoordelen in het kader van de ontwikkeling naar fundamentele structuurveranderingen die aan de orde is, en die naar onze overtuiging moet behoren tot de concrete doelstellingen van een progressief akkoord.'¹⁶³

Het was nogal opmerkelijk dat de werkgroep aangesproken werd op het gedrag van de Kamerfracties. De commissieleden hadden namelijk weinig met de dagelijkse politiek van doen. De PSP-leiding, eigengereid als altijd, zag dat blijkbaar anders. PAK en de drie partijen waren één.

Illustratief in deze is dat Burggraaf zijn onvrede over PAK rechtstreeks aan de partijbesturen van de PvdA en PPR liet blijken. De commissie moest het met een afschrift doen. Een breuk leek gezien de politiek inhoudelijke verschillen onvermijdelijk. Eens te meer bewees de PSP een principiële getuigenispartij te zijn.

Toen de PSP op 17 oktober definitief haar handen van de landelijke werkgroep aftrok, werd dat door PAK-partners slechts voor kennisgeving aangenomen. Nonchalant stapte Jurgens over het verlies van de PSP heen. De PPR-voorzitter benadrukte dat de werkgroepleden op persoonlijke titel in de commissie zitting hadden genomen. Dat het nobele streven naar partijvernieuwing door het wegvallen van de PSP schade opliep, ontkende hij: 'Ik heb nooit geloofd dat partijvernieuwing ontstaat uit alleen een bundeling van bestaande politieke partijen, maar ook doordat alle mensen, ook de partijlozen, zich voelen aangetrokken. Wat dat betreft ben ik het geheel eens met D'66: je kunt niet verwachten dat je alleen door samenvoeging van de bestaande politieke partijen tot een nieuwe politiek kunt komen, daarvoor is nu net de werkgroep gekomen.'¹⁶⁴

Ironisch was dat gelijktijdig een aantal bezorgde PvdA-ers de onafhankelijkheid van de werkgroep eveneens in twijfel begon te trekken. Men verzette zich vooral tegen de gestage opmars van de in hun ogen verderfelijke Nieuw Linkers. Als je Goedhart, die de verontruste roedel vanuit de Kamer een stem gaf, mocht geloven, wilden die crypto-communistische radikalinski's de PvdA liever vandaag dan morgen uitleveren aan 'pacifisten, trozkisten, anarchisten, Cuba-aanhangers, Vietnams en Mao-volgelingen.'¹⁶⁵

Primair was het gezelschap, dat zich het Democratisch Appèl (DA) noemde, dus een reactie op *Tien over Rood*. Door openlijk samenwerking met de PSP te promoten tasten de Nieuw Linkers, zo beschuldigden de DA-ers, de identiteit van de PvdA verder aan. Onderhandelingen met de PSP waren politiek ongewenst, aangezien die partij 'op geen enkele wijze mee wenst te werken aan de landsverdediging en zij zich hardnekkig verzet tegen uitgaven voor de verdediging van de vrijheid.'¹⁶⁶ Het argument, dat intensieve samenwerking met de progressieve partijen de machtspositie van de PvdA zou versterken, werd resoluut verworpen. PSP en PPR waren samen goed voor nog geen 10% van het electoraat, dus hoezo een grotere kans om de idealen te verwezenlijken? Met PAK duwden de sociaal-democraten de confessionelen, juist richting de VVD. Vertwijfeld vroeg men zich daarom af of de PvdA 'dan persé kapot' moest?¹⁶⁷ Het zal Goedhart treurig gestemd hebben wat er met zijn pleidooi werd gedaan. Ondanks het vroegtijdig afhaken van de landelijke PSP, kwam er geen einde aan PAK. Op provinciaal en gemeentelijk niveau werd er gewoon verder gepraat tussen PSP, PvdA en PPR.

§3.5 Dode letter vanaf dag één: het PAK-eindrapport

Ruim een maand voor de Statenverkiezingen kwam de landelijke werkgroep met haar eindrapport: *Pak Mee*. De toon was enigszins verbitterd. Dat het zo lang geduurd had, werd mede veroorzaakt door twijfel over de te volgen koers. Oorspronkelijk was het de bedoeling dat PAK alleen maar met inhoudelijke aanbevelingen zou komen. Van deze doelstelling kwam vrij weinig terecht. Nadat men op 25 maart een verklaring had uitgegeven, was het binnen en tussen de partijen, die zich vooruitstrevend noemen, oorverdovend stil gebleven. Eén en al leidde ertoe, dat de werkgroepleden hun heil buiten de partijen zochten. Politiek draaide immers om mensen: 'Wie een vooruitstrevende politiek wil, zal vooruitstrevende mensen bijeen moeten brengen, niet vooruitstrevende geschriften.'¹⁶⁸

Toch was het nog te vroeg om een nieuwe partij op te richten: 'Men kan, wat historisch gegroeid is wel proberen weg te dromen, maar de realiteit is, dat de oude structuren er nog zijn.'¹⁶⁹ De commissieleden hadden daarom een tussenoplossing bedacht om tegelijkertijd de samenhang van de bundeling en eigenheid van de partijen te garanderen. Kortgezegd kwam het erop neer dat een onafhankelijk orgaan zoals PAK, voorlopig de 'koncentratie', de lakens uit zou gaan delen. Gedacht werd aan een zeer brede organisatie, 'niet aan een klubje, waarin alleen de partijtoppen elkaar weer ontmoeten.'¹⁷⁰ Partijen dienden een substantieel gedeelte van hun bevoegdheden over te dragen. Zo ging de concentratie de voornaamste kandidaten voor het vooruitstrevend kabinet aanwijzen, koos het de premier en zou het een aantal bindende actiepunten formuleren. De partijen verloren zelfs de zeggenschap over de afzonderlijke kandidatenlijsten voor de Kamer. Men behield slechts een adviserende rol.

Zolang zij zich 'moreel gebonden' achtten aan de concentratie, mochten de kandidaten buiten de actiepunten zowaar nog wat partijgebonden standpunten innemen. Bij deze voorzichtige geste naar de autonome partijen bleef het. De balans was zoek. Dat was althans de mening van de voltallige PvdA-partijtop. Hoewel de werkgroep vond dat de partijen door hen een afzonderlijke lijst te gunnen al behoorlijk tegemoet waren gekomen,¹⁷¹ liet het PvdA-partijbestuur onmiddellijk weten 'onoverkomenlijke bezwaren' te hebben tegen de voorstellen. Men was absoluut niet van zins 'wezenlijke bevoegdheden over te dragen aan een nu nog onbekende club met een uiterst vage maar gecentraliseerde werkwijze.'¹⁷² De uiteindelijke beslissingsbevoegdheid lag bij de PvdA-leden, daar kon niet aan worden getoerd. De bitse afwijzing betekende in feite het definitieve einde van de werkgroep. Dat de PPR dolenthousiast had gereageerd deed daar niets aan af.¹⁷³ De commissie werd niet direct opgeheven, maar dat de PAK-secretaris, R. Kottman, zich een half jaar na het uitbrengen van het rapport genoodzaakt zag het gerucht, 'dat de PAK-werkgroep zichzelf opgeheven zou hebben'¹⁷⁴ te ontcrachten, zei eigenlijk genoeg.

§3.6 De snorrentour: PPR en PvdA twee handen op één buik

De progressieve partijpolitieke samenwerking was echter allesbehalve dood. Met name tussen de PPR, die door Goedhart weinig vleidend de 'PSP voor rooms-katholieken'¹⁷⁵ genoemd werd, en de PvdA zat het wel snor. De net tot vice-voorzitter verkozen André van der Louw en PPR-voorzitter Jurgens waren als twee handen op één buik. De twee gingen zelfs op een gezamenlijk tournee om PAK aan de man te brengen. Avond na avond stonden ze in provinciesteden Apeldoorn en Hengelo het vooruitstrevende evangelie te prediken. Alsof ze al jarenlang samenwerkten, zo goed waren ze op elkaar ingespeeld. Tekenend was de manier waarop ze D'66 op de hak namen. Jurgens trapte af met het bekende verhaal over partijleiders die pas na de verkiezingen onderling bepaalden wie er zou gaan regeren, van der Louw haakte hier op in door een partij te noemen die hier vier jaar geleden terecht tegen protesteerde, waarop zijn gesprekspartner het vonnis definitief voltrok: 'Maar vraag eens aan de democraten van toen met wie ze straks willen samenwerken. Met de progressieve partijen óf met de VVD. Het antwoord zou door Schmelzer gedikteerd kunnen zijn.'¹⁷⁶

Een jaar na het begin van PAK was het gedaan met de fluwelen handschoenen. Niet goedschiks dan maar kwaadschiks, D'66 moest tot een keuze worden gedwongen. Dat het mogelijk was, bewees men in Oostelijk Flevoland. 'In dit nieuwe land zijn oude politieke grenzen doorbroken.'¹⁷⁷ Verheugd was het Partijbestuur van de PvdA over het akkoord dat de plaatselijke PvdA, D'66, PPR en de Onafhankelijken hadden bereikt. Nu stelde Oostelijk Flevoland in die tijd niet zo heel veel voor. Wat polders, meer was het niet. Zo woonden er in Lelystad pas sinds '67 mensen. Bij de provinciale statenverkiezingen in maart viel er voor de bewoners zelfs helemaal niks te kiezen, aangezien het nog tot 1985 zou duren voordat Flevoland een provincie werd.

Daar waar wel gestemd mocht worden, kon men in vijf van de elf provincies voor een gemeenschappelijke PAK-lijst kiezen. Al omvatte de progressieve samenwerking in belangrijke provincies als Gelderland, Zuid- en Noord Holland niet meer dan een van te voren gesloten stembusakkoord, het meedoen van de PSP mag gerust een klein wonder genoemd worden. Alleen in Brabant bestond PAK enkel uit PvdA en PPR.¹⁷⁸

In het kader van de progressieve meerderheidsvorming schoot het desalniettemin totaal niet op. Vooralsnog bleef D'66, die door Jurgens en Van der Louw nog op niet mis te verstane wijze onder druk werden gezet, stoïcijns hameren op het eigen gelijk en vooralsnog elke uitgestoken hand weigeren. Alleen al daarom was PAK een mislukt experiment.

Gezien het topdown-karakter van de latere landelijke stembusakkoorden was het voor D'66 bovendien een gemiste kans. De PAK-werkgroepleden opereerden immers totaal onafhankelijk van de bestaande partijen. Dat Van Mierlo nog geen twee jaar pleitte voor een onafhankelijk instituut om de oprichting van een nieuwe Progressieve Volkspartij in goede banen te leiden, en dat Den Uyl dit vervolgens pertinent afwijst, omdat hij weigert de touwtjes na PAK nogmaals uit handen te geven, mag dan ook op zijn minst ironisch genoemd worden.

§3.7 Electoraal succes blijft uit

'De combinaties van enerzijds de drie christelijke partijen (CCP) en anderzijds PvdA, PPR en PSP (PAK) zijn niet aangeslagen. Deze vormen van samenwerking hebben nauwelijks verschuivingen opgeleverd.'¹⁷⁹ Meer dan twee regels had *Het Vrije Volk* niet nodig om het debacle van PAK te

beschrijven. Hoewel er op pagina 3 van diezelfde krant onder de titel 'PAK heeft veruit de beste kansen' door de Nieuw Linkse 'verkiezingsonderzoeker', Marcel van Dam, het tegendeel werd beweerd, konden de PAK-deelnemers niet anders dan teleurgesteld zijn over de uitslag. Vergeleken met de Statenverkiezingen van 1966 verloor men in vier van de vijf deelnemende provincies.¹⁸⁰ Eerlijkheidshalve moet daarbij worden vermeld dat de PvdA en de PPR het in landsdelen waar ze met een eigen lijst kwamen, ook niet al te best deden. Met name de radicalen presteerden beroerd. Het aantal op eigen kracht verworven Statenzetels viel met negen zelfs op twee handen te tellen. Smalend merkte KVP-voorzitter van der Stee op, dat 'we over de PPR niet meer hoeven te praten.'¹⁸¹

PAK had dus de verwachtingen niet waargemaakt. Een vooruitstrevende meerderheid bleef met 27,55% van de stemmen nog een verre droom.¹⁸² De hoop dat het bij deze verkiezingen makkelijker zou zijn de basis te verbreden dan bij de landelijke stembusgang, werd dus gelogenstraft. Zo slaagde men er in geen enkele provincie of gemeente in om een confessionele partij over te halen zich bij PAK aan te sluiten.¹⁸³ In zijn iconisch geworden pamflet, *De smalle marge van de democratische politiek*, pleit Den Uyl daarom voor een andere tactiek, want 'zoals de kaarten er nu voor liggen lijkt de vorm van gecombineerde kandidatenlijsten de kansen voor een progressieve meerderheid eerder te schaden dan te bevorderen.'¹⁸⁴

Op basis van de verkiezingsuitslag had D'66 weinig reden tot klagen. Ten opzichte van de Kamerverkiezingen in 1967 was ze bijna verdubbeld. En toch had van Mierlo er na de verkiezingsavond flink de pest over in. Men had gehoopt op meer. Samen met de teleurstelling over de lage opkomst,¹⁸⁵ beheerste de niet meer dan 7,69% van D'66 de berichtgeving: 'Geen gejuich of luidruchtige toespraken, geen triomfantelijk geheven pilsglas ditmaal, integendeel, er heerste een soort katerstemming.'¹⁸⁶ Het mag gezien de electorale winst vreemd klinken, de democraten hadden het idee de kans op meer te hebben laten liggen. Tekenend is misschien dat ook de politieke opposenten na de statenverkiezingen zeker leken te weten dat de opmars van de democraten gestuit was. Uit de mond van de VVD-voorzitter werd door een verslaggever opgetekend, dat ze het meeste medelijden met de D'66 had, aangezien 'het breekijzer dat ze wilden zijn wel heel zwak gebleken was.'¹⁸⁷

De gifbeker was nog niet leeg. Integendeel, na de gemeenteraadsverkiezingen hadden ze bij D'66 pas echt een kater. Overal verloren de pragmatici op grote schaal terrein. In de vier grote steden moest men ten opzichte van de nog geen half jaar eerder gehouden Statenverkiezingen ruim dertig procent inleveren. In de lichtstad, Eindhoven, beleefde D'66 een absoluut dieptepunt. Vergeleken met de verkiezingen van '67 verloren de Eindhovense Democraten 47% van hun aanhang.¹⁸⁸

Zorgelijk was verder dat de CPN een ongekend goede verkiezingsuitslag kende. Maar liefst zes procent van het electoraat achtte de communisten een stem waardig.¹⁸⁹ Een factor om rekening mee te houden dus. Temeer omdat samenwerking met die stalinisten voor de landelijke PvdA uit den boze bleef, zolang de CPN 'op het meest principiële punt, de geestelijke vrijheid, nog steeds lijnrecht tegenover ons'¹⁹⁰ stond. Aangezien de CPN en progressieve partijen bovendien min of meer uit hetzelfde stemvat taptten, betekende een electorale winst van de communisten automatisch een verlies voor de vooruitstrevende bundeling.

Welbeschouwd voltrok er zich voor de PAK-deelnemers een klein electoraal drama. De PPR presteerde zwaar onder de maat, de PSP zag de helft van haar aanhang wegllopen en ook de PvdA slaagde er niet meer kiezers aan zich te binden. De trend was behoorlijk ongunstig: de gemeenteraadsverkiezingen verliepen immers beroerder dan de drie maanden eerder gehouden statenverkiezingen. *De Volkskrant* opende de dag na de gemeenteraadsverkiezingen met de mededeling, dat de uitslag 'een teken aan de wand is, waaruit moet worden begrepen dat vooral bij jonge mensen een groot onbehagen leeft ten opzichte van het huidige bestel en dat er behoefte is aan een grondige en wezenlijke vernieuwing.'¹⁹¹ Verrassend kon dit sentiment moeilijk worden genoemd. Opmerkelijk was wel dat men de meest vernieuwende initiatieven, namelijk het partijoverstijgende PAK en D'66, geheel links liet liggen. 'Grondige en wezenlijke vernieuwing' verwachtte de Amsterdamse kiezer bijvoorbeeld van het ludieke hippievolk, dat zich onder de naam Kabouters verenigd had.¹⁹²

§3.8 Deelconclusie hoofdstuk 3

Wilde de landelijke verkiezingen van '71 een succes worden dan was er voor de PAK-partijen en D'66 nog behoorlijk wat werk aan de winkel. Bij D'66 werden voor het eerst vraagtekens gezet bij de 'excentrische' positionering van de partij. Door zich blijvend af te zetten tegen de gevestigde orde hadden de democraten gehoopt te groeien. Bij de lokale en regionale verkiezingen was volgens een groeiend deel der pragmatici gebleken, dat deze strategie onjuist was. Bij de PvdA weet men het tegenvallende resultaat aan de vrijblijvendheid van PAK. De stembusakkoorden werden allerminst vaarwel gezegd, maar het uit handen geven van de beslissingsbevoegheid aan een onafhankelijk operend comité, nee dat zouden Den Uyl en de zijnen nooit meer doen. De PSP leek tenslotte te kiezen voor de weg van het eigen gelijk. Zolang de rest koos voor makkelijke, reactionaire oplossingen, zouden de pacifisten zich afzijdig van progressieve samenwerking houden.

Hoofdstuk 4. Hard tegen hard

‘Er mag geen twijfel bij de kiezer zijn omtrent onze bedoelingen ten aanzien van de Katholieke Volkspartij. We moeten de mensen die op de KVP hebben gestemd tot nu toe, iedere illusie ontnemen. Neemt u maar aan dat wanneer u vanavond zou uitspreken dat we bij de komende verkiezingen niet met de KVP samen zullen werken, ook niet naar aanleiding van de verkiezingsuitslag, dat u dan de heer Schmelzer en zijn vrienden geen plezier doet.’¹⁹³

Nieuw Linkser Han Lammers legt uit waarom het PvdA-congres de anti-KVP-motie moet aannemen

§4.1 Nieuw Links: confrontatie enige manier om de boel in beweging te krijgen

Wederom hanteerde Nieuw Links de botte bijl. Niks geen voorzichtige onderhandelingen met de KVP, duidelijkheid door middel van polarisatie was het devies. De pessimistische blik, die Van Thijn over de huidige staat van de Nederlandse democratie had, werd door een aantal Nieuw Linkers gedeeld. Marcel van Dam vond het van het grootste belang ‘ons van het beeld “de politieke partijen zijn een pot nat” los te weken.’¹⁹⁴ Waarom PvdA-Kamerlid Max van der Stoel een motie indiende die erop gericht was alle partijen mee te krijgen, begreep hij dan ook niet. De methode van het Rotterdamse Kamerlid Gerda Brautigam lag meer voor de hand. Nadat KVP-minister de Block de door haar gewenste informatie niet verstrekt had, weigerde zij eenvoudigweg nog verder te debatteren. Brautigam’s opstelling mocht dan weinig constructief zijn, haar onverkwikkelijke houding jegens het kabinet was de polarisatie in optima forma.

Belangrijker dan deze speldenprikjes was een coherente strategie ten opzichte van tegen- en medestanders. Over de anti-KVP-motie, waarin geschreven stond dat de PvdA onder geen beding de KVP als coalitiepartner zou accepteren, kon medebedenker Van Dam een half jaar na het indienen content zijn. De KVP verkeerde in ongekende verwarring en werd almaar meer ontmaskerd als conservatieve partij. Er was echter wel één complicatie. Voor een effectief progressief blok was steun van alleen de PPR, D’66 en de PSP niet voldoende. Om daadwerkelijk potten te kunnen breken moesten de anti-revolutionairen worden verleid tot een overstap naar het vooruitstrevende kamp. Dit zou de geloofwaardigheid van de anti-KVP-motie uiteraard niet ten goede komen. Tekeer gaan tegen de hypocrisie van de confessionele politiek, werd immers een stuk moeilijker als je op hetzelfde moment met een trotse erfgenaam daarvan beste vriendjes wilde zijn.

Ook over de houding ten opzichte van de Democraten was Van Dam ambivalent. Uiteraard behoorden de pragmatici tot het progressieve blok maar tegelijkertijd was ‘D’66 volgens onderzoeksgegevens onze grootste concurrent.’¹⁹⁵ Daar kwam nog bij dat D’66 in die nadagen van ’69 geenszins toegaf aan de avances van PPR en PvdA. Het op de man af bekritisieren zoals mede-Nieuw Linkser van der Louw tijdens de PAK-campagne deed, genoot de goedkeuring van Van Dam. Tezelfdertijd moesten de Democraten niet al teveel afgeschrikt worden. Intern pleitte hij daarom voor de omarmingstechniek.¹⁹⁶ Hierbij zou de PvdA zich de ideeën van D’66 voor een groot deel eigen maken, waardoor D’66 min of meer overbodig werd. Samenwerking op z’n Van Dams kreeg op die manier wel een heel wrange nasmaak. Als alles volgens plan verliep zou die vooruitstrevende bundeling immers uitlopen op een eliminatie van de kleinere partners. Stembusakkoorden noemde hij daarom nauwelijks. Het ging erom het imago van de partij te verbeteren: ‘De verkiezingscampagne is simpelweg, gegeven de doelstellingen van de partij, een methode de kiezer zodanig te beïnvloeden, dat hij de Partij van de Arbeid stemt.’¹⁹⁷

Omarmingstechniek of niet, feit is dat Den Uyl toegaf dat zonder D’66 ‘sterk te betwijfelen valt of de PvdA nu de gekozen burgemeester op haar program zou hebben.’¹⁹⁸ Inhoudelijk hadden de pragmatici in het sterk versplinterde politieke landschap echter niks te zoeken. De democraten zelf wisten volgens Den Uyl niet eens waar het heen moest: ‘Het niet links of rechts willen zijn, het hardnekkig afwijzen van ideologische bindingen en verwortelingen, heel het inmiddels weer verblekend pragmatisme maakt een wat verkrampde indruk.’¹⁹⁹ Eeuwig zonde vond hij het daarom Van Mierlo niet gewoon had aangeklopt bij zijn partij. Al stak hij daarbij wel de hand in eigen boezem, want zonder ‘het beeld van zelfgenoegzaamheid en afgeslotenheid’²⁰⁰ van de PvdA was D’66 nooit ontstaan.

Tegelijkertijd noemt Den Uyl het verheugend dat D'66 in de dagelijkse praktijk vaker koos voor de sociaal-democraten dan voor de liberalen. De felle tirade leek vooral bedoeld om Van Mierlo nu toch eindelijk tot een keuze voor de progressieve zaak te dwingen. Zo beweerde de PvdA-leider even verderop dat PvdA, PPR, D'66 en PSP wel degelijk 'eigen verwortelingen in de Nederlandse bevolking hebben.'²⁰¹ Hij was daarom tegen gemeenschappelijke lijsten waarbij, vreesde Den Uyl, die identiteit zou verdampen. Samenwerking met behoud van het eigen geluid kon en moest. Middels een partieel stembusakkoord, waar de partners op enkele essentiële punten overeenstemming zouden bereiken, lag dit in het verschiet. Vergeleken met de drastische voorstellen uit *Een stem die telt* klonk het allemaal wat lafjes, maar gezien de ervaringen met PAK en de onwil bij D'66 en PSP leek het voor het welslagen van zo'n stembusakkoord verstandig niet al te hoog in te zetten.

Anders dan Van Dam was Den Uyl er wel degelijk van doordrongen dat de PvdA op eigen houtje kansloos was. De komst van de PPR had helaas niet tot de gewenste doorbraak geleid. Welbeschouwd waren de Radicals op dezelfde muur gestuit als de PvdA een kwarteeuw eerder. En dat was meer dan jammer, zolang vooruitstrevende partijen als de PPR en de PvdA er niet in slaagden 'om bij de grote massa van de katholieke en protestantse werknemers en zelfstandigen het vertrouwen te wekken dat zij door op deze partijen te stemmen, hun levensomstandigheden meer zouden verbeteren dan door trouw te blijven aan de traditionele rechtse partijen,'²⁰² bleef een Kamermeerderheid ver weg. Polarisatie bleef dus nodig.

Hoewel het, schreef Den Uyl, voor een ieder 'genoegzaam bekend is dat ik niet tot de meest fervente voorstanders van de congresuitspraak behoorde,'²⁰³ had de anti-KVP-motie nut. Niet alleen was de KVP in verlegenheid gebracht, daarnaast was eens te meer gebleken hoe afhankelijk de partij van de VVD was. Helaas had de motie op het moment van schrijven nog niet geleid tot een scheiding van geesten. Maar wat niet was, kon nog komen. Al had de PvdA-leider er wel een hard hoofd in aangezien een KVP die van karakter veranderde 'zou ophouden een KVP te zijn.'²⁰⁴

Verder probeerde Den Uyl de gemoederen een beetje tot bedaren te brengen. Het kon nodig zijn om de confrontatie te zoeken, maar het conflict was nooit een doel op zich. Integendeel het overbruggen van het conflict moest ten enenmale het richtpunt zijn. In *de smalle marge* neemt hij uitdrukkelijk afstand van de PSP, die door haar puur dogmatisch handelen enkel 'kladderadatsch' zou veroorzaken. Veel geschreeuw, weinig wol. De PvdA was niet bang haar handen vuil te maken. Dit hield dus ook in dat 'de PvdA moest werken binnen bestaande organen en structuren, terwijl daar kapitalistische smetten aan kleven.'²⁰⁵

Ruwweg was er ten opzichte van '68 binnen de PvdA maar weinig veranderd. Over de doelstelling, namelijk een waarlijk vooruitstrevende politiek, waren Den Uyl en Nieuw Links het eens. Over de manier waarop werd daarentegen nog steeds gesteggeld. Geconfronteerd met de anti-KVP-motie en het daarmee gepaard gaande radicalisme onder zijn eigen leden kon de PvdA-leider echter niet anders dan meegaan met de stroom. Hoe begrijpelijk ook, de mogelijkheden voor een stembusakkoord, dat op een Kamermeerderheid kon rekenen, werden door deze onverkwikkelijke houding jegens de KVP behoorlijk beperkt.

§4.2 KVP, PvdA en D'66 met elkaar, waarom niet?

Ook Van Mierlo was aan het rekenen geslagen. Na de ronduit teleurstellende staten- en gemeenteraadsverkiezingen werd de excentrische positie van de Democraten onhoudbaar. Voor de Kamerverkiezingen van '71 waren ze daarom tot vergaande samenwerking bereid. Om de burger niet weer een 'lood om oud ijzer'-keuze voor te schotelen, was het noodzakelijk 'de complete deadlock tussen PvdA en KVP' te doorbreken.²⁰⁶ Als een soort grote verzoener zou Van Mierlo de kemphanen bij elkaar brengen. Ondanks de anti-KVP-motie wilde de D'66-leider 'een akkoord vóór de verkiezingen tussen KVP, PvdA en D'66, zo mogelijk met anderen, desnoods alleen.'²⁰⁷ De simpele optelsom, die ons leerde dat de drie partijen samen goed waren voor een meerderheid, en de hoge ogen die 'de combinatie van deze drie volgens wetenschappelijke onderzoeken'²⁰⁸ bij de kiezer zou gooien, waren eigenlijk ondergeschikt aan de angst die de D'66-leider voor een samengaan van de confessionelen had: 'En deze CDU zal als een groot, log blok van elkaar permanent opvretende linker- en rechtervleugels voor vier jaar, voor langer nog, voor jaar en dag in het centrum van het politieke krachtenveld hangen met aan de ene kant de vooruitstrevenden en aan de andere kant de conservatieven, waaruit beurtelings geput zal blijven worden voor de vorming van een labiele meerderheid.'²⁰⁹

Tegen de verwachting in omhelsde Den Uyl het pleidooi van de D'66-leider. Het kon verkeren, een maand na de uitspraak 'ik was en ben van mening dat er nu eens een kabinet moet worden gevormd zonder de KVP,'²¹⁰ liet Den Uyl weten geen enkel bezwaar te hebben tegen besprekingen. Daarvoor moest de PPR wel tot gesprekspartner worden gemaakt. En o ja, de KVP zou eveneens bereid moeten zijn samenwerking met de VVD uit te sluiten.²¹¹ Tegenover dit omvangrijke eisenpakket stond maar weinig. De anti-KVP-motie werd bijvoorbeeld niet ingetrokken. Erg hoog gespannen waren de verwachtingen met betrekking tot de KVP daarom niet. Den Uyl hield in zijn verklaring expliciet rekening met het mislukken van de gesprekken en vond het nodig te vermelden, dat 'indien de KVP niet tot een duidelijke keus voor progressieve samenwerking bereid is, D'66 wél definitief daarvoor zal kiezen.'²¹²

§4.3 Een gemeenschappelijk belang: de democratisering van Nederland

Nadat de gesprekken tussen KVP, PvdA en D'66 weinig verrassend vastgelopen waren, hapte Van Mierlo toe: 'En daarom lijkt het juist, dat in het kader van onze opvatting van vernieuwing van onderop, de gesprekken doorgaan, waar dat mogelijk is.'²¹³ Voor de democraten stond het namelijk inmiddels vast dat de zo vurig gewenste ontploffing van het stelsel zonder samenwerking tot Sint Juttemis kon duren. Het hielp absoluut mee, dat PvdA en D'66 elkaar op de parlementaire vloer steeds vaker vonden. Dat CHU-minister Beernink bijvoorbeeld alle staatsrechtelijke hervormingen leek te willen tegenhouden, verontrustte zowel Van Mierlo als Van Thijn ten zeerste. Om aandacht te krijgen voor deze zorgen greep de rechterhand van Den Uyl zelfs naar een parlementair paardenmiddel: de interpellatie.

Nog geen twee jaar na de installatie van de staatscommissie Cals-Donner, ook wel de commissie-Duidelijkheid genoemd, was het kabinet al weer vergeten waar het om draaide. De kritiek van Van Thijn spitste zich toe op de verkeerde aanbevelingen die het kabinet de commissie meegaf. De commissieleden werd namelijk alleen gevraagd zich bezig te houden met incidentele wijzigingen in het kiesstelsel.²¹⁴ Het idee, dat de burger daardoor meer inspraak kreeg op de regeringsvorming, vond Van Thijn 'levensgevaarlijk,' aangezien Beernink door de fundamentele vragen uit de weg te gaan de schijn wekte primair 'gericht te zijn op behoud van het bestaande.'²¹⁵

Voorlopig gaven de coalitiepartners geen krimp. Men stond als één man achter het kabinet. Letterlijk, want de woordvoerders van de drie confessionele partners, lieten VVD-er Molly Geertsema het woord doen. Voordat de staatscommissie met haar definitieve bevindingen kwam, vond hij dat je hen rustig hun werk moest laten doen. Geertsema was daarom niet van plan om te reageren op de noodkreet van PvdA, D'66 en PPR: 'Mijnheer de Voorzitter! Met uw toestemming zou ik de heer Aarden willen antwoorden, dat hij mij niet in deze val zal krijgen. Als ik hem namelijk op zijn vraag antwoordde, zou ik aan de discussie zijn begonnen.'²¹⁶

De motie, waarin het kabinet werd gevraagd de kiezersinspraak op de regeringsvorming toe te voegen aan de to-do list van de commissie, werd afgeschoten. De staatscommissie zelf zat ondertussen niet stil. In september presenteerde zij haar bevindingen. Op zich vielen die voor de vooruitstrevende drie allermindst tegen. Een meerderheid van de leden bleek voor het zo snel mogelijk 'ter handen nemen van de voorbereiding van een grondwetsherziening.'²¹⁷ De tijd drong. Langer wachten zou tot nog meer maatschappelijke onrust leiden.

Daarom was er door de leden toch uitgebreid stilgestaan bij het vraagstuk over de regeringsvorming. De gekozen premier was vooralsnog een brug te ver. Het alternatief van de gekozen formateur kon evenwel op meer enthousiasme rekenen. Een nipte meerderheid, negen om acht, zag deze staatkundige noviteit, waar er bij de Kamerverkiezingen eveneens een formateur gekozen zou worden en de kiezer dus direct inspraak kreeg op de regeringsvorming, als een stap in de goede richting. Opvallend was dat naast de PvdA en D'66 ook uitgesproken confessionele figuren als Donner (ARP), Cals, Meuwissen en Witte (alle drie KVP) hun fiat aan dit voorstel gaven.²¹⁸

De negen voorstanders vonden het wel een mooi compromis. De kiezer kreeg via de formateur haar inspraak op de samenstelling van het kabinet, maar het voorstel was niet onverenigbaar met de grondslagen van het parlementaire bestel.²¹⁹ Het kabinet bleef namelijk afhankelijk van de steun van de Kamer, want ze kon op ieder gewenst moment de laan worden uitgestuurd. Qua intentie en procedure week het niet veel af van de plannen over de gekozen premier van Daudt uit '67. Zonder al te veel staatsrechtelijk geknutsel, het 'invoegen van één beknopt artikel' in de Grondwet volstond, werden de partijen door het rechtstreeks verkiezen van de

formateur aangespoord samenwerkingsverbanden voor de verkiezingen te sluiten: 'Er mag evenwel worden verwacht dat een kandidaat die meer dan 50% van de stemmen heeft behaald, kandidaat is gesteld door een groepering van partijen, die de meerderheid in de Tweede Kamer zal hebben verworven.'²²⁰

Anders dan in het oorspronkelijke voorstel van Daudt was er geen maximum aantal kandidaten. In principe kon iedere politiek leider zich als formateur opwerpen. Natuurlijk was het scenario dat geen van de kandidaten een absolute meerderheid behaalde, in het meerpartijstelsel dat Nederland kende, zeker niet denkbeeldig. Dit risico werd door de negen echter voor lief genomen, aangezien men in dat geval gewoon kon terugvallen 'op de thans gebruikelijke wijze van kabinetsformatie.' Het risico dat Nederland na de verkiezingen met een premier zonder parlementaire steun zat, werd zo vermeden.

Ook aan partijen die voor de verkiezingen geen keuze zouden maken legde de voorgestelde Grondwetwijziging niets in de weg. In beide gevallen zou Nederland wederom opgescheept zitten met een in de achterkamertjes samengesteld regentenkabinet. Juist daarom was hervorming van het kiesstelsel, vond een meerderheid van de commissieleden, zo van belang. Door het land in twaalf afzonderlijke kiesgebieden op te delen nam de kans dat een samenwerkende groepering in de Tweede Kamer een meerderheid kreeg aanmerkelijk toe. Binnen de kiesdistricten, die alle ongeveer even groot zouden zijn, konden er tien zetels worden verdeeld. Engelse taferelen, waar de liberals ondanks een aanzienlijk percentage van de stemmen moeite hadden een parlamentszetel veilig te stellen, ontliet men hierdoor behendig.²²¹

Zes commissieleden benadrukten verder dat het voor hen alles of niks was. Zonder het op de schop gooien van het kiesstelsel had het weinig zin de gekozen formateur in te voeren. De combinatie van beide was daarentegen goud, zeker als er tezelfdertijd een einde kwam aan het verbod op de lijstverbinding. Als reliek uit lang vervlogen tijden had deze restrictie haar functie inmiddels verloren. De lijstverbinding had als pre dat grote partijen er voordeel bij hadden samenwerkingsverbanden te sluiten.²²²

Met name de confessionele commissieleden betoonden zich dus opvallend hervormingsgezind. Het had er alle schijn van dat hun partijgenoten in het parlement zich veel behoudender zouden gaan opstellen. Achteraf leek het oprichten van de commissie-Duidelijkheid in '68 daarom meer een geslaagde afleidingsmanoeuvre te zijn dan een oprechte poging om het kiesstelsel te hervormen.

§4.4 Wel of niet gekozen premier

In alles ademde het voorgestelde districtenstelsel D'66. Wel een persoonlijke band tussen burger en politicus, geen parlamentslid dat slechts 51% van het electoraat vertegenwoordigt. Hoewel de PvdA-top zich expliciet tegen 'het districtenstelsel met meerdere afgevaardigden'²²³ had gekeerd, viel het voorstel bij Den Uyl in goede aarde. Samenwerking werd immers via de lijstverbinding en gekozen formateur gegarandeerd. Over de haalbaarheid was de toenmalige roerganger van de sociaaldemocratie minder optimistisch. Met de vijandige opstelling van Beernink tijdens de interpellatie van Van Thijn nog vers in het geheugen, schreef hij, dat 'een voorstel overeenkomstig het meerderheidsadvies van de staatscommissie misschien enige kans in de Kamer'²²⁴ zou hebben.

Desondanks koos Den Uyl de vlucht naar voren. De werkelijke beweegreden hiervoor was heel wat minder nobel dan op basis van alle mooie sociaaldemocratische voornemens verwacht mocht worden. Met stichtelijke woorden over democratische vernieuwing hier en de kiezersinspraak daar zag Den Uyl dan toch eindelijk kans het huwelijk tussen zijn PvdA en van Mierlo's D'66 te bestendigen: 'Zo'n initiatiefwetsvoorstel zou in belangrijke mate de totstandkoming van een progressieve concentratie met D'66 erbij kunnen bevorderen.'²²⁵

De democraten lieten zich niet zomaar verleiden. Dat ze inmiddels bereid waren tot overleg met de PPR en de PvdA, betekende vanzelfsprekend niet dat ze hun principes overboord hadden gezet. Waar de voorstellen van Cals-Donner voor Den Uyl ver genoeg gingen, meldde Gruijters de staatscommissie slechts als een leuk beginnetje te zien. Nu de regering diens aanbevelingen links liet liggen en de kans op snelle actie verkeken leek, stond het D'66 vrij voorstellen in te dienen waar ze voor de volle honderd procent achterstonden.²²⁶ Neem nou die gekozen formateur, waarom zou je dit kapot gediscussieerde compromis blijven verdedigen, nu het evenals de gekozen premier op de korte termijn onhaalbaar was?

Wat volgde was een steekspel tussen PvdA en D'66, waarbij de sociaal-democraten nog maar eens benadrukten dat de gekozen premier voor hun principieel onaanvaardbaar was. Zo'n figuur vormde een groot gevaar voor onze democratie, basta. Ja, reageerde Van Mierlo gevat, maar 'kwamen gedurende de geschiedenis sterke mannen als Hitler, Franco en Mussolini niet voort uit parlementaire democratieën, terwijl de presidentiële democratie in de Verenigde Staten een dergelijk verschijnsel nimmer heeft gekend?'²²⁷

Opvallend was verder de defaitistische houding, die Van Mierlo ten opzichte van de KVP aannam. De man, die rond diezelfde tijd een verbond tussen de KVP en PvdA probeerde te smeden, had absoluut geen vertrouwen in de KVP-fractie. De verstrengeling tussen kabinet en parlement was immers onverwoestbaar. Men wilde misschien wel, maar durfde de op het punt van grondwetsherziening onvermurwbare VVD en CHU eenvoudigweg niet voor het hoofd te stoten.

Juist daarom, vond Den Uyl, moest je een realistisch voorstel doen. Door de aanbevelingen van de commissie-duidelijkheid over te nemen, die nota bene geschreven waren door KVP-er Cals, zette je die katholieken behoorlijk onder druk. Wegkomen met vage praatjes over regeringsverantwoordelijkheid ging lastig worden, aangezien, zo verwachtte de PvdA-leider, ook de confessionele kiezer wilde dat er wat gebeurde. Van Mierlo bleef sceptisch, maar gaf om de lieve vrede uiteindelijk toe. De vooruitstrevende zaak mocht hier niet op stranden, dan maar geen gekozen premier. De door Daalder in 1974 aangevoerde tegenstelling tussen de stembusakkoorden, die bij de gratie van een Kamermeerderheid bestonden, en de gekozen minister-president, die zo'n mandaat niet nodig zou hebben, was hiermee van de baan.²²⁸ Een comité van drie, bestaande uit Jurgens, Van Thijn en Gruijters, beloofde binnen afzienbare tijd met een voorstel komen.²²⁹

§4.5 Het grondwetsvoorstel-Aarden, Goudsmit en Van Thijn

Aangezien Jurgens en Gruijters in februari 1971 geen zitting hadden in de Kamer, namen partijgenoten Aarden en Goudsmit de honneurs tijdens het debat over hun grondwetsvoorstel waar.²³⁰ Alhoewel, een debat kon je het nauwelijks noemen. De kaarten bleken tot teleurstelling van Van Thijn al lang geschud: 'Wij, de drie indieners, hebben ons de afgelopen dagen een beetje gevoeld als suppoosten die de bezoekers van een mausoleum in deze macabere omgeving hebben mogen rondleiden.'²³¹ Iedereen van links tot rechts had onoverkomelijke bezwaren. Bakker van de CPN zag er een sluw plan in om van de kleine partijen af te komen, Veerman van de ARP gaf te kennen, dat zijn partij geen voorstander van fundamentele verandering was.

Liever had Veerman het over de draaikonterij van D'66 omtrent de gekozen premier. Een in het nauw gedreven Van Mierlo mompelde nog wat over voortschrijdend inzicht, maar het was uiteindelijk collega Goudsmit die redding bracht.²³² Theoretisch mocht hij dan alleen een formateur zijn, in de praktijk was het volgens de Amsterdamse advocate voor 99,9% van de gevallen zeker dat de door de kiezer aangewezen formateur premier zou worden. Wel of niet gekozen minister-president deed ze daarom af als geneuzel in de marge. De kiezer kreeg invloed op de regeringsvorming, daar ging het om.²³³ Ze wilde nog wel toegeven, dat de leider van het kabinet in het wetsvoorstel afhankelijk bleef van de Kamer en op ieder ogenblik de laan kon worden uitgestuurd. Maar vinnig voegde ze daaraan toe dat de leden van D'66 al in december '68 hadden besloten dit geen probleem te vinden. Dat binnenskamers precies hierom de gemoederen hoog waren opgelopen, vergat ze omwille van de goede zaak maar even te vermelden. Openheid kende ook bij het transparante D'66 blijkbaar nog zijn grenzen.

Omdat ze bij de KVP de kwaadste niet waren, kwam hun parlementariër Kolfshoten met een compromis. Ook hij vond dat de formateur gekozen moest worden. Dat omslachtige gedoe met de Koningin was inderdaad niet meer van deze tijd. Het kiezen van de formateur daarom maar overlaten aan de grillen van de kiezer was echter weer te riskant. In de toekomst zou, stelde Kolfshoten voor, de Kamer daarom die taak van het staatshoofd overnemen. Ten opzichte van de tot dan toe gebruikelijke praktijk veranderde er in het voorstel echter bar weinig. Van meer invloed op de kabinetsvorming was, constateerde Goudsmit tijdens het debat, in ieder geval geen sprake: 'Ons voorstel strekt ertoe meer rechtstreeks invloed aan de kiezers op de regeringsvorming te geven, daarmee heeft het voorstel-Kolfshoten in het geheel niets te maken.'²³⁴

§4.6 Deelconclusie hoofdstuk 4

Juist een herziening van het kiesstelsel, zodat samenwerking vooraf beloond in plaats van bestraft werd, was essentieel voor de stembusakkoorden. Dat dit streven voortijdig strandde, was dus van een niet te onderschatten belang. Doordat de vooruistrevende partijen zich bovendien onverbiddelijk ten opzichte van de KVP bleven opstellen, werd ook aan die andere voorwaarde van de stembusakkoorden niet voldaan. Een meerderheid leek verder weg dan ooit. Zo kwam er, nog voordat D'66, PvdA en PPR goed en wel aan de besprekingen begonnen waren, al een dubbele, haast onaflosbare hypotheek op de levensvatbaarheid van de stembusakkoorden te liggen.

Hoofdstuk 5. Eindelijk duidelijkheid

‘Mensen die veelal dachten, dat een hoge muur hen scheidde, namelijk hun verschil in inspiratiebron, kwamen ondanks dat tot dezelfde concrete politieke programmapunten. Zeker, de staatsrechtelijke punten doen sterk denken aan D’66, de doorstromingsheffing danken we aan de PvdA en het onderzoek naar de economische machtsverhoudingen is een item van de PPR, maar dat zijn details. Het grote geheel der ‘Hoofdlijnen’ is het product van gezamenlijke inspanningen.’²³⁵

Een paar nachten doorhalen, maar dan heb je ook wat: het eerste landelijke stembusakkoord, ‘Hoofdlijnen’ voor een regeringsprogramma, is een feit. Van Mierlo is tevreden.

§5.1 Na kort beraad komen PvdA en D’66 eruit

Zes weken voor de verkiezingen van 28 april 1971 presenteerden D’66, PvdA en PPR hun ‘Hoofdlijnen’ voor een regeringsprogramma. Dat men zo laat met het programma kwam, betekende niet dat er getreuzeld was tijdens de onderhandelingen. Als eerste hadden Den Uyl en Van Mierlo de kou tussen hun partijen uit de lucht moeten halen. De PvdA wilde na de PAK-catastrofe geen gemeenschappelijke lijst en eiste bovendien dat D’66 een ieder die ook maar samenwerking met de VVD overwoog, uitsloot, de democraten stelden daar tegenover de eis dat er zo spoedig mogelijk zou worden begonnen met de vorming van een ‘gezamenlijke partij met plaats voor socialisten, geen partij met plaats voor niet-socialisten.’²³⁶

Op 27 januari, nog geen twee dagen na hun eerste gesprek, waren de twee eruit. Dat Den Uyl instemde met de Progressieve Volkspartij (PVP) was opmerkelijk, aangezien er binnen de PvdA maar weinig voorstanders rondliepen. Van de prominenten hadden alleen Vondeling, die zich vanaf ’68 al had hard gemaakt voor ‘een radicaal vooruitstrevende volkspartij,’²³⁷ en Van der Louw, die inmiddels eerstgenoemde als partijvoorzitter vervangen had, vertrouwen in zo’n ideologievrije PVP. Nog voordat D’66 zijn eisen op tafel had gelegd, schreef de Nieuw Linkser het voor ‘de overzichtelijkheid van het Nederlandse partijwezen en de duidelijkheid ten opzichte van de kiezer’²³⁸ van grote betekenis te vinden dat de PSP, D’66 en PPR in de nabije toekomst samen zouden gaan. Zelf was Van der Louw uiteraard overtuigd van het socialistisch gedachtegoed, maar als hij bijvoorbeeld keek naar zijn radicale vrienden, zag hij eigenlijk enkel doelstellingen, die ‘weinig onderdoen voor de onze.’²³⁹ Binnen Nieuw Links was Van der Louw met zijn omarming van de PVP overigens wel uniek. Collega Nieuw Linkser Kombrink twijfelde bijvoorbeeld nog steeds aan de bereidheid van D’66 om over te gaan tot ‘wezenlijke hervormingen.’²⁴⁰

Van Thijn sprak zich niet meteen uit tegen de PVP, maar waarschuwde wel voor het al te gemakkelijk overboord gooien van de ideologie als politiek strijdmiddel. Hij vond het gezien de grote onderlinge verschillen, die er tussen de havenarbeider uit Katendrecht en de progressief denkende intellectueel van de Keizersgracht nog steeds waren, ondenkbaar dat één gesloten Progressieve Volkspartij iedereen aansprak. Daarom pleitte hij, hoe kan het ook anders, voor een wat losser samenwerkingsverband, waar ‘elk der partners op eigen wijze de communicatie met een deel van de (wisselende) achterban zal kunnen vervullen.’²⁴¹ Voor wat het waard is, had hij hier achteraf spijt van: ‘Ik verwijt mijzelf dat ik mij gekoesterd heb met het idee van de stembusakkoorden. Dat vond ik voldoende, zeker omdat ik de politieke partij in die tijd als een verouderd instituut zag. Maar door die afwachtende houding voelden ze zich bij D’66 echt in de maling genomen.’²⁴²

En Den Uyl dan? Tja, die heeft de PVP eigenlijk nooit zien zitten.²⁴³ Omwille van de progressieve samenwerking, waar de latere premier wel heilig van overtuigd was, stond hij echter achter de nogal vrijblijvende belofte ‘te streven hetzij rechtstreeks hetzij via een federatief verband naar het totstandkomen van een grote, vooruitstrevende volkspartij.’²⁴⁴

Van Mierlo, wiens collega Goudsmit rond die tijd de plannen omtrent de Grondwetsherziening zag stranden, geloofde Den Uyl op zijn blauwe ogen. De PVP was bovendien publicitair gezien een mooi product. Een ontploffing van het gehele stelsel was misschien nog niet gelukt, met het opgaan van de drie in één ideologievrije partij zou men in ieder geval een stap in de goede richting zetten.

De D'66-leider had, vond hijzelf, sowieso weinig keus. Doordat tastbaar resultaat voor D'66 de afgelopen vier jaar goeddeels was uitgebleven, zou de ontevreden burger, die in '67 nog D'66 had gestemd, wel eens voor de partij van de charismatische Drees junior kunnen kiezen. Daarnaast dwong de anti-KVP-motie de Democraten indirect tot een keuze. Niet reageren betekende automatisch dat D'66 tot het kamp van de KVP en VVD gerekend zou worden.²⁴⁵

En zoiets diende ten enenmale voorkomen te worden, gaf mede-onderhandelaar De Goede in een interview met *Vrij Nederland* aan, want 'je gaat je niet verkopen aan de politiek die je vier jaar lang bestreden hebt.'²⁴⁶ Dat het D'66-congres van december 1970 had gevraagd gesprekken met de VVD te starten, moest, zo stelde Van Mierlo Den Uyl gerust, vooral worden gezien als 'spielerei.'²⁴⁷ Jan Terlouw, die Van Mierlo als partijleider uiteindelijk zou opvolgen, was hierover allesbehalve verbaasd: 'Hans zei altijd: 'Als je me nou een pistool op de borst zet met de vraag VVD of PvdA, dan kies ik voor de Partij van de Arbeid.' Daar twijfelde hij geen moment aan.'²⁴⁸

Zo legde Van Mierlo en Den Uyl in nog geen veertien dagen het fundament voor het latere stembusakkoord. Het elan dat van snelle besprekingen uitging gaf voor de twee vooralsnog de doorslag. Met name de PVP-belofte van de PvdA was opmerkelijk, aangezien haar partijleider nooit had laten blijken een voorstander van zo'n nieuwe volkspartij te zijn. De PVP was echter wel iets voor de lange termijn. Voor de korte termijn was het binnenhalen van D'66 volgens de PvdA-top evenwel een must. Een vrijblijvende belofte als de PVP was daarom snel gedaan. Zonder D'66 stelde een stembusakkoord immers maar weinig voor, met de democraten was het in ieder geval publicitair een gegarandeerde hit.

§5.2 Grootste horde: de NAVO

Nadat de partijbesturen van PvdA en D'66 op twee februari hun intentieverklaring hadden gepresenteerd en de PPR een dag later had aangegeven mee te zullen doen, konden de echte onderhandelingen over het stembusakkoord beginnen.²⁴⁹ De PSP haakte alvast af. De knieval van PPR en PvdA naar de rechtse liberalen van D'66 werd door de pacifisten absoluut niet gewaardeerd. Bovendien hadden de vooruitstrevende drie 'in staatkundig opzicht inzichten welke voor socialisten onaanvaardbaar behoren te zijn en die kunnen gaan in de richting van een gaullistische sterke staat.'²⁵⁰ Het kwam allemaal allerminst als een donderslag bij heldere hemel.²⁵¹

Nee, drukker maakten de onderhandelaars zich over de onderlinge inhoudelijke verschillen. Zo was de NAVO een heet hangijzer. Met name de deelname van de mensonterende dictatoriale regimes van Portugal en Griekenland zorgde voor de nodige beroering. De PPR stelde zich daarom buitengewoon principieel op. Als er niet binnen korte tijd democratische verbeteringen werden doorgevoerd, moest het bondgenootschap die landen de wacht aanzeggen. Aangezien de kans op zo'n verwijdering nagenoeg nihil was, hadden de radicalen ook al over een vervolgstap nagedacht: 'Indien uitstoting uit de NAVO niet volgt, zal Nederland zelf uittreden.'²⁵²

De enfants terribles van Nieuw Links hielden er vergelijkbare standpunten op na.²⁵³ Zo stond het althans in *Tien over Rood*. Tijdens de onderhandelingen legde Nieuw Links, zei Jurgens, de reactionaire zwaargewichten geen strobreed in de weg. De PPR-er kon dat maar moeilijk verkroppen: '*Tien over Rood* ging veel verder dan de PPR wat de NAVO betreft. Werkelijk waar, vergeleken met hun voorstellen waren wij rechts. Marcel van Dam zat in de PvdA-delegatie, maar toen wij over de NAVO begonnen hoorde je hem niet. Helemaal niks.'²⁵⁴ Van Thijn, die eveneens bij de gesprekken aanwezig was, kon zich wel vinden in deze versie. Voor hem was de apathische houding van Van Dam echter een uitkomst. Het Atlantisch Bondgenootschap de rug toekeren, de gedachte vervulde PvdA-ers als Den Uyl en Van der Stoel met afschuw.²⁵⁵ Ook bij D'66 moesten ze er maar weinig van hebben.²⁵⁶ 'Er waren wel wat pijnpunten die je tegen elkaar kon wegstrepen, de NAVO was er daar één van,'²⁵⁷ herinnerde Van Thijn zich. Behalve de radicalen hadden de meeste PvdA-leden een hekel aan de NAVO. Numeriek viel er dus wel wat voor uittreding te zeggen. Uiteindelijk bood D'66 uitkomst. Doordat de Democraten stellig vasthielden aan hun NAVO-standpunt, konden Den Uyl en Van Thijn zonder gezichtsverlies, het was immers 'uitonderhandeld', de Nieuw Linkse radicalen terzijde schuiven: 'Tja, Van Mierlo loste zo in feite onze interne problemen op.'²⁵⁸

§5.3 Partieel stembusakkoord

Het stembusakkoord moest, betoogde Van Mierlo, niet zomaar een optelsom van de drie partijprogramma's zijn. De kiezer moest ervan worden overtuigd, dat het de drie partijen menens

was: 'Alleen wanneer dat nieuwe overheerst en doelbewust gepoogd wordt om het geheel uit te tillen boven de verledens van de betrokken partijen kan het klimaat worden opgeroepen van een serieuze poging tot een doorbraak naar een nieuwe politiek.'²⁵⁹ Kretologie, holle frasen en loze beloften dienden te worden vermeden. Afgezien van de inleiding, waarin de regeringsvisie uiteen werd gezet, moest 'er in de rest van het program alleen dat worden opgeschreven, dat in de komende vier jaar op een redelijke manier gerealiseerd kan worden.'²⁶⁰

Erg ver van 'het partieel stembusakkoord' van Den Uyl lag het onderhandelingsresultaat uiteindelijk niet. Ruimte voor het eigen geluid werd door de partijprogramma's, die men naast het gezamenlijke stembusakkoord gewoon aan de kiezer presenteerde, gegarandeerd. Heette de gekozen kabinetsformateur in het D'66-beleidsplan 'een eerste stap naar het systeem van de gekozen minister-president',²⁶¹ in 'Hoofddlijnen' stond zijn figuur gelijk aan 'de democratisering van het politieke bestel'.²⁶² Zo waren er wel meer puntjes, waarop met name de kleine partijen afweken van het stembusakkoord. De Radicals wilden bijvoorbeeld alle sociale uitkeringen, dus ook de bijstand, gelijk stellen aan het minimumloon.²⁶³ Iedereen, dus ook de werkloze medemens, had immers recht op een 'welvaartsvast minimuminkomen.' Hoewel deze term in het 'Hoofddlijnen' eveneens gebezigd werd, bleef het gelijk trekken van uitkeringen met het minimumloon daar beperkt tot de AOW- en het AWW-pensioen.²⁶⁴ Een enorm pijnpunt aldus Van Thijn: 'Het basisloon, voor ons was zoiets onaanvaardbaar, wij geloofden toch meer in het arbeidsethos.'²⁶⁵

Met recht mocht er worden gezegd dat de drie met hun 'Hoofddlijnen' een oprechte poging deden de geest van de jaren zestig een politieke gestalte te geven. De oude problemen waren door het kabinet-de Jong niet opgelost, de nieuwe problemen niet aangepakt. Kortgezegd kwam het daar wel op neer. Men identificeerde drie nieuwe kernproblemen: het milieu, democratisering en het enigszins ambigue 'besturing van de ontwikkeling in wetenschap en technologie welke meer afgesteld moeten zijn op de behoeften der samenleving'.²⁶⁶ Bij oude onopgeloste kwesties moest worden gedacht aan zaken als het woningtekort en de welvaarts kloof, die als we de drie mochten geloven zowel op landelijk als mondiaal niveau alleen maar toenamen.

Van alle issues kreeg democratisering de meeste aandacht. Zonder het D'66- beleidsplan integraal over te pennen, kwamen de drie met maar liefst 31 aanbevelingen. Uiteraard lag de nadruk op de zo vurig door Van Mierlo gewenste staatsrechtelijke hervormingen. Daar bleef het echter niet bij. Ook de andere partijen konden hun ideeën ruimschoots etaleren. Democratisering van het bedrijfsleven door de ondernemingsraden verstrekkende bevoegdheden te geven bijvoorbeeld, kwam uit de koker van de PPR,²⁶⁷ terwijl 'het beschikbaar stellen van goede en betaalbare kindercentra'²⁶⁸ weer ingefluisterd was door de feministen. Het lobbywerk ging de Rooie Vrouwen sowieso goed af.²⁶⁹ Baas in eigen buik, daar waren de drie het wel mee eens: 'De strafbaarstelling van zwangerschapsonderbreking door artsen wordt opgeheven.'²⁷⁰

Onder meer Bas de Gaay Fortman, zoon van een eminent ARP-er, had hier onoverkomelijke bezwaren tegen. De rechtsgeleerde, die van 1967 tot 1971 lector was geweest aan de Universiteit van Zambia, maakte een razendsnelle opmars binnen de partij. Nadat hij zich per post vanuit Afrika bij de PPR als lid had aangemeld, duurde het nog geen zes maanden voordat hij op de kandidatenlijst voor de Kamerverkiezingen werd gezet.²⁷¹ Als nummer twee, net achter partijleider Aarden, was de kans meer dan aanzienlijk dat De Gaay na de stembusgang het Binnenhof zou betreden.²⁷² In tegenstelling tot zijn partijleider kon de oud-spijstemmer moeilijk kleurloos worden genoemd. Vanaf het begin was duidelijk dat De Gaay zich vooral liet leiden door zijn eigen geweten. De perikelen rondom de abortus zijn in deze illustratief. Ondanks dat de PPR hier zwart op wit in mee was gegaan, achtte hij zich op dit punt op geen enkele manier aan het stembusakkoord gebonden.²⁷³ Toen het in 1976 uiteindelijk tot een hoofdelijke stemming kwam, keek niemand verbaasd op van zijn tegenstem. Het standpunt, dat 'wat technisch mogelijk is, moreel nog niet toelaatbaar hoeft te zijn',²⁷⁴ was immers al lang en breed bekend.

§5.4 Confessionelen: slikken of stikken

Het elan, dat uitging van het stembusakkoord, zorgde ervoor dat de meningsverschillen tussen de vooruitstrevende drie op de achtergrond bleven. Gebroederlijk vormde men een front tegen de behoudende krachten. Van Mierlo wilde bijvoorbeeld zo snel mogelijk duidelijkheid van de hervormingsgezinde confessionelen. De inkt van het regeerakkoord was nog niet droog of de D'66-leider riep de vooruitstrevende krachten binnen de confessionele partijen op een keuze te maken

voor de verkiezingen.²⁷⁵ Het PvdA-partijbestuur deed daar nog een schepje bovenop. Terwijl de anti-KVP-motie, die om nog enig zicht te houden op regeringsdeelname hoe dan ook onhoudbaar was, werd ingetrokken,²⁷⁶ kwam men met een nieuw, maar niet minder rigoureuus eisenpakket. Tijdens het voorjaarscongres van de PvdA eisten de leden voor de tiende maart duidelijkheid. Kwam die er niet, prima, maar dan ging het feest niet door: 'Wanneer een regeerakkoord met de confessionele partijen voor de verkiezingen niet mogelijk is, onderhandelingen over een parlementair kabinet met die partijen na de verkiezingen en dientengevolge deelneming aan zo'n kabinet uitgesloten is.'²⁷⁷

De reactie van de confessionelen liet zich raden. Regelrechte chantage wilden ze het niet noemen, maar de deadline van midden maart was natuurlijk volstrekt irreëel. Uiteraard was men bereid tempo te maken, alleen 'mocht uit het verloop van het overleg blijken – wat wij verwachten – dat verantwoorde beslissingen in zo korte tijd niet genomen kunnen worden, is het onzerzijds volstrekt duidelijk, dat deze termijn verlengd zal moeten worden.'²⁷⁸

Bij de confessionelen dachten ze daarnaast anders over wat 'binding vooraf' betekende. Vanzelfsprekend behoorde het door de vooruitstrevende partners voorgestelde stembusakkoord inclusief ministersploeg tot de mogelijkheden, een volkomen vrijblijvende intentieverklaring moest echter evenmin worden uitgesloten. Vondeling, die als woordvoerder van de drie optrad, reageerde met name op dat punt geprikkeld. Volstrekt zinloos, het was of wel of niet. Een intentieverklaring betekende namelijk helemaal niks. Niemand, de kiezer al helemaal niet, kon op basis van dat nietszeggende papiertje voorspellen wie met wie in de regering ging zitten. Het waren dus hooguit goede bedoelingen.²⁷⁹

Op 10 maart was het dan zover: een gesprek tussen progressieven en confessionelen. Eerste gespreksonderwerp: de vrijblijvende houding van de ARP, CHU en KVP.²⁸⁰ Het werd een vrij korte vergadering. De "handen-vrij"-politiek bleef, lieten de drie vooruitstrevende partijbesturen in een gezamenlijke verklaring na afloop weten, te sterk. Jammer, want praten had daardoor geen enkele zin gehad. Door het kordate ingrijpen van de drie was de Nederlandse kiezer voor een zoveelste teleurstelling behoed. De malaise, waar de democratie juist door dit oude spel in terecht was gekomen, bleef helaas onopgelost. Uitermate treurig vonden de progressieve drie het, niet in het minst voor 'de stromingen in de confessionele partijen die met dit verwerpelijke systeem willen breken.'²⁸¹ Desalniettemin, de duidelijkheid was geschapen. Wie genoeg had van de oude regentenmentaliteit, wist dat hij enkel bij de PPR, D'66 of PvdA terecht kon.

Misstanden bestonden er in het Nederland van begin jaren zeventig zeker. Daarover bestond geen twijfel, ook bij de confessionelen niet. Maar de boel op stellen zetten, bracht een oplossing echt niet dichterbij. Integendeel, door aan te sturen op een tweedeling versterkten de progressieve drie de impasse alleen maar. De schreeuw om polarisatie bleek aan dovemans oren gericht. Onzinnig was het om te blijven praten over het districtenstelsel. Een wijziging, die, volgens confessionele partijen, 'de pluriforme geaardheid van ons volk'²⁸² slechts verder in het nauw zou brengen. Geen districtenstelsel of gekozen formateur dus, de kiezer moest het qua democratisering doen met holle frasen als 'bij een zo belangrijke zaak als een kabinetsformatie dient de grootst mogelijke openheid te worden betracht' en 'overheidsdocumenten behoren in beginsel openbaar te zijn.'²⁸³

Voor de onderhandelingen goed en wel begonnen waren, was de discussie dus al afgekap. Politiek inhoudelijk lagen het progressieve stembusakkoord en het confessionele urgentieprogramma overigens niet heel ver uit elkaar.²⁸⁴ Door vroegtijdig weg te lopen, wilden de vooruitstrevende drie dus vooral een statement plaatsen: voor vernieuwing op partijpolitiek niveau was je alleen bij de PvdA, PPR en D'66 aan het juiste adres.

§5.5 Hoop gevestigd op vakbonden

De gesprekken strandden verder op politiek wantrouwen. Vertrouwen in elkaars politici hadden de tegenpolen niet. Tekenend hiervoor was de opmerking van D'66-er De Goede die gevraagd naar wie 'de sleutel tot vernieuwing' in handen had, 'de christelijke vakbonden' antwoordde. Het werd de hoogste tijd, dat CNV-voorzitter Lanser en zijn NKV-collega Mertens zich uitspraken over waar het met Nederland heen moest. Slaafs de partijlijn volgen had afgedaan, want 'wat heeft het ze in het verleden voor nut gebracht dat ze een stel NKV-ers in de KVP-fractie hadden?'²⁸⁵ Als het erom spande, won de fractiediscipline het altijd van het progressieve weten.

Het bleek allemaal ijdele hoop. Geen enkele vakbond, dus ook het van oorsprong socialistische NVV niet, wilde na het mislukken van de besprekingen tussen de confessionele partijen

en de progressieve concentratie een stemadvies geven. Het had de afgelopen vier jaar namelijk veel slechter gekund, vonden ze. Met name Lanser, vakbondsman sinds de jaren vijftig, wist de vooruitstrevende drie op de kast te jagen door 'te verklaren dat hij geen reden ziet voor zijn leden om niet op de confessionelen te stemmen.'²⁸⁶ 'Een verkapt stemadvies,' oordeelde het katholieke *de Tijd* nog relatief mild. *Vrij Nederland (VN)* was heel wat minder subtiel in zijn oordeel over de CNV: 'Een condoom voor de conservatief christelijke coalitie: een ouderwets ding dat nu nog beschermend werkt, maar als je er te veel gebruik van maakt wel gaat lekken.'²⁸⁷ Hoe je de loyaliteit van Lanser ook wilde noemen, feit was dat het de drie zelfs op vakbondsniveau niet lukte een doorbraak te forceren.

Kijkend naar de parlementaire verhoudingen was de afwachtende houding van de vakbonden allesbehalve verwonderlijk. Maar liefst 29 zetels kwamen Den Uyl, Van Mierlo en Aarden tekort. Ook met een substantiële verkiezingswinst en de eventuele gedoogsteun van partijen als de CPN en de PSP leek een linkse meerderheid onhaalbaar. Duidelijkheid voor de kiezer klonk natuurlijk leuk en aardig, maar uiteindelijk ging het toch om de concrete maatregelen op het gebied van woningbouw en onderwijs.²⁸⁸ Als met een verbond tussen de confessionelen en vooruitstrevenden kon worden voorkomen dat de VVD deelnam aan de regering, dan diende men over de eigen schaduw heen te stappen, punt.

Realistisch qua voorkeur voor een coalitie: helemaal in het straatje van de polarisatiestrategie paste de opstelling van de vakcentrale niet. Voor Den Uyl en de zijnen was het uitblijven van steun een bittere pil. Evenals het partieel stembusakkoord achtte hij 'het zoeken van een nauwe aansluiting bij de vakbeweging'²⁸⁹ noodzakelijk voor een gunstig verloop van de verkiezingen. Tegelijkertijd besepte de socialistische voorman terdege, 'dat de kans levensgroot is dat de nagestreefde vernieuwing in de Nederlandse politiek op de korte termijn nog niet tot de beoogde duidelijkheid zal leiden.'²⁹⁰

§5.6 Met horten en stoten dan toch een schaduwkabinet onder leiding van Den Uyl

Meerderheid in het verschieft of niet, na het sluiten van het stembusakkoord moest er nog een bewindsliedenploeg komen. De totstandkoming van dit alternatieve kabinet verdiende allerminst de schoonheidsprijs. De ironie wilde dat *De Volkskrant* de zeventiende april met een verhaal kwam over de oorverdovende stilte die om het formatieproces had gehangen: 'Vooruitstrevend als zij zijn, belijden zij weliswaar de openheid, maar er zijn kennelijk grenzen.'²⁹¹ Vanuit publicitair oogpunt leek het de campagnestrategen verstandig om het gemorrel binnenskamers te houden. Dat lukte aardig. Hoewel de krant de naam van oud-NVV-voorzitter André Kloos als mogelijke kandidaatpremier liet vallen en eveneens aangaf dat deze 'Den Uyl niet in de wielen wilde rijden,'²⁹² werd de daadwerkelijke scoop volledig gemist.

En een scoop was het. Den Uyl, wars van modernismen, had er, zo bleek, namelijk helemaal geen zin in. Een schaduwkabinet, dat in zijn ogen niets meer was dan een goedkope PR-stunt, leek hem volstrekt overbodig.²⁹³ Er lag al een prachtig stembusakkoord, was dat dan niet voldoende? Van Thijn vond van niet: 'Om dat abstracte akkoord een gezicht te geven, hadden we dat schaduwkabinet gewoon nodig.'²⁹⁴ Al met al stond Van Thijn, die per se Den Uyl als premier wilde, dus voor een duivels dilemma.

Het werd er allemaal niet eenvoudiger op toen bleek dat D'66 Den Uyl helemaal niet zag zitten. De PvdA-leider was ondanks alle goede intenties bezoedeld door het verleden. Ga maar na: actief in de politiek sinds midden jaren vijftig, minister in het confessionele kabinet Cals en verwickeld in een strijd op leven en dood met de vernieuwers van Nieuw Links. Den Uyl stond er qua vernieuwend elan dus niet al te goed op. Kloos, die als vakbondsleider furore had gemaakt met zijn strijd tegen de loonwet van minister Roolvink (ARP), duidelijk wel. Midden februari meldde De Goede, dat 'het geen geheim mag heten, dat in dit verband de naam Kloos gevallen is.'²⁹⁵ De tandem Van Mierlo-Kloos genoot duidelijk zijn voorkeur.

'Niet helemaal honderd procent,' noemde Van Thijn, 'het politieke handigheidje,' dat hij vervolgens uithaalde om zijn baas zover te krijgen het premierschap te accepteren.²⁹⁶ De twee zouden samen een presentatie van het reclamebureau, dat de campagne van D'66 verzorgde, gaan bijwonen. Een reguliere bijeenkomst, dacht Den Uyl. Groot moet zijn verbazing daarom zijn geweest toen hij werd geconfronteerd met een heuse ministersploeg. Let wel, een kabinet met Kloos als premier. Voor de leider van de tweede partij van het land was slechts een rol als minister van

economische zaken weggelegd.²⁹⁷ Den Uyl voelde zich met recht geschoffeerd. Zodra de vakbondsman doorkreeg hoe het zat, wist hij niet hoe snel hij zich moest terug trekken. Exact de reactie waar Van Thijn op geanticipeerd had. Hij kreeg zijn zin. Den Uyl werd premier in het schaduwkabinet.

Daar was het pleit overigens nog niet mee beslecht. De kandidatuur van Burger en Van der Stoel als minister van defensie en buitenlandse zaken zette bij Nieuw Links kwaad bloed. Als slaafse volgelingen van de Amerikaanse Vietnam-politiek waren zij absoluut niet op hun plaats in het schaduwkabinet. Het bleef daarom spannend of het PvdA-partijbestuur zich achter haar partijleider zou scharen.²⁹⁸ Den Uyl en Van Mierlo hielden echter voet bij stuk waardoor 'de oppositie uiteindelijk capituleerde, bedenkend dat 'n vrij oudbakken kabinet in ieder geval vele malen frisser aandeed dan de concurrerende ploeg van de zetbazen van Rome, Staphorst en Wassenaar.'²⁹⁹

Dezelfde middag nog werd het kabinet Den Uyl/Van Mierlo aan de pers gepresenteerd. 'De excellenties!'³⁰⁰ kraaide *Trouw* na de presentatie van de schaduwregering. Relativeringsvermogen kon het Nederlands journaal in de berichtgeving omtrent het alternatieve kabinet moeilijk ontzegd worden. Gelukkig kwam men ook met inhoudelijke kritiek. Vooral de scheve verhoudingen tussen de PvdA en de rest deden de wenkbrauwen fronsen. Tien ministersposten tegenover vier voor D'66 en twee voor de PPR, wat nu als de pragmatici een onverwacht goede score neerzetten? 'Een calculated risk,' aldus Van Mierlo.³⁰¹

De kans dat de PPR de kiesdrempel niet zou halen, was gezien de kleurloze campagne van Aarden eveneens aanwezig. Het unieke scenario, dat een partij die niet in het parlement vertegenwoordigd was, wel regeringsverantwoordelijkheid ging dragen, werd in dat geval werkelijkheid. Zelfs dat hoefde volgens Den Uyl geen wijzigingen op te leveren, 'want ook in dat geval heeft de kiezer de PPR-ministers in het kabinet gestemd.'³⁰² Onnavolgbaar was het zeker, de boodschap was echter helder: mochten PvdA, D'66 en PPR gaan regeren dan was het met deze ploeg en met deze ploeg alleen. Men zou, mocht het landsbelang daar om vragen, hooguit als minderheidsregering kunnen optreden.³⁰³

Ook in dit geval zette men zich duidelijk af tegen de 'conservatieve' politiek. In plaats van realisme koos men voor de confrontatie. Met een tekort van meer dan 20 zetels waren de drie volkomen afhankelijk van de KVP. Een minderheidsregering zonder tegemoetkomingen aan die partij was dus volstrekt ondenkbaar. Toch was dat precies wat de drie de kiezer beloofden. Aan de 'Hoofdlijnen' zou niet getoerd worden.

§5.7 Uitslag valt niet tegen

Dan de uitslag. De PvdA kwam met twee zetels winst het verlies van '67 te boven, D'66, dat zich met de belofte van een PVP in 'Hoofdlijnen' overtuigend geprofileerd had, ging naar elf. Alleen de PPR viel met twee zetels zwaar tegen. Al met al moest men niet zeuren, want het progressieve blok ging naar 52 zetels, terwijl het kabinet De Jong haar meerderheid verloor. Missie van het schaduwkabinet geslaagd vond VN: 'Het samengaan van PvdA-PPR-D'66 is als 'effect' bijzonder nuttig geweest, aangezien het veel linkse 'stemmen', die anders over vijf partijen verspreid waren, gebundeld heeft.'³⁰⁴ Nu was het zaak het momentum vast te houden.

Dat werd, dacht VN, nog knap lastig. Praten over een kabinet bijvoorbeeld, kiezersbedrog. Zonder steun van confessionelen was zoiets immers ondenkbaar. Niet doen dus, dan maar in de oppositie. Vanaf de zijlijn zou dan constant duidelijk gemaakt moeten worden dat het niet bij een Alternatief Kabinet bleef. De verkiezingen van de 28ste april waren slechts een eerste stap geweest, bij de volgende verkiezingen moest het gaan gebeuren.

De verkiezingen hadden dus geen overtuigende winnaar opgeleverd. Je kon veel van de uitslag zeggen, maar, schreef VN, niet 'dat er een linkse aanhang, groeiend in aantal en eenheid, aan het ontstaan is.'³⁰⁵ Een volgend stembusakkoord maakte dus alleen kans een regeerakkoord te worden als het aantal deelnemende partijen vergroot werd.

Daarnaast had de verkiezingsuitslag de tekortkomingen van het ontbreken van een gemeenschappelijke kandidatenlijst blootgelegd: het bijwageneffect. Waar het schaduwkabinet een vaste samenstelling had en het dus niet uitmaakte hoeveel stemmen de afzonderlijke partijen kregen, speelde de onderlinge zetelverdeling in de Kamer wel degelijk een rol. Hoe meer zetels, hoe meer invloed je in de progressieve concentratie had. 'In de beroeps politiek moet je niet verwachten dat je veel aanzien krijgt als je qua macht niets voorstelt,' vond De Gaay. 'Wij hadden na die

verkiezingen van '71 evenveel zetels in de Kamer als ministersposten, dat werd dus meteen belachelijk gemaakt.³⁰⁶

Aangezien de PPR, D'66 en PvdA in belangrijke mate uit hetzelfde electorale vaatje taptten en de PvdA kon hopen op de premierbonus, was het voor de kleine fracties zaak zich te profileren. Deed je dat niet dan verloor je, terwijl hard roepen, dat jouw partij de beste was, de vooruitstrevende zaak weer schade toebracht. Een behoorlijk dilemma dus. Voor de PPR was het volgens De Gaay evenwel zaak zich als de wiedeweerga te gaan onderscheiden: 'Direct na de eed ben ik begonnen met wat ik maar even de inhoudelijke profilering zal noemen: atoompacifisme, milieu, welzijn boven welvaart en een kritische houding tegen economische groei zonder meer, een beetje schoppen tegen het zere been van die oude ijzer- en staalsocialisten van de PvdA.'³⁰⁷ Vastberaden was De Gaay om zijn partij bij de volgende verkiezingen niet weer tot de risee van het progressieve bondgenootschap te maken.

§5.8 Formatie oude stijl

Nu was het bijwageneffect zo vlak na de verkiezingen voor de andere partijen niet prioriteit nummer één. De op handen zijnde kabinetsformatie ging voor. Hoewel de drie bij lange na niet voldoende stemmen hadden gehaald, wees Den Uyl er in zijn bijdrage aan het formatiedebat op, dat de confessioneel-liberale kabinetten in elf jaar tijd 20 zetels hadden verloren. De macht van rechts was gebroken, heette het in zijn betoog. Toch lag de bal in eerste instantie bij de confessionelen. Zij hadden met hun weigering tot het maken van afspraken vooraf de puinzooi immers veroorzaakt. Mochten ze er vervolgens niet met de VVD en DS'70 uitkomen, dan stond het schaduwkabinet klaar. Een minderheidsregering werd dus niet bij voorbaat uitgesloten. Regeren op basis 'van een half program' wel.³⁰⁸

Ook Van Mierlo zag een progressief kabinet niet snel gebeuren. Desondanks was hij meer dan tevreden: 'In een verkiezingspamflet schreven wij dat deze verkiezingen de belangrijkste zouden worden sinds 1946, en dat zijn ze geworden.'³⁰⁹ Niet eens zozeer om de goede uitslag van zijn eigen partij, nee, de D'66-leider waande zich in de zevende hemel vanwege de partijpolitieke vernieuwingen. De kiezer had duidelijk doen blijken weinig te zien in de confessionele partijvorming. Alleen al daarom was het mantra 'van heldere afspraken voor de verkiezingen of anders polarisatie' succesvol gebleken.

Minder te spreken was hij over de schertsvertoning rond de door de Kamer "gekozen formateur." Vanwege de gecompliceerde uitslag bepleitten de confessionele fracties namelijk doodleuk de aanstelling van een informateur. Niets nieuws onder de zon. Van Mierlo besloot daarom met de trieste constatering, dat de motie-Kolfschoten, waarin was bepaald dat de stap van informatie werd overgeslagen en de Kamer dus meteen een formateur zou aanstellen, 'een doodgeboren afleidingsmanoeuvre om te maskeren dat men geen enkele staatsrechtelijke vernieuwing wil' was gebleken.

Tijdens de kabinetsformatie bleef de progressieve schaduwregering bestaan.³¹⁰ Niet om vanaf de zijlijn het formatieproces te bekritisieren, maar voor het geval dat. Ondanks dat men zich in de pers afvroeg hoe het alternatieve kabinet over 'hangende politieke kwesties' dacht, hielden de "ministers" zich dus op de vlakte.³¹¹ Op twee juli gaven ze er in een gezamenlijk uitgegeven perscommuniqué definitief de brui aan. 'Als schaduwkabinet in de Engelse zin van het woord is het nooit bedoeld geweest.'³¹² Politiek gezien stelde het dus maar weinig voor, publicitair des te meer. Hartelijk dank voor de aandacht, tot over vier jaar maar weer.

§5.9 Deelconclusie hoofdstuk 5

Al met al waren er met 'Hoofdlijnen' grote stappen gezet. Een exacte kopie van de oorspronkelijke plannen van Van Thijn was het stembusakkoord echter niet. Zo hadden de heren politici na het PAK-debacle begrijpelijkerwijs afgezien van een gemeenschappelijke kandidatenlijst. Opmerkelijk in deze was de PVP-beloofte. Terwijl de partijen vanwege het behoud van de eigen identiteit nog steeds met een eigen partijprogramma kwamen, beloofde men tegelijkertijd één ideologieoverstijgende partij, die zo vreesde Van Thijn voor zowel de socialist als de sociaal-liberaal onaantrekkelijk was, te willen oprichten.

Hierdoor was er sprake van een haast paradoxale situatie. Enerzijds vertolkten Aarden, Den Uyl en Van Mierlo het gemeenschappelijke geluid, anderzijds waren zij als leiders van afzonderlijke partijen verplicht zoveel mogelijk stemmen binnen te halen. Uiteraard het liefst van de

confessionelen, maar gezien de grote inhoudelijke overeenkomsten bleven de drie elkaars grootste concurrenten. Je niet profileren, betekende dus automatisch slachtoffer worden van het bijwageneffect.

Hoofdstuk 6. Kleine partijen worden volwassen

‘Mijn verschil met Hans van Mierlo komt niet voort uit meerdere of mindere socialistenangst. Het is een verschil in methode. De kracht van ons optreden was, dat we het soms met de VVD en soms met de PvdA eens waren in de Kamer. Als we dat opgeven verliezen we onze doorbraakkracht.’³¹³

Nu het Alternatief Kabinet ter ziele is gegaan, moeten de drie partijen volgens D’66-Kamerlid Anneke Goudsmit hun eigen weg gaan

§6.1 Goudsmit: het zakelijke boven het gezamenlijke belang

De vrouw die door haar collega’s van de KVP enigszins kleinerend de parlementariër ‘met de mooiste ogen’ genoemd werd, maakte zich grote zorgen over de huidige koers van haar D’66. De Gaay stond niet alleen. Om het hoofd boven water te houden, moest je je als partij profileren. Goudsmit, die als schaduwminister in het kabinet-Den Uyl nog actief voor de progressieve samenwerking had gevochten, vond daarom dat nu het kabinet-Biesheuvel was beëdigd, D’66 zich wat onafhankelijker kon opstellen ten opzichte van de PvdA. De democraten waren tenslotte geen socialisten. Dat zou althans zo moeten zijn. Voor de kiezer waren D’66 en PvdA één pot nat. De pragmatici hadden teveel van hun eigen identiteit prijsgegeven. Goudsmit vreesde dat D’66 het lot van de PPR, dat electoraal klappen had gekregen, ook zou ondergaan. Bij het partijcongres van 5 en 6 november 1971 kwam zij in opstand.

Al voordat de deuren van de congreszaal geopend waren, tekende er zich een schisma van jewelste af. Goudsmit’s standpunt, dat het stembusakkoord alleen geldig was als regeerakkoord en dus niet als oppositieakkoord, kon inmiddels rekenen op een behoorlijke aanhang. Terwijl ze tijdens het D’66-verkiezingscongres van eind februari nog net niet met pek en veren afgevoerd was,³¹⁴ vond ze nu de Kamerleden Visser, Engwirda, De Goede, Nooteboom en Terlouw aan haar zijde. Dat voorjaarscongres, waar Den Uyl na Van Mierlo als spreker onthaald werd op een luid applaus, was voor iemand als Terlouw sowieso een eyeopener geweest: ‘Ik zag de PvdA best als een goede bondgenoot, maar dat Den Uyl kwam spreken op ons congres, was me absoluut een gruwel. Iedereen enthousiast klappen en ik maar denken: ‘Mijn hemel, als je een partij ten gronde wil richten, is dit de manier.’³¹⁵

Allen waren van mening dat het partijbelang prevaleerde boven de eenheid van de progressieve concentratie.³¹⁶ Vond D’66 a en de PvdA b, jammer, maar dan ging de fractie gewoon voor a. Een PvdA-resolutie waarin stond dat de ‘*Hoofdlijnen*’ als ‘basis voor een verder gemeenschappelijk optreden’ moesten dienen, werd daarom door Goudsmit naar de prullenbak verwezen. ‘Als deze resolutie wordt aangenomen, vervalt onze pretentie dat wij in de Kamer puur op zakelijke gronden voor of tegen iets stemmen. Dan wordt ons bij alles voorgehouden dat wij de opdracht hebben gekregen om met de PvdA mee te stemmen. Ik zou het ontzettend hinderlijk vinden om op een ogenblik partijpolitieke overwegingen zwaarder te moeten laten wegen dan zakelijke overwegingen.’³¹⁷

Uiteindelijk werd het pleit in het voordeel van Van Mierlo beslecht. Zonder de hulp van Gruijters had hij het niet gered. Tijdens een spontane interventie liet Gruijters geen spaan heel van Goudsmit. Nu de PvdA eindelijk tot bezinning gekomen was, wilde zij de samenwerking weer om zeep helpen: ‘Wat we nu dreigen te gaan doen met de PvdA, is het loslaten van een dronkeman, die we net over de drempel van de anonieme alcoholisten hebben getrokken, in een straat met drie kroegen waaronder zijn stamkroeg.’³¹⁸ In de stemming, die volgde, bleek een derde van de congresgangers Goudsmit te steunen, Van Mierlo’s motie werd aangenomen.³¹⁹

Van Mierlo had een Pyrrusoverwinning behaald, maar voorlopig waren de rijen weer gesloten. D’66 was in vier jaar tijd gegroeid tot een echte politieke partij, vond NRC-journalist Jan Vis. Hij zag bij D’66 nu dezelfde haat en jijd tussen verschillende stromingen, die de oudere partijen al zo lang kenden. Je had de groep, die ‘de socialisten heeft leren kennen als mensen waarmee best valt te praten’, en het gezelschap, dat ‘de socialistische ideologie nauwelijks beter vindt dan al die andere ideologieën.’³²⁰ Ook toen het stof van het congres was neergedaald, durfde Vis niet te zeggen of Van

Mierlo in de fractie een consistente meerderheid had. Voorlopig hadden de muiters evenwel beloofd de 'Hoofdlijnen' als uitgangspunt te kiezen.

Nog geen vier maanden later bleek hoeveel die belofte waard was. Juist op het punt waar de vooruitstrevende drie het langst over hadden gebakkeleid, de NAVO, braken de democraten met de 'Hoofdlijnen' Goudsmit, die eerder als enige van haar fractie gestemd had voor de onderwijsbegroting van CHU-minister van Veen, beleefde haar finest hour in de begindagen van het jaar 1972. Zonder heel hoog van de toren te hoeven blazen, kreeg ze inzake de defensiebegroting de gehele fractie op één na achter zich. Van Mierlo hield uiteindelijk zelfs een vurig pleidooi voor de NAVO-politiek van het kabinet-Biesheuvel.

Lange tijd zag het er hier niet naar uit. Gebroederlijk hadden D'66-er Sef Imkamp en PvdA-er Bram Stemerding de vloer aangeveegd met het defensiebeleid van minister de Koster (VVD). 'Een enorme flater'³²¹ en bovendien onbegrijpelijk, vond Imkamp de draai die D'66 in die dagen maakte. Aangezien hij sinds kort defensiewoordvoerder af was, kon hij vrijelijk zijn gal spuien. Naast de inhoudelijke bezwaren noemde hij het 'een totale ontkenning van de alternatieve begroting, die wij met PvdA en PPR hebben ingediend, waarin immers de meeruitgaven voor CRM en Onderwijs voor een voornaam deel werden bekostigd door defensiebesnoeiingen.'³²²

Waarom stemde D'66 dan toch voor de defensiebegroting van het kabinet-Biesheuvel? Allereerst was Van Mierlo, die tot op het laatste moment aarzelde, ervan overtuigd dat tegenstemmen de zaak alleen maar zou verergeren. De defensiebegroting was na moeizame onderhandelingen tot stand gekomen. Professor Laurens Jan Brinkhorst, die namens D'66 mee onderhandeld had, raadde een afwijzing daarom af. Een resoluut nee betekende namelijk dat de VVD de vrije hand zou krijgen en de defensie uitgaven nog sterker zouden stijgen. Daarnaast was er binnen de PvdA-fractie eveneens grote onenigheid over de defensiebegroting. De strijd tussen Nieuw Links en realisten als Van der Stoep en Den Uyl zette zich ook binnen het Kamergebouw voort. De anders zo bedachtzame Van der Stoep vond het 'vreselijk' dat zijn fractie tegen had gestemd.³²³ Het werd Van Mierlo door de PvdA-fractie dus niet nagedragen dat D'66 wel voor was geweest.

§6.2 PVP met alleen PvdA, D'66 en PPR schiet niet op

Goudsmit leek hoe dan ook niet zo gecharmeerd van het idee van polarisatie. In de KVP bijvoorbeeld zag ze wel figuren rondlopen die qua vernieuwingsdrift niet onderdeden voor een lid van de Progressieve Concentratie. VN had het zelfs over een voor het kamp-Goudsmit heilige drie-eenheid, waar naast oud-vakbondsman en VARA-voorzitter André Kloos, de Eindhovense en katholieke hoogleraar sociaal recht Piet Steenkamp en Dick de Zeeuw, die kort na het interview partijvoorzitter van de KVP werd, deel van uitmaakten.³²⁴ Andersom waren er heel wat ouderwetse socialisten die het bloed van die nieuwlichters van D'66 wel konden drinken.³²⁵

Door een monogame relatie met de PvdA aan te gaan, kreeg je volgens haar een wij- en een zij-groep. Terwijl het 'voor buitenstaanders nu eenmaal veel moeilijker is om in zo'n wij-groep in te breken.'³²⁶ Tegen de gedachte van een Progressieve Volkspartij was Goudsmit, die heilig geloofde in de 'doorbraak naar 2 grote politieke groeperingen,' anders dan Van der Land in *Tussen ideaal en illusie* beweert absoluut niet.³²⁷ Maar op het moment dat zo'n PVP niet meer dan een PvdA met een pragmatisch randje was, paste ze.³²⁸

Als de PVP nu aan één zaak behoefte had, was het een brede achterban. Een progressieve meerderheid was immers waar het om draaide. Met de PvdA en PPR alleen kwam je er niet. Maar hoe verwierf je steun buiten de partijen? Goudsmit waarschuwde voor een al te hecht partijpolitiek blok. Hoewel Van Mierlo maar weinig moest hebben van Goudsmits anti-PvdA retoriek was ook hij voor een partijoverstijgende benadering. Een onafhankelijk orgaan zou moeten worden opgericht om te garanderen 'dat bepaalde oude ideologieën niet meer het vat kunnen zijn waaruit het nieuwe voortkomt.'³²⁹ Daarnaast leek hij eveneens bevangen door het identiteitsvirus. Zolang er geen nieuwe partij was, voorkwam een zelfstandig opererend instituut 'een vage versmelting van de drie partijen' en droeg het daarmee mee aan het behoud van de eigen identiteit.

Helaas voor Van Mierlo ging dat feestje niet door. Zo'n onafhankelijk partijoverstijgend orgaan deed de PvdA-delegatie wat al te veel denken aan PAK. De solisten van de werkgroep hadden met hun rapport, zei Den Uyl, vakkundig getoond mijlenver van de politieke realiteit te staan. Wilde de PVP een succes worden dan was een andere aanpak nodig. Een handelwijze waar een intensief contact tussen de partijtoppen onderling de boventoon zou voeren. De vooruitstrevende

strijdmakers stonden op dit punt lijnrecht tegenover elkaar. Uiteindelijk was het Den Uyl die zijn zin kreeg. Op 1 oktober kwam een select gezelschap van fractie- en partijvoorzitters bijeen om te praten over de partijpolitieke samenwerking. Het Progressief Overlegorgaan (POO) was geboren.

Op de keper beschouwd hadden Van Mierlo, Goudsmit en Den Uyl dezelfde doelstelling, namelijk het verbreden van de achterban. Goudsmit leek daarbij echter de enige, die haar rekenwerk op orde had. Terwijl de twee partijleiders elke toenadering tot de KVP weigerden, waarschuwde Goudsmit tegen een PVP met alleen PvdA, PPR en D'66. Een PVP, die volgens het Kamerlid door haar geringe electorale aantrekkingskracht, meer kwaad dan goed deed.

§6.3 Gezamenlijke oppositie of eigen geluid?

Eerste agendapunt van het POO, wel of niet een alternatieve begroting.³³⁰ Men twijfelde tot op het laatste moment, maar in de Tweede Kamer konden Den Uyl en Van Mierlo hun eigen kostenplaatje overleggen. Al waren ze de eersten om toe te geven dat het allemaal niet veel voorstelde. Den Uyl zei "tegenbegroting" een groot woord³³¹ te vinden, terwijl Van Mierlo zijn relaas begon met het opsommen van redenen waarom D'66 het eigenlijk niet had willen doen. Omdat de economie onverwacht tegenviel en de Regering bovendien zelf pas op het laatste moment met haar begroting was gekomen, konden de berekeningen van de vooruitstrevende drie niet echt adequaat genoemd worden. Toch verdedigde men het resultaat. De kiezer had er volgens Van Mierlo eenvoudigweg recht op: 'Die tegenbegroting die er nu ligt, is niet de tegenbegroting die D'66 alleen zou hebben ingediend, noch die van alleen de PvdA of alleen de PPR. Waar het om gaat is, dat je laat zien dat je juist met die verschillen en ondanks die moeilijke situatie, die ik zojuist schetste, in staat bent om tot een vergelijk te komen.'³³²

Aan dit alles had De Gaay lak. Op basis van zijn inbreng tijdens de algemene beschouwingen kon je je zelfs afvragen of de parlementariër wel op de hoogte was van het feit dat zijn partij meedeed aan de alternatieve begroting. Hij maakte kenbaar 'een alternatief voor de Troonrede nog belangrijker te vinden dan een alternatief voor de begroting,' omdat er niets minder dan 'een radicale koersverandering in ons denken nodig is om te voorkomen dat wij met z'n allen vastlopen en ons zelf ten gronde richten.' 'Solidariteit met de misdeelden'³³³ was prioriteit nummer één.

Daarmee hield de preek niet op. De NAVO? Negeren, zolang die nog niet 'is omgevormd tot een organisatie van wapenbeheersing en ontwapening.'³³⁴ De EEG? Zolang die alleen opkwam voor de belangen van de rijke landen moest Nederland 'een eigen standpunt innemen.'³³⁵ En tenslotte de loonpolitiek: centen in plaats van procenten. Afgelopen moest het zijn het nog 'door de satan uitgevonden'³³⁶ percentage-beginsel, waarbij de lagere inkomens benadeeld werden doordat extra beloningen als vakantiegeld percentueel en niet absoluut werden uitgedeeld. Dit principe droeg niks bij aan de rechtvaardige samenleving. Integendeel de kloof tussen arm en rijk werd enkel vergroot.

Het opmerkelijke aan dit betoog was niet eens inhoudelijk, de standpunten over de NAVO waren bijvoorbeeld al lang en breed bekend. De Gaay's maiden speech sprong eruit doordat de progressieve samenwerking in het geheel niet genoemd werd. Voor het eerst in haar bestaan had de PPR een leider, die het unieke van het radicale gedachtegoed benadrukte. Anders dan zijn partijgenoot Jurgens geloofde de spijstammer niet zo in een gemeenschappelijk geluid.³³⁷ Zijn partij tegenover het kabinet-Biesheuvel, zo zag De Gaay het: 'De Regering zal maar weinig geneigd zijn, toezeggingen te doen aan een kleine fractie als de onze. Daarom gebruiken we deze gelegenheid om zelf een aantal toezeggingen aan de Regering te doen.'³³⁸ De PPR zelf en niemand anders ging het varkentje van de 'versnelde herstructurering van het Nederlandse bedrijfsleven' wel even wassen. Zonder het met zoveel woorden te zeggen, maakte De Gaay duidelijk dat Nederlanders die echt begaan waren met het lot van de misdeelden maar bij één partij terecht konden: de zijne.

Twee weken later deed De Gaay het nog eens dunnetjes over in een interview met *De Tijd*. De nieuwe voorman van de radicalen legde hierin eigenhandig een bom onder het belangrijkste streven van de afgelopen verkiezingen: 'We moeten onze tijd vooral niet meer steken in partijvernieuwing, maar in politieke vernieuwing.'³³⁹ Gevraagd naar de plaats van de PPR in het politieke bestel, gaf hij te kennen zijn partners niet radicaal genoeg te vinden. Zo stonden ze bij de PPR op het gevoelige onderwerp van kernwapens dichterbij de pacifisten van PSP dan bij de realisten van D'66 en PvdA.³⁴⁰

De Gaay zag zijn kans schoon. Hoewel de verzuiling begin jaren zeventig allerm minst verdwenen was, richtte hij zijn vizier op de "bewusteloze kiezer." Hij of zij die zichzelf wel als

progressief bestempelde, maar eigenlijk geen idee had waarom, moest worden overtuigd van het radicale evangelie. 'Met mijn inhoudelijke profilering liet ik zien dat er ook alternatieven lagen,'³⁴¹ legde hij veertig jaar na dato uit. Omdat "bewusteloze kiezer" niet zo lekker bekte, had hij het in de publiciteit over 'de partijgangers der armen.'³⁴²

Binnen zijn eigen partij kon De Gaay rekenen op een steeds grotere achterban. Vlak voordat de van de PvdA-afkomstige Dolf Coppes tot partijvoorzitter van de radicalen verkozen werd, gaf deze te kennen dat 'de PPR in zekere zin de activistische Derde Wereldafdeling van de progressieve drie zou moeten zijn.'³⁴³ De kleurloze doorbraakbeweging van Aarden behoorde als het aan Coppes lag definitief tot het verleden: 'Aarden op Binnenlandse Zaken in het schaduwkabinet is typisch nog een uiting van de vorige functie van de PPR, die heeft ze nu niet meer.'³⁴⁴

Volkomen overtuigd van het eigen gelijk en tegelijkertijd niet van plan concessies te doen: het profiel, dat VN van Coppes schetste, las als een biografie van een doorsnee PSP-er. Met de door D'66-ers geadoreerde André Kloos leefde hij bijvoorbeeld sinds enige tijd in onmin. Diens vakbond heulde, oordeelde Coppes streng, namelijk met niemand minder dan de vijand. Niet dat Kloos nu zulke dikke vrindjes was met Wiegel, nee, het NVV had de geloofwaardigheid van het Nederlandse vakbondswezen te grabbel gegooid door niet genoeg afstand te nemen van enkele Zuid-Amerikaanse zusterorganisaties. Aangezien deze vakbonden collaboreerden met de dictatoriale regimes, was het NVV fout. Simpel als wat. Eén en ander stond opgetekend in een heus 'zwartboek,' waar, zo constateerde de teleurgestelde radicaal, helaas niks mee was gedaan.

§6.4 Socialisme nu!

Alle polemiek ten spijt, met twee zetels werd de PPR niet echt serieus genomen. Het feit dat Den Uyl de naam van de partijleider in die dagen meer dan eens verhaspelde tot 'Gaay de Fort Basman'³⁴⁵ spreekt boekdelen. Toen De Gaay tijdens de eerste POO-bijeenkomst aan gaf zich onafhankelijk op te stellen, bleef het aan de overkant van de tafel oorverdovend stil. Van der Louw, die zich hard maakte voor het gezamenlijke optreden van de drie Kamerfracties, leek zich meer zorgen te maken over de perikelen bij de democraten.³⁴⁶ Hij vreesde, dat een te mondige D'66 wel eens gevolgen zou kunnen hebben voor de opstelling van zijn eigen partij. Binnen de PvdA rommelde het al een tijdje. Om de gelederen te sluiten had het partijbestuur een eminent gezelschap van prominenten gevraagd om een ideologische heroriëntatie.

Onder de veelzeggende naam *Socialisme Nu!* stelde men een discussiestuk op. De boodschap was duidelijk. Mocht het tot een nieuwe partij komen dan was het socialisme één van de uitgangspunten, zo niet het uitgangspunt, van het programma. Aan actualiteitswaarde had het immers niets ingeboet. Zo viel er op het gebied van gelijkheid nog een wereld te winnen. De liberale visie van laissez faire schoot ernstig tekort. Niet iedereen had dezelfde talenten. Dus ook al waren de kansen gelijk dan nog moest je een sterke overheid hebben. De verworpenen der aarde geholpen door Vadertje Staat, met dit beeld hadden de opstellers van het discussiestuk geen enkel probleem.³⁴⁷

Voor de echte sociaal-liberaal betekende zulk paternalisme een regelrechte nachtmerrie. De verzorgingsstaat was uiteraard een groot goed, het hebben van plichten was dat echter evenzeer. 'Je kunt zoals de Partij van de Arbeid echt de mensen van de wieg tot de graf willen verzorgen. Maar je kunt ook zeggen: er is meer dan de staat, ieder mens heeft de plicht te emanciperen en medeverantwoordelijkheid te dragen,'³⁴⁸ schetste Terlouw het verschil tussen zijn en de sociaaldemocratische visie.

Van der Louw probeerde D'66 en PPR er nog bij te betrekken door ze uit te nodigen om mee te denken. Gezien de impliciete ideologische strekking van *Socialisme Nu!* was die poging bij voorbaat kansloos. Van Mierlo kon het niet laten op te merken, dat hij 'geen malle moer met het socialisme te maken heeft.'³⁴⁹ Ondanks dat hij zijn gesprekspartner nog probeerde duidelijk te maken, dat hij met socialisme toch echt de doctrine en niet de mensen zelf bedoelde, reageerde Van der Louw als door een wesp gestoken.

Zijn gemoedstoestand was 'niet touchy, maar ronduit kwaad.'³⁵⁰ Van Mierlo stond gewoon te liegen. Alleen al om het feit dat ze hier samen aan tafel zaten, kon je niet volhouden dat de socialisten en democraten niks met elkaar gemeen hadden. Van der Louw vroeg, nee eiste daarom dat de D'66-leider het socialisme als één van de inspiratiebronnen voor een nieuwe partij zou erkennen. Van Mierlo herhaalde zijn standpunt en gaf aan dat het voor de kiezer wel duidelijk was

dat zijn D'66 en PvdA samenwerkten. Voor het overleven van zijn D'66 vond hij het daarom opportuun te benadrukken dat deze coöperatie niet betekende dat hij, pragmaticus van het eerste uur, ineens was bekeerd tot socialist.

Voor de rest konden de twee overigens prima door één deur.³⁵¹ Toch stond het ogenschijnlijk onschuldige nietes-welles spelletje voor meer. Terwijl men naar buiten had laten blijken te praten over een nieuwe partij en daartoe zelfs een officieel ogend overlegorgaan in het leven had geroepen, bleef men kibbelen over ideologische bijzaken. D'66 verafschuwde een te socialistisch geprofileerde partij, veel PvdA-ers zweetten peentjes bij het idee van een vage ideologievrije beweging.³⁵²

Zo zag je bij de drie partijen ongeveer gelijktijdig existentiële vragen ontstaan. Bij de PPR was dit het sterkst. De partij, die onder Aarden vooral een nietszeggende identiteit had opgebouwd, wilde een echte getuigenispartij worden. De Gaay en Coppes hadden daadwerkelijk het idee dat het morele kompas in de Nederlandse politiek zoek was. Bij de PvdA kwamen dit soort fundamentele kwesties niet aan bod. Maar ook het socialisme was aan revisie toe. Onder druk van het Nieuw Linkse geweten ging men dus op zoek naar de wortels, terwijl de partijtop tegelijkertijd predikte een ideologie overstijgende nieuwe PVP te willen oprichten. Terecht leidde dit tot scheve ogen bij veel D'66-ers. Socialisme? Vrijgevochten sociaal-liberalen als Visser, Goudsmit en Terlouw hadden er niks mee.

§6.5 De commissie-Mansholt

Dit alles betekende niet dat de progressieve samenwerking op sterven na dood was. Allesbehalve, buiten de besprekingen van het POO en het indienen van een 'tegenbegroting,' was de commissie-Mansholt daarvan het beste bewijs. Sicco Mansholt, die samen met Schumann tot de titanen van het Europese eenwordingsproces gerekend mag worden, kreeg twee taken mee. Men moest het overlegorgaan van advies over de verdere stappen naar een nieuwe partij voorzien en bovendien de maatschappelijke knelpunten in kaart brengen. Dat laatste deden ze aan de hand van het nog te publiceren rapport *Limits to growth* van de Club van Rome.

Het concept van dit rapport was in handen gekomen van Mansholt. Hij leek met name diep geraakt door het apocalyptische toekomstbeeld, dat erin opgeroepen werd. De economische groei en technische groei kende, zo leerde de Club ons, grenzen. Men sprak daarom van een nulgroei. Deze revelatie maakte zo'n indruk, dat de Groninger voor niets minder dan 'een nieuwe Karl Marx' pleitte.³⁵³

Op zich sloot deze onheilsprofetie naadloos aan bij De Gaay's leus van 'welzijn boven welvaart.'³⁵⁴ Ongebreidelde economische en technologische groei ten koste van de leefomgeving en daarmee het levensgeluk was een achterhaalde gedachte, vonden ze bij de PPR. Desalniettemin had de PPR-leider zo op het oog maar weinig reden tot tevredenheid. Terwijl Van Mierlo en Den Uyl als partijleider lid waren geworden van de commissie en beiden bovendien een niet politiek actieve partijgenoot naast zich hadden zitten,³⁵⁵ werden de radicalen slechts vertegenwoordigd door Jurgens.

'Erik, de loopjongen van de PvdA'³⁵⁶ en niet 'de veels te solistische Bas'³⁵⁷ mocht dus meepraten over de toekomstige inhoudelijke koers van het vooruitstrevende project. Vakkundig hadden de PvdA en D'66 De Gaay buiten de commissie gehouden. 'Bas zijn karakterstructuur was daar gewoon niet voor gemaakt, die van mij is: 'We moeten iets voor elkaar krijgen.' Terwijl Bas denkt: 'Ik wil zelf iets voor elkaar krijgen,' gaf Jurgens als reden voor De Gaay's uitsluiting. De partijleider zelf was achteraf overigens niet rouwig om de gang van zaken: 'Den Uyl wilde mij er zeker niet in hebben, maar de vraag is natuurlijk of ik het zelf had gewild. En het antwoord daarop is nee. Ik had geen tijd, de inhoudelijke profilering van een partij zonder noemenswaardig inhoudelijk profiel was meer dan genoeg.'³⁵⁸

§6.6 PPR, het ondergeschoven kindje

In tegenstelling tot de laconieke De Gaay stak Coppes zijn woede over de gang van zaken rondom de commissie-Mansholt niet onder stoelen of banken.³⁵⁹ De PPR was, foeterde de radicaal tegenover VN, min of meer buitengesloten. Zonder zijn partij te informeren had men namelijk op het laatste moment twee nieuwe leden aan het gezelschap toegevoegd. Eenvoudige notulisten beweerde Den Uyl. Ja, maak dat de kat wijs, antwoordde Coppes. Jan Pronk, die onder de vleugels van

Nobelprijswinnaar Jan Tinbergen al een behoorlijke reputatie had opgebouwd, gaat echt niet braaf in een hoekje aantekeningen zitten maken.

Coppes hoefde niet lang te wachten op zijn gelijk. Een kleine twee weken later klapte Pronk uit de school. Op een vergadering van de afdeling Rijswijk brandde de PvdA-parlementariër los. De opstelling van D'66 tijdens de gesprekken was onacceptabel. Inhoudelijk had hij kritiek op hun standpunten omtrent de ontwikkelingssamenwerking. Egoïstisch noemde hij de opstelling van Van Mierlo. Nu het ernaar uitzag dat binnen afzienbare tijd de natuurlijke grondstoffen op zouden raken, was het voor de democraten wij, de eerste wereld, tegen zij, de derde wereld.

Daarnaast moesten zijn pragmatische gesprekpartners ophouden met dat gejammer over een nieuwe partij. Zolang men de ultieme consequentie, dat 'een progressieve volkspartij een socialistische zal worden,'³⁶⁰ weigerde te accepteren was praten zinloos. Zelf leek Pronk daar allerm minst rouwig om. De partijen waren eenvoudigweg te verschillend. Zowel in sociologisch opzicht als op inhoudelijk vlak 'heeft men vaak een hekel aan elkaar.'³⁶¹ Pronks uitbarsting werd begrijpelijkerwijs ervaren als een dolksteek in de rug. D'66-er Willem Brugsma, de andere 'notulist', liet weten 'er weinig zin meer in te hebben als je niet meer vrijuit met elkaar kunt brain-stormen zonder dat alles op straat komt.'³⁶²

Uiteraard werd alles uitgepraat. Pronk gaf in een schrijven aan de commissie- en Kamerleden van PPR en D'66 zelfs aan zijn 'morele tirade' over D'66 en de ontwikkelingssamenwerking te betreuren.³⁶³ Waar Den Uyl en Van Mierlo de schijnwerpers bij de presentatie van het schaduwkabinet allerm minst uit de weg waren gegaan, durfden ze het bij de commissie-Mansholt niet aan om een persconferentie te houden. Het risico, dat na een kritische vraag van deze of gene verslaggever 'weer alle verschillen over tafel rollen,'³⁶⁴ werd maar al te reëel geacht. Aanschuiven bij *Achter het Nieuws* leek daarom verstandiger.

Meest opvallend was de afwezigheid van de PPR. Alleen Van Mierlo en Den Uyl mochten van de VARA bij de uitzending aanwezig zijn.³⁶⁵ Steeds meer kregen de radicalen het idee het ondergeschoven kindje te zijn. Hadden bij D'66 meer en meer mensen last van het bijwagensyndroom, bij de PPR greep het calimero-virus met een schrikbarende vaart om zich heen. Coppes leek het voornaamste slachtoffer. Vertwijfeld vroeg de partijvoorzitter zich in het overlegorgaan af of het hoofdbestuur en de Kamerfractie van D'66 bewust hadden afgesproken 'de PPR niet meer te noemen als men het over de progressieve concentratie heeft.'³⁶⁶

§6.6 Rapport-Mansholt: Club van Rome in de polder

"Het rapport-Mansholt is historisch en uniek," schreef 'notulist' Brugsma. De commissieleden hadden getracht 'een vertrekpunt te creëren, een begin van een politiek antwoord te geven op de vragen die de materiële en sociale "Umweltkrise" opwerpt.'³⁶⁷ De tijd begon immers te dringen. Als de voortekenen niet bedrogen, was het in dit tempo binnen een decennium gedaan met de pret. Zonder omslag wel te verstaan, vandaar deze noodkreet.

'Het komt niet vaak voor dat politici te kennen geven, dat de mensen mogelijk minder zullen krijgen in plaats van meer, althans materieel,'³⁶⁸ schreef de met Van Mierlo en Mansholt bevriende journalist.³⁶⁹ Liever vergeleek hij de boodschap, die Den Uyl en Van Mierlo zouden gaan uitdragen, met de iconische 'Blood, toil, sweat and tears'-speech, die Churchill voorafgaand aan de Battle of Britain had gehouden. Verschil was wel, dat de Britse premier zijn toehoorders niet had hoeven overtuigen van de ernst van de situatie, terwijl de twee een aanzienlijk deel van hun publiek eerst nog moesten uitleggen hoe dramatisch de zaken er wel niet voor stonden.³⁷⁰

Om te beginnen had het vooruitgangsgeloof afgedaan. Doordat men zich sinds mensenheugenis blind had gestaard op het economisch profijt, was het milieu min of meer naar de knoppen, concludeerden de commissieleden. Rigoureuze maatregelen werden daarom allerm minst geschuwd. Zelfs nationalisatie behoorde tot de mogelijkheden. Wanneer 'zonder strakke planning de ekologische protektie niet gewaarborgd is en de produktie belangrijke kosten met zich mee brengt'³⁷¹ was zij zelfs vereist. Indien de som voor het milieu negatief uitviel, hadden de ondernemers pech. De beslissingsbevoegdheid ging dan zonder pardon naar de staat. Marx had het niet beter kunnen verwoorden: 'Bruto Nationaal Nut in plaats van Bruto Nationaal Produkt.'³⁷²

Hoewel het 'centen in plaats van procenten'-mantra van De Gaay zijn weg naar het rapport vond,³⁷³ kwam de PPR-leiding enkele maanden na het advies-Mansholt met haar eigen aanbevelingen. *Bommen voor Brood* heette het. Het eindresultaat van de commissie schoot wat

betreft de PPR namelijk tekort. Eigenlijk lag het vrij eenvoudig, doordat het rapport maar één van de drie kernproblemen behandelde, miste men het totaalplaatje. Je kon de milieuproblematiek niet los zien van de armoede in de derde wereld en de bewapeningswedloop.³⁷⁴ Eén blik op de begroting en je wist het eigenlijk al meteen: 'Met een beroep op de angst wordt de bevolking in het Westen ieder jaar weer bereid gevonden miljarden aan defensie uit te geven en dit geld te onttrekken aan de bestrijding van de beide andere krisissen.'³⁷⁵

Maatregelen alleen waren niet voldoende. 'Zolang wij de oude structuren in stand houden blijft het voortbestaan van de mens ernstig in gevaar,'³⁷⁶ schreven de radicalen enigszins alarmistisch. Om daar even later aan toe te voegen dat de stemming onder jongeren sinds de 'veertiende eeuw van de zwarte-pest epidemieën' niet meer zo pessimistisch was geweest.³⁷⁷ Uiteraard keek de PPR bij de oplossing van deze problematiek verder dan de landsgrenzen. De armoedeproblematiek hield immers niet op bij Zevenaar.

Wachten totdat de neuzen internationaal overal dezelfde richting uitstonden, zagen ze echter als een heilloze zaak. Liever hadden ze dat Nederland het goede voorbeeld ging geven. Het 'gidsland' dat Mansholt voor ogen had, werd een 'proefland.' Concreet betekende dit bijvoorbeeld dat ons land eenzijdig de kernwapens van de NAVO zou moeten weren.³⁷⁸ Waar de groep van zes juist vanwege de grensoverschrijdende problematiek de oplossing in Europa zocht en daarom de dialoog met andere leden van de Europese Gemeenschap zocht, hief de PPR het vingertje.

'Bovendien zijn de meeste van de huidige Europese regeringen niet van mening, dat er iets moet veranderen aan het liberale politieke systeem waarin zij zo voortreffelijk naast de Amerikanen floreren.'³⁷⁹ Echt geloven in een Europese oplossing deed Coppel niet. Doordat de zes bovendien de fundamentele vragen over het kapitalistische systeem uit de weg waren gegaan, hadden ze zich buitenspel gezet. De PPR-voorzitter sprak daarom van een 'wegwerpstuk.' Het in Bunnik gehouden partijcongres stond daarom in het teken van Coppel eigen discussiestuk.

Met Coppel marxistische liefdesverklaring waren de verschillen tussen zijn PSP en de PPR als sneeuw voor de zon verdwenen. Pacifistisch socialisme of radicale solidariteit, in feite kwam het met Coppel en De Gaay aan het roer op hetzelfde neer. PSP-partijleider Bram van der Lek, die nota bene direct na de PPR-voorzitter het podium te Bunnik betrad, gaf Coppel groot gelijk. Zo leek diens scepsis over de EEG hem volkomen terecht. Dat machtspolitieke speeltje van reactionaire regeringsleiders moest men wat hem betreft zelfs helemaal links laten liggen. Een structurele omwenteling, zowel nationaal als mondiaal, zou immers alleen van onderop kunnen komen.³⁸⁰

De congresgangers waren om: 'Aan de reacties in de zaal te oordelen had het optimisme van Jurgens minder aanhang dan de visie van Van der Lek.'³⁸¹ Jurgens, die manmoedig poogde het rapport-Mansholt van het vagevuur te redden, werd nog net niet van het podium gejaagd. De onderliggende boodschap van het PPR-congres viel echter niet te missen. Aarden, die door zijn ziekte niet op het congres aanwezig was, zou, concludeerde VN tenslotte, 'niet weten hoe hij het heeft als hij terugkomt.'³⁸²

§6.7 Deelconclusie hoofdstuk 6

Het leek zo'n goed plan. Je haalt wat prominente denkers van buiten, plaatst de partijleiders erbij, gaat op zoek naar een gemeenschappelijke toekomstvisie en stelt tegelijkertijd een stappenplan op. Mis ging het eigenlijk al meteen. De PPR, die zich in korte tijd tot de getuigenispartij van de progressieve drie ontpopt had, werd onderbedeeld.

Het ontbreken van een duidelijke PPR-stem in de commissie zorgde er allereerst voor dat veel radicalen ontevreden waren over het eindresultaat. Wat een toonbeeld van eensgezindheid had moeten worden, werd door de publicatie van *Bommen voor brood* precies het tegenovergestelde. Jurgens, die dichtbij de PvdA stond, was voor de nieuwe PPR van De Gaay eenvoudigweg niet radicaal genoeg. De Gaay roerde zich. Anders dan zijn voorganger Aarden benadrukte hij vanaf het begin de verschillen tussen zijn PPR en de D'66 en PvdA. De PPR-2.0 werd dus eenvoudigweg te extreem voor de andere twee. Of een andere commissiesamenstelling de boel gered had, valt dus niet te zeggen. Hoe het ook zij, ondanks de verregaande voorstellen uit het rapport, werden de aanbevelingen van Mansholt maar lauw ontvangen.

Bovendien bleek de weg naar de PVP voor de PvdA een andere te zijn dan D'66 voor ogen had. Een PVP van of met plaats voor socialisten, dat was de vraag waarover men het maar niet eens

kon worden. Met Goudsmit aan de ene kant en *Socialisme Nu!* aan de andere kant, leek de kloof alleen maar groter te worden.

Hoofdstuk 7. De apotheose: Keerpunt '72

*'Daarom zeg ik: die confessionelen, je geeft ze een hand en je moet meteen je vingers natellen. Een akkoord met die confessionelen? Dat is net een dief opsluiten in je brandkast: zo gauw je de deur openzet, gaat ie er met je centen vandoor.'*³⁸³

Grujters mag die confessionelen niet zo. Gelukkig voor hem is *Keerpunt '72* ononderhandelbaar

§7.1 Kabinet valt, een nieuw stembusakkoord in de steigers

Het eerste kabinet Biesheuvel was geen lang leven beschoren. Terwijl De Gaay nog volop bezig was zijn inhoudelijke profilering vorm te geven, dienden DS'70-ministers Drees Junior en De Brauw op 19 juli 1972 hun ontslag in. De begroting bleek een onneembare horde. Uiteraard reageerde men binnen vooruitstrevende kringen verheugd op dit nieuws. Nieuwe verkiezingen betekenden immers nieuwe kansen. Tegelijkertijd kwam alles in een stroomversnelling. Wederom moesten de drie het gaan hebben over een stembusakkoord, een alternatief kabinet en het wel of niet praten met de confessionelen. Aangezien de besprekingen over *'Hoofdlijnen'* nog geen anderhalf jaar achter hun lagen, hadden ze in ieder geval een blauwdruk.

Het tijdrovende werk van afzonderlijke partijprogramma's schrijven werd deze keer geheel overgeslagen. Daar waren de drie het tijdens de besprekingen in het POO vrij snel over eens. Coppes zette de boel nog even op scherp door voor een gemeenschappelijke lijst te pleiten. Toen de PvdA-voorzitter deze suggestie, die volgens hem neer zou komen op een 'verkrachting van alle reglementen,'³⁸⁴ resoluut van de hand wees, gaf Coppes zich meteen gewonnen. Van der Louw, die aangaf dat de PvdA hoopte dat er na de onderhandelingen geen verschillen tussen de drie partijen overbleven, kon op zijn beurt rekenen op een reprimande van D'66-voorzitter Ruby van der Scheer. Totdat er daadwerkelijk een PVP was, wekte elke suggestie in die richting alleen maar averechts voor haar partij. D'66 zou in de campagne daarom haar eigen punten gaan benadrukken.

Van Mierlo zag dit gevaar eveneens, maar waarschuwde tegelijkertijd voor een al te onafhankelijke opstelling van de Democraten. Het stembusakkoord zou een volgende stap moeten zijn in de ontmaskering van de confessionelen. Daarvoor was een gemeenschappelijk, zelfverzekerd geluid van de progressieve drie volgens hem noodzakelijk.³⁸⁵ Toen het stembusakkoord eenmaal af was, kon Van Mierlo zijn enthousiasme nauwelijks onderdrukken. *Keerpunt '72* was de naam.³⁸⁶ Een keerpunt zou het zijn, mochten de drie een meerderheid behalen. Men beloofde de kiezer niets minder dan 'een NIEUW BELEID, een NIEUW BESTEL en een NIEUWE DEMOKRATIE.'³⁸⁷

Mansholt's boodschap was aangekomen. Einde ongebreidelde groei? 'De tijd van productie ter wille van de productie is definitief voorbij.'³⁸⁸ Bevolkingsgroei indammen? Een ombuiging van deze groei, ten minste naar stabilisatie, was wenselijk. Ook over de plek waar dit alles gerealiseerd moest worden bestond weinig twijfel. 'Een effectieve beheersing van de economische en milieuvervuilende ontwikkelingen zal vooral op Europees Nivo gerealiseerd moeten worden.'³⁸⁹ Toch hadden de auteurs van het akkoord zich op sommige punten ingehouden. Over nationalisatie, de nachtmerrie van elke ondernemer, werd bijvoorbeeld niet gesproken. Het BNP was evenmin vervangen door het Bruto Nationaal Nut.

Men had tezelfdertijd geluisterd naar de kritiek van 'Bommen voor Brood.' In tegenstelling tot het rapport-Mansholt werd er in het stembusakkoord ruimschoots de tijd genomen voor het oplossen van de kernwapenproblematiek en de ongelijkheid in de wereld. Of De Gaay en Coppes het geheel radicaal genoeg vonden is een tweede, maar het verwijt dat er zaken over het hoofd werden gezien, kon moeilijk worden gemaakt. *Keerpunt '72* was totaal. Niks geen hoofdlijnen, het stembusakkoord was zo goed als dichtgetimmerd.

Het onderhandelingsresultaat zou zoals gebruikelijk worden voorgelegd aan de partijleden. Een gezamenlijk verkiezingsprogramma vraagt om een gezamenlijk congres, vonden ze bij de PPR.³⁹⁰ Nee, zei Van der Louw, je moest beide doen. Op vrijdag de zesde oktober konden de leden van de drie partijen op een eigen partijcongres hun oordeel uitspreken. Eventuele wijzigingen zouden dan in de nacht van vrijdag op zaterdag door de partijbesturen worden besproken. Zeven oktober moest dan de dag worden waarop *Keerpunt '72* aan het Nederlandse volk getoond werd. Op een gezamenlijk congres ditmaal, afzonderlijk zou alleen al om procedurele redenen 'een desastreuze en bovendien afschuwelijke zaak zijn.'³⁹¹ Wijzigingsvoorstellen aangenomen bij de ene partij konden

immers onmogelijk worden besproken op de andere twee congressen. Het zou, zei Van der Louw, in dat geval 'slikken of stikken' zijn.

Zelf kon hij er mee leven, maar, antwoordde Van Mierlo, binnen zijn partij was 'er de niet ongegronde angst dat PvdA en D'66 voor één pot nat werden gehouden.'³⁹² Het hoofdbestuur was daarom tegen een gezamenlijk congres. Temeer omdat men verwachtte dat op zo'n congres alle aandacht uit zou gaan naar de sociaaldemocraten. Uiteindelijk werd het pleit in het voordeel van de democraten beslecht. Ook op zaterdag kwamen de leden op een eigen congres bijeen. Achteraf bezien hadden ze die moeite niet hoeven nemen. Afzonderlijk of niet, het PvdA-congres beheerste de berichtgeving.

De PvdA-leden zagen een jaar na de vorige verkiezingen namelijk nog steeds weinig in de NAVO-politiek van de partijleiding. Om hun onvrede kracht bij te zetten, nam het congres over de Noord Atlantische Verdragsorganisatie een verstrekkende motie aan. Nederland zou de NAVO binnen vier jaar verlaten, tenzij men het lidmaatschap van Griekenland en Portugal beëindigde, de kernwapens uit Nederland verwijderde en tot slot beloofde nooit als eerste massavernietigingswapens in te zetten.³⁹³

Uiteraard waren de democraten not amused. Tot in de vroege uurtjes vlogen de verwijten over de vergadertafel.³⁹⁴ Gezien de onhaalbare eisen, stelde Van Mierlo en de zijnen, kwam de motie er de facto op neer dat Nederland over vier jaar uit de NAVO zou treden.³⁹⁵ De progressieve samenwerking hing daarom aan een zijden draadje. Den Uyl kon hem uiteindelijk alleen maar gelijk geven. De PvdA-leider beloofde voor de volgende dag beterschap. Toen de sociaaldemocratische congresgangers die zaterdagmorgen hun zitplaats innamen vonden zij, schreef VN met de nodige ironie, een velletje met daarop 'een weergave van het bereikte compromis, waarin vrijwel alle besluiten van de vorige dag waren onthalt.'³⁹⁶ Alleen de eis, dat de kernwapens van Nederlandse bodem verwijderd moesten worden, bleef overeind. Ook hier was het ultimatum echter geschrapt. Makkend en wel ging het PvdA-congres akkoord.

D'66 en PvdA-bestuur blij, PvdA-leden en PPR boos. Desalniettemin bleef voor de PPR in deze fase het stembusakkoord heilig. En hierin was, zo vonden de radicalen, de band van de progressieve drie 'belangrijker dan de eigen twijfel, hoe zwaar die ook weegt.'³⁹⁷ Klonk nobel, maar De Gaay had nog wel het één en ander te melden. Die hele gang van zaken rondom het PvdA-congres was natuurlijk een farce. 'Binnenkamertjes-politiek' stelde De Gaay droogjes vast.³⁹⁸ Onzinnig vond hij het om de onderlinge meningsverschillen te verhullen. De kiezer mocht best weten dat men het over de eventuele afdamming van de Oosterschelde, die -vreesde hij- verregaande consequenties had voor de waterhuishouding, niet eens was geworden.³⁹⁹ Echte transparantie begon immers bij jezelf.

Wederom lag de achterban van de PvdA dwars. De PvdA-leden lieten zich niks vertellen. Termen als concessies of haalbaarheid waren hun vreemd. Progressieve concentratie of niet, de sociaaldemocraten lieten zich enkel en alleen leiden door hun geweten. Een geweten dat meer overeenkomsten kende met dat van De Gaay dan dat van Van der Stoel.

§7.2 Geest van polarisatie maakt akkoord met KVP voor de verkiezingen ondenkbaar

De Gaay maakte zich verder zorgen over de regeerbaarheid van het land. Linksom of rechtsom: een stabiele meerderheid viel niet meer te vormen. Alleen met de PvdA én de KVP was zoiets nog mogelijk. Aangezien die twee nog steeds op voet van oorlog leefden, deed hij vooraf discussiëren over het stembusakkoord met de confessionelen zoals de vorige keer af als 'een schijnvertoning.'⁴⁰⁰ Bij onderhandelingen was immers onderling vertrouwen nodig. Hetgeen bij de progressieve drie wel, maar tussen de drie en de confessionelen duidelijk niet aanwezig was.

Met name bij het PvdA-kader was het gif van de polarisatie nog lang niet uitgewerkt. Terwijl men bij de KVP onder het bezielende voorzitterschap van de christen-humanist Dick de Zeeuw, die zei zich 'meer te herkennen in het program van de linkse drie' dan 'in het Liberaal Manifest',⁴⁰¹ voorzichtig afscheid nam van de VVD en de bereidheid had om te praten over kandidaatsministers,⁴⁰² leken de PvdA-leden de deur steeds verder dicht te gooien. De motie-Mug, waarin stond dat er onder geen beding gesprekken gevoerd mochten worden met de confessionele partijen, werd ondanks fel protest van Den Uyl aangenomen. Zelfs bedenker van de anti-KVP-motie Marcel van Dam, die vond dat de boodschap wel aangekomen was en er gezien de kleine kans op een linkse meerderheid van af wilde, kreeg de geest niet meer in de fles.⁴⁰³

De congresgangers konden stemmen wat ze wilden, De Gaay en Den Uyl dachten al na over de situatie na de verkiezingen. Duidelijk vasthouden aan de afspraken vooraf was belangrijk, maar, zei Den Uyl, 'volgens mij doen we dan wel aan een stukje zelfbedotterij.'⁴⁰⁴ Het hek leek van de dam. Terwijl de PvdA-leider in de publiciteit 'geen ruimte voor onderhandelingen na de verkiezingen'⁴⁰⁵ zag, was hij in de beslotenheid van het POO al min of meer teruggekrabbeld: 'Met welke afspraken ook, je moet altijd achteraf praten.'⁴⁰⁶ Den Uyl zag ruimte voor 'vrije kwesties', die na de verkiezingen in alle rust beslecht konden worden.

Leuk en aardig die vrije kwesties, zei De Gaay, maar gezien de afwezigheid van wederzijds vertrouwen natuurlijk niet werkbaar. De jurist in de PPR-leider had gelukkig een uitweg gevonden. Een extra-parlementair kabinet leek hem wel wat. Een groep wijze mannen, die ondanks hun partijlidmaatschap niet gebonden waren aan de Kamerfracties, zouden 'voor elke voorgestelde maatregel overeenstemming moeten zoeken in het parlement.'⁴⁰⁷ Dit zou als positief gevolg kunnen hebben, dat de confessionele en progressieve fracties elkaar weer gingen vertrouwen. Bevrijd van de last der fractiediscipline gingen de Kamerleden namelijk beslissingen nemen op basis van inhoudelijke afwegingen. Eén oude ARP-bekende had hij alvast mee: 'De PPR-leider kreeg in deze meer steun van senator De Gaay Fortman senior dan van het partijcongres.'⁴⁰⁸

Buiten zijn vader wist de PPR-leider maar weinigen te overtuigen. Van Thijn liet weten, dat de PvdA nooit een extra-parlementair kabinet zou steunen. Duidelijkheid voor de verkiezingen betekende én een stembusakkoord én een kandidaatministersploeg: 'De lijn, die we nu al enige tijd volgen om de kiezers meer invloed te geven op de regeringssamenstelling, houdt in dat je na de verkiezingen niet met allerlei combinaties in zee kunt gaan, waarmee je voor de verkiezingen geen afspraken hebt gemaakt.'⁴⁰⁹ Alleen al daarom was 'enige medewerking van de Progressieve Drie aan een extra-parlementair kabinet uitgesloten.'⁴¹⁰

§7.3 Het deekabinet

Het alternatief kabinet van 1971 moest een vervolg krijgen. De Gaay, die ook binnen zijn eigen PPR nauwelijks op steun kon rekenen, gaf zich echter niet meteen gewonnen. 'Samen hadden we 52 zetels. Met droge ogen blijven volhouden dat we met deze ploeg zouden gaan regeren, kwam mijns inziens neer op kiezersbedrog. Toch was dat precies wat de andere twee deden.'⁴¹¹ Eigenlijk tegen beter weten in stelde de radicaal daarom voor het te laten bij het noemen van een paar grote en aansprekende namen. De resterende plekken konden dan na de verkiezingen worden ingevuld. Daardoor sloeg je twee vliegen in één klap.

De kiezer werd niet bedrogen en bovendien zouden 'zware figuren', die zich vanwege het afbreukrisico niet wilden vastleggen, uiteindelijk kunnen toetreden tot de ministersploeg. PPR-lid Van Doorn was zo iemand. De KRO-voorzitter had interesse in het ministerschap van Cultuur, maar wilde zijn baan niet in de waagschaal stellen. Michel van Hulten, enig PPR-lid in het schaduwkabinet was dan ook een zekerheidje. Vooral het feit, dat De Gaay zijn onvrede primetime 'bij de AVRO nog wel'⁴¹² liet blijken, leidde tot wrevel bij zijn coalitiepartners. Zo liet Den Uyl in de media weinig heel van De Gaay's capaciteiten op het gebied van samenwerking: 'Een bas is nu eenmaal een solo-instrument.'⁴¹³

Overigens werden de zorgen van De Gaay gedeeld. In vergelijking met het schaduwkabinet van '71 waren er aanmerkelijk minder bewindslieden. Een deekabinet noemde Van Thijn het daarom. De redenen hiervoor waren eenvoudig. Je kon zoals vorige keer wel elke ministerspost willen opvullen, maar erg realistisch was dat niet. 'Dit keer zijn we wat voorzichtiger geweest,' zei het Amsterdamse Kamerlid, 'in 1971 was het een kwestie van dit kabinet of een kabinet zonder progressieven.'⁴¹⁴ Om de deur na het Catshuis open te houden moest er kortom ook voor mensen 'van buiten' plek zijn.⁴¹⁵ Daarnaast vond Den Uyl het niet meer dan vanzelfsprekend, 'dat de uitslag van de verkiezingen meesprekt in de getalsmatige verhouding in het kabinet.'⁴¹⁶ Een Kamerfractie van twee met twee ministers zou dus niet meer voorkomen.

Nu was het kabinet buitengewoon zorgvuldig samengesteld. Voor ieder was wat wils, bevlogen links kreeg Jan Pronk, 'reactionair' rechts Van der Stoel en anti-confessioneel Gruijters.⁴¹⁷ De meest in het oog springende naam was echter die van Goudsmit. De juriste, die zich steeds kritischer opstelde tegenover de PvdA, had ondanks het uitblijven van de volgens haar noodzakelijke bredere coalitie geen problemen met het virtuele ministerschap.

Wederom stelde De Gaay zich op als een einzelgänger. Weliswaar deelde Den Uyl zijn zorgen over de KVP en het deelkabinet tot op zekere hoogte, maar met zijn voorstellen over het extra-parlementaire kabinet en deelkabinet vloog de PPR-voorman behoorlijk uit de bocht. Vooral het extra-parlementaire kabinet, waarin bewindslieden op eigen titel zitting namen en dus niet gebonden waren aan een Regeerakkoord, ging regelrecht in tegen het idee achter de stembusakkoorden. Een dichtgetimmerd akkoord, dat het parlementaire debat in de weg stond, was hem een gruwel. Van Thijn en de andere voorstanders van de progressieve concentratie hadden dus een probleem. Eén van de drie partijleiders ging zich meer en meer keren tegen het idee, dat voor de verkiezingen alles al duidelijk moest zijn.

§7.4 De Gaay bereikt de bewusteloze kiezer

Uiteindelijk was De Gaay de lachende derde. Nog voordat de laatste stem geteld was, bleek zijn gelijk. Van twee naar zeven zetels, de PPR was eindelijk op de kaart gezet. Doordat de CHU 65 stemmen minder had gehaald, mochten de radicalen zich zelfs de vijfde partij van het land noemen.⁴¹⁸ De inhoudelijke profilering was geslaagd, de bewusteloze kiezer bereikt. Opvallend was het grote aantal jongeren dat voor de radicalen koos.⁴¹⁹ Als getuigenispartij had de PPR de PSP ver achter zich gelaten. De PPR-2.0 was even bevlogen als de PSP, maar waar die laatste partij er altijd voor koos 'aan de kant te blijven getuigen' had zijn partij, zei Jurgens, duidelijk doen blijken 'vuile handen te durven maken.'⁴²⁰ Wilde je iets geregeld krijgen dan was zo'n instelling noodzakelijk, dat zag de nieuwe kiezer ook wel. 26 procent van de winst was daarnaast afkomstig van de PvdA en D'66. Dat er een hoop PvdA-ers boos naar zijn partij waren overgestapt, verbaasde De Gaay geenszins. Tegenover de PvdA-leden had de PPR zich inzake het NAVO-standpunt immers veel loyaler opgesteld dan de partijtop.⁴²¹

Wie verwacht had, dat De Gaay vanwege zijn superieure campagne bedolven zou worden onder complimenten van zijn progressieve kompanen, kwam bedrogen uit. D'66-voorzitter van der Scheer merkte zuinigjes op, dat de PPR haar afspraken met betrekking tot het gemeenschappelijke geluid 'minder nauwkeurig dan D'66 en PvdA was nagekomen.'⁴²² De partij die tijdens de verkiezingscampagne door VVD-leider Hans Wiegel weg was gezet als 'bijwagen van de rode locomotief',⁴²³ zou zich, benadrukte ze, in de toekomst binnen de samenwerking veel duidelijker moeten profileren.⁴²⁴ Voor Van der Louw, die ondanks de voorzichtige overwinning van zijn partij witheet leek, kwam de inhoudelijke profilering echter neer op verraad. Terwijl zijn partij *Keerpunt* steeds had verdedigd, was de PPR bij elke gelegenheid 'weggefietst en had het steeds de eigen identiteit benadrukt.'⁴²⁵ Dat was geen slimme campagnestrategie, dat was een mes in de rug van haar 'grootste partner.'

§7.5 Deelconclusie hoofdstuk 7

De goede uitslag van '71 kreeg met *Keerpunt* een positief vervolg. Voor D'66 voltrok zich evenwel een klein drama. Voor het eerst sinds haar korte bestaan verloor men bij landelijke verkiezingen. En flink ook. Reden? Het bijwageneffect. Zelfs Van Mierlo, die voornamelijk de positieve kanten van de verkiezingsuitslag benadrukte, kon daar niet omheen. Dat het anders kon bewees De Gaay met zijn inhoudelijke profilering. Bevoordelijk voor de onderlinge verhoudingen kon het eigengereide optreden van de PPR-leider echter moeilijk genoemd worden.

Tezelfdertijd bleek de uitslag uitermate gecompliceerd. Door de KVP pertinent te blijven schofferen, hadden de drie zich in een lastig pakket gemanoeuvreerd. Links of rechtsom was geen stabiele meerderheid mogelijk. Het midden was dus de enige weg. Onderhandelen na de verkiezingen bleek onvermijdelijk. Daarvoor moest wel de belangrijkste belofte van de drie gebroken worden. Met de zetelverdeling in de Kamer was duidelijkheid voor de verkiezingen eenvoudigweg niet haalbaar. Het land zou tenslotte wel geregeerd moeten worden.

Hoofdstuk 8. Zwanenzang van het vooruitstrevende triumviraat

*'Vandaag is voor mij de dag van de vuile handen, van schuld en boete. Vandaag zal de partij aan de kiezers moeten bekennen, dat beloften geheel of gedeeltelijk niet waar gemaakt kunnen worden.'*⁴²⁶

Sonja van der Gaast, PvdA-lid te Utrecht, laat op de partijraad van 12 mei weten niet helemaal happy te zijn met het kabinet Den Uyl

§8.1 Den Uyl komt van een koude kermis thuis

Nagenoeg zes maanden onderhandeld met de confessionelen van KVP en ARP en voor het eerst sinds Drees weer een PvdA-er in het Catshuis, maar op een eenvoudig applaus hoefde de premier niet te rekenen. Het kabinet-Den Uyl werd ronduit kil ontvangen. Helemaal onterecht was dat gelet op de hooggestemde verwachtingen over transparantie en duidelijkheid niet, verzuchtte een lid van de partijraad: 'Er is een belangrijke overeenkomst met vroeger: dit is een onderhandelingsresultaat.'⁴²⁷

De belofte uit Keerpunt, dat men onder geen beding na de verkiezingen inhoudelijk compromissen zou sluiten, was gebroken. Van der Louw, die de partijraad voorhield dat er 'geen programmatische concessies' waren gedaan, werd op hoongelach getrakteerd. Dat een opportunist als Westertep (KVP) op het allerlaatste moment aan de ministersploeg was toegevoegd zei meer dan duizend woorden. Wat betreft een meerderheid van de partijraad verdiende de regering-Den Uyl het predicaat vooruitstrevend allermint. Puur progressief was een minderheidskabinet geweest, maar dat hadden de heren politici niet aangedurfd.

Ook de suggestie om de fractie onafhankelijk van het kabinet te laten opereren, werd van tafel geveegd. Gezien de precaire verhoudingen binnen het kabinet zou zo'n schreeuwende sociaaldemocratische fractie funest zijn, vond Van der Louw. Uiteraard verwachtte de PvdA-voorzitter van zijn progressieve vrienden eenzelfde houding. De Gaay dacht toch anders over. De PPR ging het kabinet kritisch volgen en zou de bewindslieden waar nodig terugfluiten.⁴²⁸

Hij beschouwde het kabinet daarom als extra-parlementair.⁴²⁹ Elk voorstel zou bij zijn fractie bevochten moeten worden. Dat men bij de vorming van het kabinet concessies had gedaan betekende 'allermint dat de strijd wordt opgegeven.'⁴³⁰ Van der Louw, die zich behoorlijk opwond over dit recalcitrante gedrag, kreeg steun uit onverwachte hoek. Jurgens, inmiddels Kamerlid, vond dat gepraat over wel of niet extra-parlementair 'typische Bas-taal. We waren gewoon gebonden aan dat Kabinet, punt.'⁴³¹

Bas-taal of niet, de sfeer binnen het overlegorgaan was om te snijden. Van Mierlo sprak van een dieptepunt in de samenwerking. Met name de afwezige De Gaay moest het ontgelden. Wouter van Dam, die de honneurs namens de PPR waarnam, werd van alle kanten onder vuur genomen. Met de radicale uitgangspunten had Van der Louw weinig problemen, maar een scheiding tussen politiek en persoonlijk was, zei hij gewoon niet te maken. Met die profilering pleegde De Gaay dus gewoon 'een stukje ontrouw.'⁴³² Ook Van Thijn ging er met gestrekt been in. Betekende die vrijblijvende houding van de PPR ten opzichte van het kabinet nu, dat de PPR-ers vrijelijk moties van wantrouwen gingen indienen en 'dat Bas als tweede man van de oppositie bij de regeringsverklaring na Wiegel het woord zou gaan voeren?'⁴³³

§8.2 Van Thijn en Van Mierlo: ook de confessionelen hebben offers moeten brengen

De premier in spé begreep alle reserves wel, maar de cijfers logen niet: '56 zetels voor de progressieve drie, dat is wat aan de krappe kant.'⁴³⁴ Met een derde van het parlement in handen, waren de mogelijkheden behoorlijk beperkt, vond ook Van Thijn. De paladijn van Den Uyl, die als fractievoorzitter de orde in de fractie ging bewaren, schetste het alternatief. Een ideologisch zuiver minderheidskabinet maakte zonder de steun van de KVP geen schijn van kans. Die partij had volgens Van Thijn op maar liefst 19 punten onoverkomelijke problemen met *Keerpunt*. Dus 'ook al zou Andriessen geen steun hebben gegeven aan een door Wiegel op de eerste dag ingediende motie van wantrouwen,'⁴³⁵ dan nog zou Den Uyl onherroepelijk gestruikeld zijn.

Wiegel moest nu eens ophouden met zijn 'hypocriete stampij' vond Van Thijn. Zijn VVD en niemand anders had de gekozen formateur tegengehouden. De kiezer was inderdaad buitenspel gezet. Dit was echter niet de schuld van de vooruitstrevende drie. Sterker, eens te meer was gebleken, dat 'we af moeten van de onvermijdelijkheid dat de centropartijen beslissen over de kleur van het kabinet.'⁴³⁶

Op zich bood de toetreding van vooruitstrevende confessionelen als Boersma, De Gaay senior en Van Agt hoop. Polarisatie stond immers niet gelijk aan anti-confessionalisme. Nee, het conflictmodel moest de confessionelen dwingen kleur te bekennen. Niets meer, niets minder. Met de installatie van het kabinet-Den Uyl hadden de ARP- en KVP-bewindslieden precies dat gedaan, vond Van Thijn: 'Men heeft daarmee een emotioneel zware prijs betaald, te weten het loslaten van de CHU en de christendemocratische eenheid.'⁴³⁷ Het ontstaan van het CDA was hiermee, hoopte hij, definitief van de baan.

Deze hoop werd gedeeld door Van Mierlo. Het kabinet-Den Uyl bood partijpolitieke mogelijkheden. Hardop droomde de D'66-leider van een uitbreiding van de progressieve coalitie. Niet alleen de pacifisten van de PSP, maar ook de vooruitstrevende confessionelen, Van Agt en Boersma voorop, zouden zich in de zeer nabije toekomst bij de progressieve concentratie aansluiten. Op dat moment telde het stembusakkoord, zo rekende de democraat voor, geen drie, maar vijf lijsten. Een progressieve meerderheid was kortom dichterbij dan ooit.

§8.3 Van Mierlo staat alleen in D'66-fractie

Over zijn kroonjuwelen was Van Mierlo sceptischer. Staatsrechtelijke hervormingen maakten nu niet direct kans om een prioriteit te worden in een kabinet met confessionelen. Van de confessionele minister van Binnenlandse Zaken verwachtte hij weinig. Het initiatief moest daarom uit de Kamer komen. Zelf zou hij, zo beloofde de democraat plechtig, daarin het voortouw nemen.⁴³⁸

Als fractievoorzitter wel te verstaan. Midden juni leek er geen vuiltje aan de lucht. Met de gebruikelijke zelfverzekerdheid schetste mister-D'66 de toekomst. Kritiek dat de kleurloze koers zijn partij de das had omgedaan, wees hij van de hand. 'Redelijkheid kan ook buitengewoon radicaal zijn.'⁴³⁹ Polariseren tot in het oneindige was aardig, maar op die manier had je misschien over twaalf jaar een meerderheid. Haalbaarheid was in het vocabulaire van de nieuwe Van Mierlo géén scheldwoord meer. Niet het eigen gelijk, maar de partijpolitieke samenwerking kreeg voorrang.

Het werd hem in eigen kring niet in dank afgenomen. Vragen over de juistheid van de koers stond hij bovendien niet toe. Dat kabinet zou er komen, zoveel stond vast. De overige fractieleden werden nauwelijks bij de besprekingen betrokken en voelden zich geschoffeerd. Goudsmit bijvoorbeeld ergerde zich groen en geel aan de innige band tussen hem en Den Uyl. Het leek wel alsof haar partijleider de nieuwbakken premier en niet zijn eigen fractie verantwoording schuldig was.⁴⁴⁰ Waarschijnlijk zonder dat hij het zelf doorhad, werd er aan de stoelpoten van Van Mierlo gezaagd.

Eén en ander kwam tijdens het fractieweekend bij de benoeming van de vicefractievoorzitter in een stroomversnelling. Van Mierlo droeg Terlouw voor. Deze zei niet meteen ja. Eerst wilde hij weten hoe zijn fractievoorzitter precies dacht over het kabinet-Den Uyl. Van Mierlo stak van wal. D'66 zou zich uiterst loyaal opstellen. Eventuele problemen met coalitiepartners moesten binnenkamers worden beslecht. Het voortbestaan van de regering stond voorop, de fractiediscipline was daarom heilig. Toen Van Mierlo uitgesproken was, bleef het ijzingwekkend stil. De 'Kennedy van D'66'⁴⁴¹ kreeg geen steun. 'Uiteraard zouden we Den Uyl niet bij het eerste wisselwasje wegsturen,' zei Terlouw veertig jaar later over zijn coup d'état, 'maar voor ons stond het herstel van de partij voorop, niet of Den Uyl zijn vier jaar uitzat.'⁴⁴² Van Mierlo's tijd als D'66-leider zat erop. In september trad hij af.

Voor de buitenwereld kwam het nieuws van de abdicatie als een verrassing. Tijdens de inderhaast bijeengeroepen persconferentie bezwoer Van Mierlo, dat 'spanningen in de persoonlijke sfeer' debet waren aan zijn vroegtijdige aftreden. De ex-leider stelde zich schuldbewust op. Teveel was hij een 'Einzeltänger' geweest: 'De meeste fractieleiders hier in de Kamer staan in het midden van hun fractie. Ik niet.'⁴⁴³ Terlouw zou het op dat vlak naar zijn overtuiging veel beter doen. Voor de rest bleef alles bij het oude. Partijpolitiek zou er in ieder geval niets veranderen.

Om deze argumentatie kracht bij te zetten, bleef Van Mierlo in de Kamer. Misschien was het ook wel beter zo, redeneerde hij in de krant. Zonder de last van het fractievoorzitterschap zou hij

namelijk de grote lijnen kunnen uitzetten.⁴⁴⁴ Doel was een democratischer Nederland, het middel een progressieve volkspartij. Helaas voor Van Mierlo lag het niet zo eenvoudig. Anders dan naar buiten toe beweerd werd, was het conflict tussen hem en zijn fractie namelijk inhoudelijk van aard.

Van Mierlo had het in '68 nog zo mooi verwoord. Niet socialistisch of liberaal, maar pragmatisch. Buiten de staatsrechtelijke hervormingen had D'66 wel degelijk een uniek verhaal. Eerlijk gezegd kon dat hoogdravende gedoe over democratisering Terlouw gestolen worden. Lid was hij vanwege het gedachtengoed van het progressief-liberalisme. Principieel als het om het milieu en de mensenrechten ging, liberaal als het aankwam op de ontplooiing van het individu.⁴⁴⁵

Terlouw was beslist. Het sociaal-liberale gedachtengoed mocht niet verloren gaan. Politiek strategisch leek er in dat geval maar één optie de juiste. Je kon wel blijven mokken, maar D'66 was afhankelijk van het midden. Anders dan Van Thijn en Van Mierlo zag Terlouw het CDA in een vroeg stadium al als een historische noodzaak. 'Die progressieve christenen hadden zich misschien beter bij ons kunnen aansluiten, maar dat deden ze eenvoudigweg niet.'⁴⁴⁶ Problematisch vond hij dat overigens allerm minst: 'De mensen willen dat meestal niet toegeven, maar het is gewoon lekker regeren met die confessionelen. Ze zijn harstikke pragmatisch, terwijl ze bij de Partij van de Arbeid gewoon gelovig zijn. Ononderhandelbare strijdpunten tegenover jij wat, ik wat.'⁴⁴⁷

§8.4 Definitief einde aan PVP-aspiraties

Met Terlouw aan het roer zou D'66 nooit in de Progressieve Volkspartij komen. 'Ik voelde er bitter weinig voor. Een machtspolitieke manoeuvre van de PvdA vond ik het. Bij mijn aantreden zei ik meteen: 'Jongens, fuseren komt neer op fusilleren.'⁴⁴⁸ Nu stond de PVP na de verkiezingen van '72 al op een laag pitje. Binnen het overlegorgaan werd het onderwerp zorgvuldig vermeden. Met de coalitieonderhandelingen had men bovendien wel wat anders aan het hoofd. Maar toen het einde van de formatie in zicht leek, kwamen de verschillen wederom bovendrijven.

De PvdA-leden voelden niets voor een direct samengaan van de partijen. Nu bovendien de staatsrechtelijke hervormingen uitgebleven waren, was een resolutie van het partijbestuur in die richting dus hoogst onverstandig. Zeker bij de vorming van een nieuwe partij moest men omzichtig te werk gaan. Voor je het wist zat je met 'een kompromisachtig programma, een vage P.V.P. waarin vele leden en kiezers van de progressieve drie zich niet zullen herkennen.'⁴⁴⁹ Het gevaar dat er links van dit zouteloze geval een partij zou opstaan, was dan allerm minst denkbeeldig.

Ook voor een te 'democratisch-socialistisch' geprofileerde PVP was de tijd nog niet rijp. Voorlopig hadden 'mentaliteitspartijen als D'66 en PPR'⁴⁵⁰ bestaansrecht. Voor de zoekende middenklasse was de 'socialistische PvdA' een brug te ver. Een federatie bood uitkomst, omdat 'samenwerking in het federatieve verband een zekere mate van onderschikking van het enge partijbelang aan de verdere samenwerking plaats vindt, zonder dat overhaast de eigen autonomie geheel wordt opgeheven.'⁴⁵¹ Klonk ideaal, maar over het hoe en wat bestond nog geen uitsluit. Of de uiteindelijke beslissingsbevoegdheid bij een nieuw op te richten federatiebestuur kwam te liggen of bij de afzonderlijke partijbesturen bleef, was bijvoorbeeld nog niet besloten.

'Flauwekul,' noemde De Gaay die federatiegedachte. Met een federatie zou je je als partij immers nog steeds apart aan de kiezer moeten presenteren. 'Jezelf profileren ten opzichte van de PvdA en D'66 zou juist dan van levensbelang zijn,'⁴⁵² aldus de radicaal. Welbeschouwd schoot je er dus niets mee op. Op zich was De Gaay niet tegen de idee van een PVP. Een PvdA in een nieuw jasje was hem echter een gruwel. En dat was precies waar het volgens hem heen ging: 'PvdA-Kamerlid Huib Franssen heeft in die jaren op een gegeven moment gezegd, dat ik lijsttrekker van de PVP zou moeten worden. Nou die werd gevild, er was maar één nummer één en dat was Den Uyl.'⁴⁵³

Juist daarom was zo'n federatie een alleraardigst plan, vond Jurgens. Vanwege de pluriformiteit van het electoraat zag de radicaal het ontstaan van een nieuwe partij niet meteen gebeuren. Hij dacht net als Van Thijn in blokken: 'Radicalen en conformisten, progressieven en conservatieven, mensen die durven veranderen of die willen behouden.'⁴⁵⁴ Hij zag de federatie als een soort permanent stembusakkoord. De ene keer won de PPR, de andere keer D'66. 'We waren bang dat ons eenzelfde lot stond te wachten als de Vrijzinnig Democratische Bond in '46,' vreesde Jurgens. 'Niet uit onaardigheid van de PvdA, maar ze waren gewoon met veel meer. Hun stem zou de onze in alles overstemmen.'⁴⁵⁵

Nu speelde dit soort machtspolitieke overwegingen in de wandelgangen van het partijbureau misschien een rol van betekenis. De leden van de PvdA waren er totaal niet mee bezig. Men was

boos. Boos op de partijleiding. De partijtop leefde in een ivoren toren. Ze hadden concessies gedaan, waar actie geboden was. Besmet met 'het verantwoordelijksvirus' leek de ene na de andere PvdA-er de socialistische principes te verkwanselen. Onder de leden bestond er daarom 'een welhaast collectieve gêne over dat theoretische geregeer.'⁴⁵⁶ Terug naar de basis moest de partij. Op plaatselijk niveau, in de afdelingen en nergens anders kon men wat voor de arbeider in nood betekenen. Die vage PVP, ook al was het dan een federatie, paste volgens een meerderheid van het congres niet echt in dat activistische straatje. Van der Louw's resolutie werd dan ook weggestemd: 'Zoals het nu gaat, is het mooi genoeg.'⁴⁵⁷

Na jarenlang gesteggel kwam er aan de PVP dus een einde. Het heeft er eigenlijk nooit in gezeten.⁴⁵⁸ Dat lag er allereerst aan dat men op geen enkel moment geprobeerd heeft de coalitie te verbreden. Sterker, met name de KVP werd onder druk van een morrende PvdA-achterban keer op keer geschoffeerd. De PVP zou dus hooguit een samenvoeging van de drie worden, die met het uitblijven van staatsrechtelijke hervormingen bovendien in de verste verte geen aanspraak kon maken op een Kamermeerderheid. Zo'n fusiepartij was voor D'66 en PPR begrijpelijkerwijs onaanvaardbaar. Te grote machtsverschillen, als De Gaay, Jurgens en Terlouw het over één ding eens waren, was het dat de kloof tussen PvdA enerzijds en PPR en D'66 anderzijds niet te overbruggen was. Men vreesde opgegeten te worden door de socialistische broer.

§8.4 Ook de dichtgetimmerde stembusakkoorden hebben hun beste tijd gehad

Het nee van de PvdA-leden was slechts een begin. Zelfs het pareltje van de vooruitstrevende samenwerking, *Keerpunt '72*, moest er aan geloven. Nog voor de perikelen rondom de PVP, liet De Gaay weten, dat 'het stembusakkoord veel te gedetailleerd was geweest.'⁴⁵⁹ Onder druk van hun partners hadden de Radicals 'hun afwijkende geluiden over democratisering van het bedrijfsleven, kernenergie en kernwapens moeten schrappen.'⁴⁶⁰ Zoiets zou, kondigde De Gaay aan, nooit meer gebeuren.

Een stembusakkoord was volgens de PPR-leider alleen verantwoord als de deelnemende partijen zeker waren van een Kamermeerderheid na de verkiezingen. Wat de PPR, D'66 en PvdA de afgelopen parlementsverkiezingen hadden gedaan, kwam dus eigenlijk neer op kiezersbedrog. Bovendien stond 'zo'n statische monsterkonstruktie' de democratische besluitvorming behoorlijk in de weg. De Staten-Generaal was immers meer dan een stemmachine. Kamerleden werden geacht elkaar met argumenten te overreden. Een dichtgemetseld regeerakkoord, zoals ook *Keerpunt* dat was, stond die hoogwaardige discussie alleen maar in de weg.

Tegelijkertijd begreep De Gaay als geen ander de roep om duidelijkheid. 'Door voor de verkiezingen wel de coalitie te vormen, maar niet een gedetailleerd regeerprogramma vast te leggen',⁴⁶¹ sloeg je, dacht de PPR-leider, twee vliegen in één klap: duidelijkheid voor de verkiezingen en een zuiver democratisch proces. Liefst was zo'n coalitie extra-parlementair, waardoor de politieke besluitvorming weer in de Kamer zou plaatsvinden.

Nu de PVP van de baan was, aarzelde de PPR-leider bovendien steeds meer over het districtenstelsel. Voor een partij als de zijne was het vanwege de verhoogde kiesdeler bij meer dan vijf districten erg lastig om overeind te blijven.⁴⁶² Naar buiten toe trok de PPR haar steun echter niet in. Dat was ook niet zo moeilijk, aangezien de gewenste meerderheid verder dan ooit bleek. Voor de vorm werden er nog wel een aantal debatten aan gewijd. Maar dat de minister zijn pogingen om de grondwet te wijzigen vanwege het uitblijven van de vereiste meerderheid 'betreffende de gekozen kabinetsformateur en het beperkte districtenstelsel'⁴⁶³ moest staken, kwam voor niemand als een donderslag bij heldere hemel.

§8.5 D'66-geluid belangrijker dan het gemeenschappelijk belang

Ondertussen sloeg de twijfel over de progressieve samenwerking bij de democraten toe. Met het uiteenspatten van de PVP-droom verviel volgens een groeiende factie de noodzaak tot het sluiten van stembusakkoorden. Alleen de schaduwkanten bleven overeind. Terlouw kon zich daar wel in vinden: 'Die stembusakkoorden versterkte dat bijwageneffect alleen maar.'⁴⁶⁴ 'Tandenknarsend' had hij in '72 nog meegepraat. Maar nu de partij flink had verloren en het benadrukken van de eigen identiteit de enige remedie leek, trok de sociaal-liberaal zich langzaam maar zeker terug uit het vooruitstrevend verbond.

Het najaarscongres van '73 was wat dat betreft een voorbode. D'66 had volgens Terlouw twee opties. Men hief zich op en werd en masse lid van de PvdA of de partij ging haar idealen verwezenlijken. Uiteraard koos Terlouw voor dat laatste.⁴⁶⁵ D'66 had wel degelijk bestaansrecht. Zo konden we zonder de democraten zoiets als de participatie-maatschappij, waar burgers steeds meer als 'vennoot in een vennootschap'⁴⁶⁶ zouden functioneren, op onze buik schrijven.

In zijn toespraak zette Terlouw zich daarom af tegen de VVD én de PvdA. Dat de VVD een verzamelplaats van behoudzucht was, behoefde geen uitleg, maar dat de PvdA zich eveneens dogmatisch en star opstelde mocht ook wel eens worden gezegd. Het congres nam daarom op instigatie van haar partijleider een resolutie aan, waarin afstand werd genomen van het socialisme in het algemeen en de PvdA in het bijzonder.⁴⁶⁷

Van der Louw was geschokt. Wat hij op het D'66-congres gezien was een regelrechte motie van wantrouwen. Die taal tegen de PvdA kon hij nog wel hebben. Nee, echt zorgelijk was de haat tegen de progressieve samenwerking. Ternaauwernood had het D'66-bestuur een motie, waarin D'66 opgeroepen werd uit het overlegorgaan te treden, kunnen voorkomen.⁴⁶⁸ Die uitbarsting van ongenoegen had men van mijlenver kunnen zien aankomen, vond Terlouw. Het was een logische reactie op het mislukken van de PVP. Zelf deed hij nog een duit in het zakje door te benadrukken dat zijn resolutie niet alleen een bevestiging van de eigen identiteit was, maar tevens een waarschuwing bevatte: 'Voor het totstandkomen van een gezamenlijk program moet je wel op de achtergrond de dreiging kunnen hanteren van uitstappen.'⁴⁶⁹

§8.6 D'66 aan het eind van haar Latijn

Deze dreiging werd in de maanden die volgden steeds reëler. De Statenverkiezingen kwamen eraan. De vraag was of er een landelijk rompprogram moest komen. Het D'66-hoofdbestuur was tegen, aangezien men op provinciaal niveau te ver uit elkaar lag. Volgens Terlouw waren het bovendien vooral de lokale en regionale PvdA-afdelingen die zich 'te conservatief en historisch te sterk gericht op een bepaalde groep'⁴⁷⁰ opstelden. Met de zes zetels hadden de democraten daarnaast 'het werkbare minimum' bereikt. Door alleen de verkiezingen in te gaan kon erger worden voorkomen, dacht partijvoorzitter Ter Brink. Het was: 'Erop of eronder.'⁴⁷¹ De PvdA leek niet rouwig om deze onafhankelijke koers. Sterker, de partij koos er eveneens voor om de samenwerking niet te benadrukken. In plaats daarvan werd Den Uyl tot inzet van de verkiezingen gemaakt. Was je voor het kabinet, dan stemde je PvdA. Zelfs Van Thijn gaf naderhand toe dat hij de PPR en D'66 in de campagne niet of nauwelijks genoemd had.⁴⁷²

Wel of geen samenwerking, D'66 ging kopje onder. Minder dan één procent van het electoraat achtte D'66 een stem waardig. Met een verlies had Ter Brink uiteraard rekening gehouden, maar de uitslag van 27 maart was dodelijk. Direct opheffen was wat betreft Ter Brink vanwege de verantwoordelijkheden van de D'66-parlementariërs niet aan de orde, maar de voorzitter overdreef niet, toen hij verklaarde 'geen reële mogelijkheid te zien om weer aan de Tweede Kamerverkiezingen mee te doen.'⁴⁷³

Een meerderheid van de leden dacht er net zo over. Nadat de gemeenteraadsverkiezingen al even dramatisch verlopen waren, kwam men midden september voor een congres bijeen. Een blij samenzijn werd het allerminst. 55% van de aanwezige leden steunde het voorstel om de partij onmiddellijk op te heffen. Wie dacht dat het daarmee afgelopen was, kwam bedrogen uit, aangezien de daarvoor vereiste tweederde meerderheid niet werd gehaald.

Ook Terlouw leek het even niet meer te weten. Wellicht was het inderdaad verstandiger om de handdoek in de ring te gooien en ruimte te laten voor nieuw initiatief.⁴⁷⁴ Zeevalking was bijvoorbeeld al enige tijd bezig met het eveneens in zwaar weer verkerende DS'70 in gesprek.⁴⁷⁵ Een beslissing bleef evenwel uit. Voorlopig modderde men maar wat voort. Dat was maar goed ook, want toen in 1976 de voorbereidingen voor de landelijke verkiezingen begonnen, bleek er toch nog behoorlijk wat animo te zijn. In totaal 35 kandidaten meldden zich voor een Kamerzetel. Terlouw zelf ontbrak. Hij had er, zo liet hij in een brief aan de leden weten, totaal geen zin in.⁴⁷⁶

Desondanks toog de natuurkundige naar het kandidaatstellingscongres te Utrecht. Wat hij daar vervolgens meemaakte was ongekend. Het ene na het andere lid vroeg hem te blijven. Bij het zien van zoveel hartstocht kon Terlouw moeilijk anders dan toegeven. Wel had hij twee voorwaarden. Voor het volgende congres van februari moesten minimaal 66.000 Nederlanders zijn kandidatuur met een handtekening ondersteunen en zou de partij bovendien 1666 nieuwe leden

moeten tellen. Beide targets werden ruimschoots gehaald. De partij die tot voor kort ten dode opgeschreven leek, ontwaakte: 'Die handtekeningenactie werd breed uitgemeten op de televisie, dat gaf ons een nieuw elan.'⁴⁷⁷ Daarnaast wist de D'66-leider zich inhoudelijk in de kijker te spelen. Vanwege zijn expertise op het gebied van kernenergie werd hij door Hilversum regelmatig uitgenodigd om de situatie rondom de recent geopende kerncentrale in Borsele in de studio te komen duiden.

Tijdens zijn mediaoptredens stippelde de partijleider verder de nieuwe koers uit. Zij was voor alles onafhankelijk. Weg van de tandem PvdA-PPR, die bevangen leek 'door de arrogantie van de macht,' en de 'liberale' VVD, die tegen de abortuswetgeving had gestemd. Maar bovenal was Terlouw's nieuwe strategie een afscheid van de polarisatie. Voor een ieder die wel progressief was, maar tegelijkertijd de politiek van tweedeling verafschuwde, bood D'66 het redelijke alternatief. Ook over dat onderhandelen na de verkiezingen moest niet meer zo spastisch worden gedaan, zei Terlouw, want 'als ik één ding zeker weet, is het wel, dat we ons program onversneden moeten voorleggen. Niet met de PvdA samen. De kiezer heeft nog steeds het idee dat we vermoord zijn door de samenwerking.'⁴⁷⁸

§8.7 Geef Den Uyl een tweede kans

Een stembusakkoord tussen twee partijen, die samen slechts eenderde van het electoraat achter zich hadden, was dus alles wat overbleef. Zo had men het niet bedoeld. Nadat kabinet-Den Uyl over de grondpolitiek gestruikeld was, gaven de radicalen en de sociaaldemocraten nog wel een gezamenlijke persverklaring af. Een herhaling van een onhandelbaar stembusakkoord à la *Keerpunt* werd vrij snel van de hand gewezen. Het minimumprogram bestond uit slechts vijftien punten.⁴⁷⁹ Belangrijker leek men de vraag te vinden of het kabinet zijn karwei mocht afmaken. De kiezer kon zo iets kenbaar maken door 'de PvdA en de PPR ten minste even sterk uit de bus te laten komen als nu.'⁴⁸⁰

Alhoewel 'beide partners zich onverkort verbonden aan de resolutie en het daaruit voortvloeiende regeerakkoord achtten,'⁴⁸¹ versilde men op een nogal fundamenteel punt van mening. Op advies van de nieuwe partijleider, Ria Beckers, nam het congres een motie aan waarin de partij deelname aan een Regering met het CDA uitsloot. Van Agt had de boel gefleest en moest daar niet voor beloofd worden.⁴⁸² 'Daar heeft ze het wel mee verknald, ja,' zei De Gaay. De radicalen zetten zich buitenspel. 'De PvdA kon daar natuurlijk onmogelijk mee akkoord gaan. Die wisten dondersgoed dat ze na de verkiezingen met het CDA verder moesten.'⁴⁸³ Den Uyl, die ongemeen populair was, maakte dankbaar gebruik van Beckers' strategische blunder. Wie een voortzetting van het progressieve beleid wilde, had welbeschouwd maar één mogelijkheid: 'Kies de minister-president, kies Den Uyl.'

§8.8 Deelconclusie hoofdstuk 8

De voorspelling uit een *Stem die telt*, dat de stembusakkoorden zonder staatsrechtelijke hervormingen geen lang leven beschoren waren, kwam uit. Ondanks dat de progressieve concentratie er ten opzichte van '67 negen zetels op vooruit was gegaan, bestond er bij de twee kleine partijen grote onvrede over het samenwerkingsverband. De drie bleven namelijk communicerende vaten. Wie zich ten opzichte van de andere twee profileerde werd beloofd, terwijl degene die zich hard maakte voor de samenwerking een tik op de vingers kreeg.

Bovendien waren de stembusakkoorden door het uitblijven van een meerderheid niet werkbaar. De belofte niet te onderhandelen na de verkiezingen werd daarom in '73 verbroken. Daarmee verviel in feite het fundament van de hele samenwerking: de duidelijkheid voor de verkiezingen was immers een illusie gebleken.

Zo stierf het progressieve samenwerkingsverband bij de verkiezingen van '77 dus een stille dood. De PvdA van Den Uyl, die zich in vier jaar ontpopt had als de linkse premier allertijden, werd na de ongekend op de persoon gerichte campagne beloofd door de kiezer. En hoe, met 53 zetels waren de sociaal-democraten met afstand de grootste geworden. Terlouw, die de partij haar eigen identiteit had teruggeven, kon eveneens rekenen op de gunst van het electoraat en ging er ten opzichte van '72 zelfs twee zetels op vooruit. Zonder de last van de stembusakkoorden waren de drie samen goed voor 64 zetels. Dichterbij een meerderheid kwamen ze ironisch genoeg nooit.

Conclusie. De lat te hoog

*'Ik zeg de progressieve drie, omdat met name de progressieve drie van toen hun herkomst verloochenen, als ze de vraag met wie ze na de verkiezingen willen regeren, weigeren te beantwoorden. PvdA, D'66 en GroenLinks stellen zich dan net op als de confessionelen dat vroeger deden.'*⁴⁸⁴

Van Thijn is keihard in zijn oordeel over 'het-is-niet-aan-ons,-maar-aan-de-kiezer'-riedeltje, waaraan tot zijn ongenoegen juist de vooruitstrevende partijen zich schuldig maken

Het gif van de polarisatie

Missie mislukt. De stembusakkoorden zijn niet meer. Het is natuurlijk de vraag of het er ooit in heeft gezeten, die duidelijkheid voor de verkiezingen. De lat lag in ieder geval hoog. Wellicht te hoog. Men wilde teveel in te weinig tijd. Het ultieme doel, een tweedeling tussen progressief en conservatief, leek als we de volksvertegenwoordigers van PPR, PvdA en D'66 mochten geloven binnen handbereik. Voor de stembusakkoorden was blokvorming essentieel.

Duidelijkheid voor de verkiezingen bereikte je immers alleen maar als de van tevoren gesloten coalitie na de stembusgang levensvatbaar was. Een meerderheid in de Kamer moest dus worden bereikt. Het grote probleem daarbij was dat de confessionelen sinds jaar en dag de dienst uit maakten. Dan weer links, dan weer rechts, de gelovige politici waren het vleesgeworden midden. Om blokvorming mogelijk te maken, moesten zij dus een keuze maken. Vrijwillig ging dat in geen honderd jaar gebeuren. Daarom kozen de vooruitstrevende drie voor de polarisatie. Met name de KVP had een Januskop en moest worden ontmaskerd.

Hoewel de polarisatiestrategie voor de PvdA zelf nog niet eens zo slecht heeft gewerkt,⁴⁸⁵ was zij voor het streven naar een bredere coalitie dodelijk. Nu verdiende Schmeltzer na zijn nacht een duwtje in de goede richting, zeker. Maar daar bleef het niet bij. Met name het gewone PvdA-lid koesterde een irrationele haat voor alles wat confessioneel was. Verblind door razernij ging men voor de knockout. Hierdoor kon de als constructief bekend staande PvdA tot afgrijzen van haar alleszins redelijke partijleider de anti-KVP-motie aannemen.

Door onder geen beding samenwerking aan te gaan, isoleerde de PvdA en daarmee ook de andere twee zich volledig. Iemand als Aantjes, die als radicaal evangelist inhoudelijk waarschijnlijk dichterbij De Gaay junior dan Schmeltzer stond, moest bijvoorbeeld niets hebben van dat gepolariseer. De ARP-voorman vond 'het zeer bedenkelijk dat een democratische partij als de PvdA zo zwart-wit het eigen standpunt wil dicteren.'⁴⁸⁶ Daar had de anti-revolutionair zeker een punt. Ook wanneer er zoals na 'Hoofdlijnen' wel met de confessionelen gepraat werd, hanteerden de vooruitstrevende drie het instrument van chantage: slikken of stikken. In plaats van een uitgestoken hand ontvingen de confessionelen een middelvinger.

Om het midden kapot te krijgen koos men dus voor de confrontatie. Gesterkt door de vrije val van met name de KVP dachten prominente politici als Van Mierlo, Jurgens en Van Thijn oprecht dat een grote middenpartij met christelijke grondslag vermeden kon worden. Het bleek, weten we nu, een illusie. Bovendien slaagden de drie er niet in links te verenigen.

PAK en de nasleep daarvan waren hiervoor illustratief. De pacifisten wilden niet in één adem genoemd worden met de 'rechtse' pragmatici en haakten daarom af. Tegelijkertijd scheidden de Democratisch Socialisten zich van de PvdA af, omdat de sociaaldemocraten hun oren te veel lieten hangen naar de PSP. 'Het grote probleem van links is, dat we duizend en één idealen hebben. Niemand is het ooit eens,' stelde Terlouw hierover vast. 'Rechts is daarin veel makkelijker, die verenigen zich op het economische belang en laten de rest varen.'⁴⁸⁷

Het was een duivels dilemma: als men de PSP en CPN naar de mond praatte verloor men de D'66-stem en andersom moesten de pragmatici maar weinig hebben van de dogmatische prietpraat die ijzer- en staalsocialisten normaliter bezigden. Stemmen op *Keerpunt* deden de pacifisten en communisten dan ook niet.⁴⁸⁸

D'66, PPR en PvdA bleven dus zowel op electoraal als op samenwerkingsvlak op elkaar aangewezen. Behoedzaam de basis verbreden was er daarom niet bij. 'Juist omdat we zo verschilden,

en al onze meningsverschillen konden overbruggen, gaf de snelheid van dat gebeuren ons een ongekend elan,⁴⁸⁹ verdedigde Van Thijn de haast onstuitbare vernieuwingsdrift. 'Op links gebeurde het.'

Kon wel zo zijn, maar in de haast werd eigenlijk nauwelijks rekening gehouden met de politieke realiteit. Het hoogtepunt van de progressieve samenwerking, *Keerpunt '72*, was bijvoorbeeld ononderhandelbaar. Zo'n standvastige houding kon de kiezer uiteraard wel waarderen, maar was gezien de twintig zetels, die de drie tekort kwamen, praktisch niet houdbaar. Of je praatte wel na de verkiezingen en bedroog de kiezer of je hield vast aan je principes en werd ondanks electorale winst veroordeeld tot de oppositie. Het ontstaan van het kabinet-Den Uyl kan daarom worden gezien als het morele failliet van de stembusakkoorden.

Geen democratische vernieuwing, wel het bijwageneffect

Zonder hervorming van het kiesstelsel werd het niets. Dat er ondanks de goede aanbevelingen van de commissie-Duidelijkheid aan het kiesstelsel vrijwel niets veranderde, heeft dan ook een niet te onderschatten impact gehad. De kiezer kreeg met het uitblijven van de gekozen formateur zijn inspraak op de regeringsvorming niet, de partijen hadden er geen belang bij om gezamenlijk iemand aan te wijzen. Zonder een vorm van districtenstelsel kon je het bovendien 'tot in de lengte van jaren blijven proberen, maar een blijvende progressieve samenwerking zal je niet tot stand brengen,'⁴⁹⁰ concludeert Van Thijn. Samenwerking voor de verkiezingen wordt niet beloond, terwijl juist een electorale bonus voor de levensvatbaarheid van de stembusakkoorden essentieel is.

De drie partijen taptten immers voor een substantieel gedeelte uit hetzelfde vaatje. Won de één dan verloor de ander, simpel. Weliswaar groeide de progressieve concentratie qua zetels over het geheel genomen, de kleine partijen betaalden de rekening. Voor politici als Van Mierlo en Jurgens, die de progressieve samenwerking als hoogste doel hadden, was dit 'a part of the deal.' 'In de politiek hangt heel veel van personen af,'⁴⁹¹ zei Jurgens, 'Hans, Joop en ik konden het gewoon goed met elkaar vinden. Als er onderling vertrouwen is, kun je ondanks sterk uiteenlopende belangen heel ver komen.' Deze broederlijke liefde verdween stukje bij beetje door de wisseling van de wacht. Goudsmit, Terlouw, Coppes en De Gaay zagen vooral de nadelen voor hun eigen partijen.

Wie zich niet profileerde, werd opgegeten door de PvdA. Als grootste partij waren de socialisten binnen het samenwerkingsverband in het voordeel. Doordat het regeringsbeleid en de ministersploeg al vastlagen, maar men in weerwil van de oorspronkelijke plannen uit een *Stem die telt* wel met een eigen lijst aan de verkiezingen bleef deelnemen, was de horse-race tussen PvdA en KVP de enige kwestie, die nog beslecht moest worden. De "bewusteloze kiezer," die wel progressief stemde, maar niet precies wist waarom, koos daarom massaal voor de PvdA. In '71 was de PPR het voornaamste slachtoffer van dit bijwageneffect. Een jaar later zou het D'66 zijn. Dat de radicalen erin slaagden uit het dal te klimmen, was voor een aanzienlijk gedeelte het gevolg van De Gaay's inhoudelijke profilering.

Anders dan zijn voorganger Aarden slaagde hij erin de PPR als een uniek product neer te zetten. Zonder de radicalen geen solidariteit met de Derde Wereld. Het is geen toeval, dat de progressieve samenwerking gedurende de kabinetsperiode van Biesheuvel voor het eerst scheuren begon te vertonen. De aandacht gaat hierbij traditiegetrouw alleen uit naar Anneke Goudsmit, die *Hoofdlijnen* wel als regeerakkoord maar niet als oppositieakkoord zag. Zo noemt Van Praag in *Strategie en Illusie* enkel de spanningen tussen PvdA en D'66.⁴⁹²

Ten onrechte, want juist de wedergeboorte van de PPR leidde tot hoog oplopende ruzies in het overlegorgaan. Paste de oude, onderdanige partij perfect in het keurslijf van de stembusakkoorden, de nieuwe getuigenispartij van De Gaay deed dat allesbehalve. Uiteraard was Wiegel de grote vijand, maar de VVD bashen deden de andere ook al. Nee, je echt onderscheiden, wist Bas, deed je door Joop en Hans tegen de schenen te schoppen.

In feite flikte Terlouw vanaf '73 hetzelfde kunstje als De Gaay in '72. Ook de nieuwe leider van de democraten zette zich af tegen zijn vooruitstrevende partners. D'66 was tussen al het polariserende geschreeuw van PvdA en PPR het redelijke alternatief. Dat Terlouw uiteindelijk D'66 alleen de verkiezingen van '77 in liet gaan, was gezien de broodnodige profilering van zijn eigen partij en het morele failliet van de stembusakkoorden niet meer dan logisch.

Hoe de PVP als zwaard van Damocles boven de progressieve samenwerking hing

Ontploffing van de partijen tegenover consolidatie van het partijstelsel, vanaf het begin verschilden de uitgangspunten van PvdA en D'66 diametraal. Voor de plannen van Van Thijn was het essentieel dat de democraten meededen met de stembusakkoorden. Den Uyl deed daarom een valse belofte. Zonder het zelf te zien zitten, stemde hij in met het PVP-streven. Dat de PvdA-leider onoverkomelijke reserves had, was genoegzaam bekend. Van Mierlo, die als één van de weinigen in de haalbaarheid van zo'n partij geloofde,⁴⁹³ wist dus waar hij in stapte.

Enige naïviteit kon Van Mierlo in deze niet ontzegd worden, maar vanuit zijn oogpunt viel zijn houding te begrijpen. Hervorming van het stelsel was met steun van de PvdA al moeilijk, zonder de sociaaldemocraten was het geheel onmogelijk. Om geen gezichtverlies te lijden, moest hij echter wel iets binnenhalen. Een ontploffing van de huidige partijen door de vorming van een nieuwe Progressieve Volkspartij was daarbij natuurlijk een publicitair pareltje. Een samenvoeging van de drie achtte Van Mierlo in die progressieve hoogtijdagen volstrekt niet voldoende. Het zou een partij worden waar 'de vooruitstrevende' zich thuis voelde. Helaas, 'de vooruitstrevende' bestond niet. 'Ondenikbaar,' vond Van Thijn het daarom, 'dat één gesloten Progressieve Volkspartij de gehele, sterk gedifferentieerde achterban zal kunnen bestrijken.'⁴⁹⁴

Juist het hebben van een sociologisch homogene achterban is volgens de historicus Voerman essentieel bij partijpolitieke samenwerking.⁴⁹⁵ Het feit, dat de drie tegelijkertijd communicerende vaten waren en dus electoraal gezien niet dezelfde belangen deelden, is voor hem de belangrijkste reden van het falen. Hoewel dit, zoals we eerder zagen, inderdaad een destructieve rol speelde, was er meer.

De PVP zou net als de stembusakkoorden een instrument moeten zijn om die tweedeling in de Nederlandse politiek te bereiken. In tegenstelling tot de oorspronkelijke plannen van Van Thijn zou er, mocht de PVP er komen, een gezamenlijke progressieve partij ontstaan. Geen twee blokken, maar twee partijen dus. In feite kwam het streven naar een PVP neer op Gruijters' visie uit *Daarom D'66*. Daarin had de democraat immers het ontstaan van twee partijen naar Amerikaans model bepleit.

Meer nog dan de stembusakkoorden was zo'n PVP dus afhankelijk van die kiesstelselhervormingen, vonden ze in het PvdA-partijbestuur. Voordat het zover was werd het daarom 'sterk betwijfeld of een nieuwe partij tot stand moet worden gebracht.'⁴⁹⁶ In het huidige meerpartijstelsel zouden kiezers links en rechts veel aantrekkelijker, lees ideologisch sterker geprofileerde, alternatieven hebben. Het was gezien het ontstaan van DS'70 en het succes van Nieuw Links absoluut een gegronde vrees.

Voelde men zich in de stembusakkoorden al benauwd, binnen een nieuwe door de socialisten gedomineerde partij zouden Terlouw en Goudsmit stikken. Het lot van de Vrijzinnig Democraten bij het ontstaan van de PvdA in '46 was nog niet vergeten. Ook De Gaay, die zich nooit openlijk heeft uitgesproken tegen de PVP, deelde dit gevoel. De PvdA was te groot, de PPR en D'66 te klein. Paradoxaal genoeg was het volgens Jurgens 'het gebrek aan succes bij de twee kleintjes,' die de PVP de das om heeft gedaan. Bij gelijkwaardige verhoudingen was het waarschijnlijk heel anders geweest. 'Met ieder vijftien erbij hadden we kunnen zeggen: "Jongens, we doen het met zijn drieën." Nu hadden we te sterk het gevoel onze eigenheid op te geven.'⁴⁹⁷

De lat te hoog, de basis te smal

De PVP mislukte en Van Mierlo voelde zich verraden. Den Uyl had de stekker er hoogstpersoonlijk uit getrokken.⁴⁹⁸ Nu moet dit beeld, dat Van der Land in *Tussen ideaal en illusie* schetst, wel worden genuanceerd. Al was het maar, omdat Terlouw zichzelf 'instrumenteel'⁴⁹⁹ in het aflopen van de samenwerking noemde. Politicoloog van Hennekeler concludeert terecht in *De PvdA en de Progressieve Volkspartij* dat het PVP-streven uiteindelijk gestrand is op onwil van de achterban.⁵⁰⁰ De leden van de 'socialistische' PvdA wilden er niet aan, die van D'66 en PPR evenmin. In zijn verdere analyse gaat hij echter volledig uit van de bestaande partijpolitieke situatie. Den Uyl verlegde zijn aandacht na de vorming van het kabinet weer naar de confessionelen, Terlouw leerde van de fouten van zijn voorganger en daarmee was de kous wat betreft de progressieve samenwerking af. Zo eenvoudig lag het niet. Een hoofdschuldige valt eigenlijk niet aan te wijzen.

Wat de PVP en de stembusakkoorden uiteindelijk genekt heeft, is vooral een gebrek aan draagvlak bij de kiezer en in de Kamer. Aan de belangrijkste eis van Van Thijn, namelijk een

'bundeling van partijen en groeperingen, die na 1971 een ombuiging van het beleid willen bewerkstelligen en daarvoor een meerderheid kunnen verkrijgen,'⁵⁰¹ werd eenvoudigweg niet voldaan. Het klinkt misschien gek, maar nog voordat het eerste landelijke stembusakkoord getekend werd, was het lot van de progressieve concentratie met het mislukken van het districtenstelsel al bezegeld. Ondanks dat KVP-er Kolfschoten ook wel zag dat de versplintering in Nederland de spuigaten uitliep, bleef hij het evenredige kiesstelsel verdedigen: 'Ik ben voor bundeling, maar tegen tweedeling. Dat ligt niet in de aard van ons volk en niet in de lijn van onze historie.'⁵⁰² Het confessionele midden gaf geen kik. Die drie konden schreeuwen tot ze een ons wogen, duidelijkheid voor de verkiezingen kwam er niet.

Dankwoord

Mijn dank gaat dan ook in de eerste plaats uit naar de heren Jurgens, Van Thijn, De Gaay Fortman en Terlouw, die mij stuk voor stuk zeer geduldig te woord stonden. Verder wil ik Frans Becker en Menno Hurenkamp van de Wiardi Beckman Stichting voor het op weg helpen, Jan Evert Keman voor de broodnodige grammaticale en inhoudelijke verbeteringen en Bart van der Boom voor de begeleiding bedanken.

Lijst met afkortingen

Bronnen:

Internationaal Instituut voor de Sociale Geschiedenis (IISG)

Koninklijke Bibliotheek (KB)

Katholiek Documentatie Centrum (KDC)

Tijdschriften en kranten:

Vrij Nederland (VN)

Haagse Post (HP)

Socialisme en Democratie (S&D)

Volkskrant (VK)

NRC Handelsblad (NRC)

Literatuurlijst

Bronnen

Aarden, J.M., F.A.M. Alting von Geusau, P.C.W.M. Bogaers (ed.) 'Adres aan partijbestuur en partijraad van de KVP', in: E.C.M. Jurgens, D. Th. Kuiper, B. van der Lek (ed.) *Partijvernieuwing?* (Amsterdam 1967)

Affolter, C.T., B.C. Algra en A.R.I. Aris (ed.), *Appèl aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie* (Amsterdam 1966)

'Aftredende fractievoorzitter van D'66 Hans van Mierlo: ik vertik het te delen, ik heb gekozen', in: *Leeuwarder Courant*, 28-6-1973, KB

Amerongen, M. van, 'De schaduw van een regering', in: *Vrij Nederland*, 24-4-1971, KB

Amerongen, M. van, 'Geheim plan bij breuk in PvdA: Een eigen lijst voor Den Uyl', in: *Vrij Nederland*, 14-10-1972, KB

'André van der Louw, één van de ondertekenaars van het Nieuw Links pamflet 'Tien over Rood' vertelt in tv-programma *Andere Tijden* over de motieven voor de anti-KVP-motie' <http://www.geschiedenis24.nl/andere-tijden/afleveringen/2002-2003/De-anti-KVP-motie.html> (5-5-2013)

Bakel, G van. (ed.), *Pak mee: een opzet voor een bundeling van vooruitstrevenden* (Goes 1970)

Bastianen, K., 'Alternatief formatiewerk in alle stilte volbracht. Kloos sloeg invitatie af', in: *De Volkskrant*, 17-4-1971, KB

Beknopte inventarisatie van besprekingen over een progressieve concentratie (1970), IISG, van Thijn-archief, inv. nr. 99

Beleidsplan D'66, schets voor een regeringsbeleid in de periode 1971-1975 (1971)

Berg, J. van den, 'D'66er De Goede: 'Op ons lijstje van ontploffingen staat de PvdA bepaald niet bovenaan'', in: *Vrij Nederland*, 13 februari 1971, KB

Berg, J. van den, 'De nieuwe voorzitter van de PPR: Dolf Coppes: 'Ik wil de hele partij inschakelen voor een onderzoek naar machtsposities'', in: *Vrij Nederland*, 23-10-1971, KB

Brief van partijbestuur PvdA aan het gewestelijk PvdA-bestuur van Amsterdam d.d. 30 oktober 1970 (Amsterdam 1970), IISG, van der Louw-archief, inv. nr. 32

- Blok, J., D. Coppes, B. de Gaay Fortman (e.a.), *Bommen voor Brood. Over het verband tussen bewapeningswedloop, armoede en milieubederf* (Baarn 1972)
- Bossum, B. van, 'Bas de Gaay Fortman: PPR moet in Kamer aanwezig blijven', in: *De Tijd*, 29-10-1971, B.
- Brugsma, W.L., 'Een nogal uniek stuk', in: *Haagse Post*, 23-2/1-3 1972, KB
- Burggraaf, P.A., *Open brief P.S.P. d.d. 17-6-1969 aan het partijbestuur van de PvdA en de PPR, met afschrift aan de Werkgroep Progressief Akkoord* (Amsterdam 1969), IISG, van der Louw-archief, inv. nr. 31
- Cals J.M.L.Th. en A.M. Donner (ed.), *Eerste rapport van de Staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet* (Den Haag 1968)
- Cals J.M.L.Th. en A.M. Donner (ed.), *Tweede rapport van de Staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet* (Den Haag 1969)
- Christelijk Historische Unie, Katholieke Volkspartij en Anti-Revolutionaire Partij, *Gemeenschappelijk Urgentie Program 1971-1975* (1971)
- 'Commentaar de Volkskrant', in: *De Volkskrant*, 4-6-1970, KB
- Communiqué delegaties PPR, PSP en PvdA over het Progressief Akkoord (PAK) dd 10-1-1969* (Amsterdam 1969), IISG, Den Uyl-archief, inv. nr. 613
- 'Conflict over schaduwkabinet', in: *Het Vrije Volk*, 16-4-1971, KB
- Cornelissen, I., 'Het CNV is het condoom voor de conservatief christelijke coalitie', in: *Vrij Nederland*, 24-4-1971, KB
- Cornelissen, I., 'Een landbouwer uit Ulrum wordt opnieuw de landspolitiek ingetild', in: *Vrij Nederland*, 15-1-1972, KB
- 'D'66-congres zegt 'ja': Van Mierlo zorgt voor vuurwerk, Den Uyl en Aarden mogen vertellen over waarom', in: *Het Vrije Volk*, 1-3-1971, KB
- 'D'66: alleen Statenverkiezingen in', in: *Het Vrije Volk*, 21-5-1973, KB
- 'D'66 maakt de banden met de PvdA lossen', in: *Leeuwarder Courant*, 26-11-1973, KB
- 'D'66-congres wil partij niet opheffen. Afzetten tegen PvdA en VVD', in: *Het Vrije Volk*, 26-11-1973, KB
- Daalder H., 'Politici en politisering in de Nederlandse politiek (1974)', in: H. Daalder, *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam 1995)
- Dam, M. van, A. v.d. Louw, T. Regtien (ed.), *Brief aan partijbestuur PvdA*, 21-2-1967 (Utrecht 1967), IISG, van der Louw-archief, inv. nr. 28
- Dam, M. van, *Nota over de aanstaande verkiezingscampagne d.d. 7-10-1969* (1969), IISG, van der Louw-archief, inv. nr. 30
- Den Uyl, J.M., J. Kooiman, A. Kosto (ed.), *Een stem die telt. Vernieuwing van de parlementaire democratie* (Amsterdam 1967)
- Den Uyl, J.M., 'De smalle marge van de democratische politiek,' in: *S&D* (8-1970)
- 'Derde van de kiezers bleef thuis. Kabinet De Jong kan rustig blijven zitten', in: *Het Vrije Volk*, 19-3-1970, KB
- Den Uyl, J.M., *Eerste reactie van Den Uyl op het plan van D'66 ten aanzien van samenwerking* (september 1970), IISG, Den Uyl-archief, inv. nr. 717
- Den Uyl, J.M., *Notitie kiesstelsel d.d. 12 december 1969* (Den Haag 1969), IISG, van Thijn-archief, inv. nr. 97
- Doel, H. van den, H. Lammers (ed.), *Tien over Rood* (Amsterdam 1966)
- 'Drs. Ed van Thijn: Extra-parlementair kabinet zet kiezer buitenspel', in: *Het vrije volk*, 11-11-1972, KB

'Een bas blijft nu eenmaal een solo-instrument', in: *Het vrije volk*, 21-11-1972, KB

Een PAK van ons hart: een samenwerking tussen de PvdA en de PPR (1970), IISG, van der Louw-archief, inv. nr. 31

Gaay Fortman, B. de 'Een weg uit de chaos', in: B. de Gaay Fortman en W. in 't Veld, *Christen Radicaal* (Hilversum 1967)

Gaay Fortman, B. de. en W. in 't Veld, *Christen Radicaal* (Hilversum 1967)

Gaay Fortman, B. de, *Politiek op termijn* (Amsterdam 1974)

Gaay Fortman, W. F. de, *Brief van de Minister van Binnenlandse Zaken aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal d.d. 24-6-1975* (Den Haag 1975)

Galan, C. de, J. P. A. Gruijters, E. C. M. Jurgens (e.a.), *Advies van de 'commissie van zes' aan het permanent orgaan van PvdA, D'66 en PPR* (Amsterdam 1972)

Gruijters, J.P.A., *Daarom D'66* (Amsterdam 1967)

Ferninandusse, R., 'Het Drees Junior-effect', in: *Vrij Nederland*, 8-5-1971, KB

Heerma van Voss. A.J. en J. Jansen van Galen, 'Gesprek met D'66-leider Van Mierlo: 'De polarisatie begint nu pas – maar het heeft geen enkele zin mensen nu tegen elkaar op te zetten', in: *Haagse Post*, 16-6-1973, KB

Heerma van Voss, A.J. en J. Jansen van Galen, 'Gesprek met mr. Erik Jurgens: 'Wie zijn de ontwerpers van de polarisatiegedachte in Nederland? De christendemocraten', in: *Haagse Post*, 27-7-1973, KB

Heerma van Voss A.J., en K. Tamboer, 'Het PvdA-congres: Op de bres voor de basis', in: *Haagse Post*, 22-9-1973, KB

Heuvel, I. van den en W. van Hoogevest, *Persverklaring naar aanleiding van de val van het kabinet d.d. 30-3-1977*, IISG, van Thijn-archief, inv. nr. 99

Heymans, H.F, 'Een gesprek met het jongste Kamerlid, Hans van den Doel', *Algemeen Dagblad*, 18-2-1967, IISG, van der Louw-archief, inv. nr. 28

Jansen van Galen, J. en B. Vuijsje, 'Onderhandelingen na de verkiezingen? Van Mierlo: 'Nee, daar ben ik gewoon tegen.' Den Uyl: 'Nee. Dat zie ik niet.', in: *Haagse Post*, 16-8-1972, KB

Jansen van Galen, J. 'Hans Gruijters' verkiezingscampagne: 'Wat ik begin zit vol conflicten maar ook vol actie en engagement', in: *Haagse Post*, 30-8-1972, KB

Jansen van Galen, J., 'Den Uyl krijgt de geest van de polarisatie niet meer in de fles', in: *Haagse Post*, 12-5-1973,

Jansen van Galen, J. en K. Tamboer, 'PvdA-fractievoorzitter Ed van Thijn: 'Ik ben voor polarisatie omdat ik heilig geloof in tweedeling in de politiek,' in: *Haagse Post*, 26-5-1973, KB

Jurgens, E.C.M., 'Ook spijststemmers in de KVP?', In: *De Tijd*, 30-3-1967, KB

Jurgens, E.C.M., 'Partij geven', in E.C.M. Jurgens, D. Th. Kuiper, B. van der Lek (ed.) *Partijvernieuwing?* (Amsterdam 1967)

Jurgens, E.C.M., D.Th. Kuiper, B. van der Lek (ed.), *Partijvernieuwing?* (Amsterdam 1967)

Jurgens, E.C.M. *PPR op aarde* (Amsterdam 1970)

Jurgens, E.C.M., *Brief van dagelijks bestuur PPR aan partijbestuur PvdA dd 14-8-1968* (Amsterdam 1968), KDC, PPP-archief, inv. nr. 40

Kerbert, A.F., 'PPR-voorzitter E. C. M. Jurgens: 'We gaan gewoon door met het Progressief Akkoord', in: *Accent* (6-9-1969), IISG, van der Louw-archief, inv. nr. 31

Kerbert, A.F., 'Gesprek met F. J. Goedhart (PvdA): 'Verschillen tussen PvdA en VVD voor 80 procent overdreven'', in: *Accent* (10-1-70), IISG, van der Louw-archief, inv. nr. 31

Kottman, R., *Brief aan de leden van de PAK-studiecommissies d.d. 17 september 1970* (Den Haag 1970), IISG, van Thijn-archief, inv. nr. 99

Kombrink, H., 'Nieuw Links is dood- Leve Nieuw Links', in: *Civis Mundi juli-augustus 1971* (Den Haag 1971)

'KVP poogt coalitie uit te breiden. Alternatief kabinet wacht af', in: *De Volkskrant*, 30-4-1971, KB

Lammers, H., 'Pijnlijk teleurgesteld in Den Uyl, in: *Links* 18-4-1967, IISG, van der Louw-archief, inv. nr. 28

Louw, A.A. van der, 'De Partij van de Arbeid: meer dan een kiesvereniging', in: *S&D* (1-1971)

Louw, A.A. van der (ed.), *Nota-PvdA '73* (Amsterdam 1973)

'Mejuffrouw Goudsmit en haar aanhangers in D'66: "Stembusakkoord niet langer relevant", in: *NRC Handelsblad*, 8 november 1971, KB

'Mevr. van Someren had medelijden: 'Breekijzer D'66 bleek heel zwak'', in: *Het Vrije Volk*, 19-3-1970, KB

Mierlo, H.A.F.M.O. van, 'Vraagpunten rond de inspiratie', in: B. de Gaay Fortman en W. in 't Veld, *Christen Radicaal* (Hilversum 1967)

Mierlo, H.A.F.M.O. van, *De keuze van D'66. Rede gehouden op het congres van D'66 te Leiden op 14 september 1968* (Amsterdam 1968)

Mierlo, H.A.F.M.O. van, *Toespraak na mislukken besprekingen omtrent stembusakkoord tussen KVP, PvdA en D'66* (1970), IISG, Den Uyl-archief, inv. nr. 717

Mierlo, H.A.F.M.O. van, 'D'66 en de 'Hoofdlijnen van een regeringsprogram'', in: *S&D* (4-1971)

Mierlo, H.A.F.M.O. van, *Notitie met betrekking tot samenwerkingsverband d.d. 17-02-1971* (1971) KDC, PPR-archief, inv. nr. 362

Mierlo, H.A.F.M.O. van, *Notitie Van Mierlo d.d. 12-02-1971* (1971), KDC, PPR-archief, inv. nr. 362

Moerkerk J.H. en R. H. PH. W. Kottman, *Brief van Amsterdamse gespreksdelegatie D'66 aan gespreksdelegaties van Federatie Amsterdam PvdA, afdeling Amsterdam PSP en afdeling Amsterdam PPR d.d. 7-1-1969* (Amsterdam 1969), IISG, van Thijn-archief, inv. nr. 99

Moerkerk, J.H., *Brief aan de leden van de werkgroep PAK d.d. 21-6-1969* (Amsterdam 1969) IISG, van Thijn-archief, inv. nr. 99

NRC Handelsblad d.d. 13-11-1972, KB

'Naar aanleiding van Eindhoven', in: *Democratisch appèl: bulletin van het comité Democratisch Appèl in de Partij van de Arbeid* (oktober 1969), IISG, van der Louw-archief, inv. nr. 31

Nota's PB en briefwisselingen PAK (Amsterdam 1970), IISG, van der Louw-archief, inv. nr. 31

'Ondanks grootste verkiezingswinst katerstemming bij D'66. Van Mierlo: we hebben wat pech gehad', in: *de Tijd*, 19-3-1970, KB

Pacifistisch Socialistische Partij, *Beginselprogramma* (27-01-1957)

Pacifistisch Socialistische Partij, *PSP programma 1967-1971* (1967)

Partij van de Arbeid, Demokraten '66 en Politieke Partij Radikalen, *Hoofdlijnen van een Regeringsprogramma 1971-1975: Versnelde oplossing van oude problemen, integrale aanpak van nieuwe problemen* (Amsterdam 1971)

Peper, P., 'Inflatie of progressie?' in: *S&D* (8/9-1971)

Persbericht PPR over partijpolitieke samenwerking d.d. 03-02-1971 (Amsterdam 1971), KDC, PPR-archief, inv. nr. 362

Persbericht partijbestuur PSP d.d. 08-02-1971 (Amsterdam 1971), KDC, PPR-archief, inv. nr. 362

Perscommuniqué partijbesturen PvdA en D'66 d.d. 02-02-1971 (Amsterdam 1971), KDC, PPR-archief, inv. nr. 362

Perscommuniqué PvdA-partijbestuur d.d. 02-02-1971 (Den Haag 1971). KDC, PPR-archief, inv. nr. 261

Perscommuniqué. Enkele fragmenten uit de toespraak van dhr. B. de Gaay Fortman voor de Grote Fractie van de PPR d.d. 23-9-72, KDC, PPR-archief, inv. nr. 360

Politieke Partij Radikalen, *Program Politieke Partij Radikalen: vastgesteld op partijcongressen van 19-4-'69 en 7-6-'69*

Politieke Partij Radikalen, *Verkiezingsprogramma 1971 PPR, vastgesteld door een ledencongres op 30-01-1971* (Den Bosch 1971)

PPR-partijbestuur, *Resolutie over de te volgen PPR-strategie d.d. 15-4-1977*, IISG, van Thijn-archief, inv. nr. 99

PvdA, D'66 en PPR, *Keerpunt 1972. Regeerakkoord van de progressieve drie* (Amsterdam 1972)

'PvdA op sleutelposities in schaduwkabinet: Den Uyl premier', in: *De Volkskrant*, 17-4-1971, KB

'PvdA en D'66 botsen over lid zijn van NAVO. Tegen zin van partijbestuur', in: *De Tijd*, 7-10-1972, KB

Resolutie PvdA partijbestuur voorgelegd aan het Congres van 6, 7, 8 februari 1971 (Amsterdam 1971), KDC, PPR-archief, inv. nr. 362

'Reacties op congressen linkse drie. KVP weigert knieval', in: *De Tijd*, 9-10-1972, KB

Samenstelling schaduwkabinet Kloos-van Mierlo (1971), IISG, Van Thijn-archief, inv. nr. 97

Serie van drie gesprekken over de grondwetsherziening tussen PPR-D'66-PvdA (1970), IISG, van Thijn-archief, inv. nr. 97

Smits, H. 'Zijn de dagen van Hans van Mierlo geteld?', in: *Vrij Nederland*, 15-11-1971, KB

Smits, H., 'D'66 bleef defensie trouw', in: *Vrij Nederland*, 12-2-1972, KB

Smits, H., 'Kiezen tussen Coppes en Mansholt. PPR en PSP dicht bij elkaar in Bunnik', in: *Vrij Nederland*, 15-4-1972, KB

Smits, H., 'Een goed schaduwkabinet met vraagtekens. Van der Stoel wilde alleen wijken voor Mansholt', in: *Vrij Nederland*, 25-11-1972, KB

Smits, H., 'Bas de Gaay Fortman: PvdA en D'66 waren op ministerszetels uit. PPR wordt lastige progressieve partner', in: *Vrij Nederland*, 9-12-1972, KB

Smits, H., 'PPR kreeg stemmen van nieuwe kiezers, PvdA en D'66', in: *Vrij Nederland*, 9-12-1972, KB

Smits, H., 'Bas de Gaay Fortman: "We hebben nog nooit zo'n links kabinet gehad"', in: *Vrij Nederland*, 5-5-1973, KB

Smits, H., 'Een regering Den Uyl, in schaamte geboren. "Het is ons kabinet, dat laat ik me niet afnemen"', in: *Vrij Nederland*, 12-5-1973, KB

Smits, H. 'Kroonprins. Ed van Thijn: "Wij zijn geen loopjongens van Den Uyl."' in: *Vrij Nederland*, 26-5-1973, KB

Sligting, A.J., *Vergadering tussen achttien afgevaardigden van PPR, PSP en PvdA te Amsterdam dd 10-1-1969* (Amsterdam 1969), IISG, Den Uyl-archief, inv. nr. 613

Sligting, A.J., *Verslag van serie gesprekken tussen delegaties van D'66 en PvdA d.d. 25-01-1971 en 27-01-1971* (Amsterdam 1971), IISG, Den Uyl-archief, inv. nr. 613

Socialisme nu! Gelijke kansen meedenken, meebesluiten, meehandelen. Discussieschema voor gespreksgroepen van de Partij van de Arbeid (Amsterdam 1971)

'Stemmen, percentages en zetels in 11 provincies', in: *De Tijd*, 19-3-1970, KB

Tamboer, K. 'Anneke Goudsmit van D'66: "Als we 't de komende vier jaar niet maken, kunnen we 't vergeten"', in: *Haagsche Post*, 3-11/9-11-1971, KB

Tamboer, K., 'Van Mierlo in de kraag gepakt', in: *Haagse Post*, 10-11/16-11-1971,

Tamboer, K., 'De groep-Mansholt en de sentimenten', in: *Haagse Post*, 16-2/22-2 1972, KB

'Terlouw: D'66 moet blijven', in: *Het Vrije Volk*, 24-11-1973, KB

Thijn, E. van, 'Van partijen naar stembusaccorden', in: E.C.M. Jurgens, D. Th. Kuiper, Thijn, E. van, A.M. Goudsmit en J.M. Aarden, *Voorstel van wet van de heer Van Thijn, mejuffrouw Goudsmit en de heer Aarden tot het in overweging nemen van een verandering in de Grondwet strekkende tot geven van meer rechtstreekse invloed aan de kiezers op de kabinetsvorming* (Den Haag 1971), KB

Thijn, E. van, 'Is het PvdA-socialisme een wegwerpideologie?', in: *S&D* (11-1971)

B. van der Lek (ed.) *Partijvernieuwing?* (Amsterdam 1967)

Tijn, J. van, 'Drees en D'66-ers tasten elkaar af', in: *Vrij Nederland*, 26-1-1974, KB

Transcript bijeenkomst snorrentour (1970), IISG, van der Louw-archief, inv. nr. 31

'Toespraak Han Lammers op het PvdA-congres van 6 maart 1969', *Andere Tijden* (20-5-2003)

'Toespraak van PvdA-leider Diederik Samsom op het verkiezingscongres van 10-9-2012 te Drachten' (versie 10-9-2012) <http://www.nrc.nl/verkiezingen/2012/09/10/samsom-cda-en-vvd-hebben-brug-tussen-mensen-weggeslagen/> (5-11-2013)

'Toespraak van VVD-leider Mark Rutte op het verkiezingscongres van 25-8-2012 te Rotterdam' (versie 15-8-2012) <http://nos.nl/artikel/410636-rutte-waarschuwt-voor-socialisten.html> (5-11-2013)

'Uitslagen 42 gemeenten boven de 50.000 inwoners', *Het Vrije Volk*, 4-6-1970, KB

Uitzinger, M. 'D'66 doodop na chaotisch congres', in: *Het Vrije Volk*, 23-9-1974, KB

Uitzinger, M., 'D'66 dat op PvdA lijkt is zinloos', in: *Het Vrije Volk*, 5-2-1975, KB

'Vakcentrales: geen veroordeling van kabinet – De Jong. Stemadvies blijft uit', in: *Dagblad de Tijd*, 31-1971, KB

'Van Mierlo treedt af als fractievoorzitter: "Spanningen in de persoonlijke sfeer"', in: *Volkskrant*, 27-6-1973, KB

Veerman, A., *Serie van brieven namens partijvoorzitters ARP, CHU en KVP aan de partijbesturen van PvdA, D'66 en PPR* (Den Haag 1971), KDC, PPR-archief, inv. nr. 362

Veldkamp/marktonderzoek, 'Wie of wat zijn de Radikalen,' in: *de Nieuwe Linie* (oktober 1968)

Vergadering alternatief kabinet d.d. 4 juni 1971, IISG, van Thijn-archief, inv. nr. 97

Verklaring partijbestuur betreffende de verkiezingen in Oostelijk Flevoland d.d. 20-10-1969 (Dronten 1969), IISG, van der Louw-archief, inv. nr. 31

Verklaring van het alternatief kabinet van de progressieve combinatie d.d. 2 juli 1971, IISG, van Thijn-archief, inv. nr. 97

Verklaring van de Grote Fractie van de PPR d.d. 23-9-72 (Utrecht 1972), KDC, PPR-archief, inv. nr. 360

Vermaas, R., 'Partijvoorzitter De Zeeuw: KVP-fractie kan andere coalitie kiezen zonder deloyaal te zijn', in: *De Tijd*, 20-9-1972, KB

'Verliezers tevreden, winnaars teleurgesteld', in: *De Tijd*, 19-3-1970, KB

Verkort verslag van de PvdA-bijeenkomst met vertegenwoordigers uit afdelingen en gewestelijke en stedelijke federaties dd. 25 januari 1969 te Utrecht over progressieve concentratie (1969), IISG, van Thijn-archief, inv. nr. 99

Verslag van een gesprek tussen vertegenwoordigers van de besturen van PSP, PPR en PvdA d.d. 08-12-1970 (Den Haag 1970), IISG, Den Uyl-archief, inv. nr. 616

Verslagen van de vergaderingen van het progressief overlegorgaan van 1-10-1971 tot 1975, KDC, PPR-archief, inv. 364

Verslagen van gesprekken over de vorming van de PVP (Amsterdam 1971), IISG, Den Uyl-archief, inv. nr. 616

Vis, J.J., 'Het uur der waarheid', in: *NRC Handelsblad*, 8-11-1971, KB

Visser, E., 'Het woord is niet van de lucht', in: E.C.M. Jurgens, D. Th. Kuiper, B. van der Lek (ed.) *Partijvernieuwing?* (Amsterdam 1967)

Vondeling, A. *Nasmaak en voorproef. Een handvol ervaringen en ideeën* (Amsterdam 1968)

Vondeling, A. *Verklaring van het partijbestuur van de PvdA over het vandaag gepubliceerde rapport van de landelijke werkgroep PAK d.d. 23 februari 1970* (Amsterdam 1970), IISG, van der Louw-archief, inv. nr. 31

'VVD-leider Wiegel kondigt harde verkiezingsstrijd aan,' in: *Limburgsch Dagblad*, 23-10-1972, KB

Werkgroep 'Christen-radicalen', 'Persbericht d.d. 11 mei 1967', in: E.C.M. Jurgens, D. Th. Kuiper, B. van der Lek (ed.) *Partijvernieuwing?* (Amsterdam 1967)

Werkgroep vernieuwing parlementaire democratie, *Notulen vergadering van vrijdag 23 juni* (Den Haag 6-8-1967), IISG, van Thijn-archief, inv. nr. 97

'Zo stemde Nederland', *Het vrije volk*, 19-3-1970, KB

'Zware nederlagen voor Den Uyl op PvdA-congres. PvdA gooit deur naar KVP definitief dicht', in: *De Tijd*, 7-10-1972, KB

Interviews

Gesprek met Bas de Gaay Fortman, d.d. 26-4-2013

Gesprek met Ed van Thijn, d.d. 25-4-2013

Gesprek met Erik Jurgens, d.d. 25-4-2013

Gesprek met Jan Terlouw, d.d. 26-4-2013

Bronnenuitgaven

'32ste vergadering van dinsdag 27 februari 1968', in: *Beraadslagingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal* (Den Haag 1968), KB

'49ste vergadering dinsdag 25 maart 1969', in: *Beraadslagingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal* (Den Haag 1969), KB

'55ste vergadering van donderdag 18 februari 1971', in: *Beraadslagingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal* (Den Haag 1971), KB

'2de Vergadering van woensdag 12 mei 1971,' in: *Beraadslagingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal* (Den Haag 1971), KB

6de vergadering van dinsdag 12 oktober 1971', in: *Beraadslagingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal* (Den Haag 1971), KB

'106de vergadering van dinsdag 14 september 1976', in: *Beraadslagingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal* (Den Haag 1976), KB

Daalder, 'Leiding en lijdelijkheid in Nederland (1964)', in: H. Daalder, *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam 1995)

Daalder H., 'Politici en politisering in de Nederlandse politiek (1974)', in: H. Daalder, *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam 1995)

Den Uyl, J.M., 'De kwaliteit van het bestaan (1963)', in: J.Th.J. van den Berg (ed.), *J.M. den Uyl: Inzicht en uitzicht. Opstellen over economie en politiek* (Amsterdam 1988)

Mierlo, H.A.F.M.O. van, 'Bijdrage aan de algemene politieke en financiële beschouwingen over de rijksbegroting voor 1969, 8-10-1969' in: *Een krankzinnig avontuur: politieke, culturele en literaire beschouwingen* (Amsterdam 2012)

Mierlo, H.A.F.M.O. van, 'Bijdrage aan de algemene politieke en financiële beschouwingen over de rijksbegroting voor 1971, Tweede Kamer, 13 oktober 1970', in: H. A. F. M. O. van Mierlo, *Een krankzinnig avontuur: politieke, culturele en literaire beschouwingen* (Amsterdam 2012)

Literatuur

Becker, F. en P. Kalma, 'Twee dingen goed begrijpen'-Het onverwoestbare programma van Joop den Uyl', in: *Socialisme en Democratie* (11/12 2007)

Beus, J. de, J. van Doorn en P. de Rooy, *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief* (Amsterdam 1996)

Bleich, A., *Joop den Uyl. Dromer en doordouwer 1919-1987* (Amsterdam 2008)

Bleich, A., *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid 1946-1986* (Amsterdam 1986)

Buelens, J. en A.P.M. Lucardie, 'Ook nieuwe partijen worden oud', in: *Jaarboek Parlementaire Democratie* (Nijmegen 1998)

Daalder, H., *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam 1995)

Dekker, P., P. van Houwelingen en E. Pommer, *Burgerperspectieven 2012 nr. 3. Driemaandelijke rapportage van het Sociaal en Cultureel Planbureau* (Den Haag 2012)

Hennekeler W. van, 'De PvdA en de progressieve volkspartij', in: *Jaarboek Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1986)

Keizer, M. de, 'Frans Johannes Goedhart', (versie 14-12-2007), <http://socialhistory.org/bwsa/biografie/goedhart> (21-5-2013)

Kennedy, J.C., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995)

Koole, R.A., *Politieke partijen in Nederland: ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht 1995)

Liagre Böhl, H. de, 'Consensus en polarisatie, spanningen in de verzorgingsstaat, 1945-1990', in: R. Aerts e.a., *Land van kleine gebaren, een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999)

Land, M. van der, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003)

Louw, van der. A., *De razendsnelle opmars van Nieuw Links* (Schoorl 2005)

Lucardie, P., W.H. van Schuur, G. Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie?: GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief* (Leiden 1999)

Mellink, B., 'Tweedracht maakt macht. De PvdA, de doorbraak en de ontluikende polarisatiestrategie.', *Bijdrage en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 126 afl. 2 (2011)

Merriënboer, J. van, *Mansholt. Een biografie* (Amsterdam 2006)

Napel, H.M.T.D. ten, *'Een eigen weg': de totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Leiden 1992)

Perry, J. e.a., *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994. SDAP PvdA* (Amsterdam 1994)

Praag jr., P. van, *Strategie en Illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA (1966-1977)* (Amsterdam 1990)

Righart, H., *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995)

Voerman, G., 'Een vat vol tegenstrijdigheden: de houding van de PSP ten opzichte van de Sovjet-Unie', in: *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (1987)

Voerman, G., 'Partijfusies in Nederland. Een verkennend seismologisch onderzoek', in: G. Voerman (ed.), in: *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1991)

Waltmans, H.J.G., *Niet bij rood alleen: vijftien jaar Nederlandse politiek en de geschiedenis van de PPR* (Groningen 1983),

Websites

www.parlement.com

www.kb.nl

www.geschiedenis24.nl

<http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/>

www.statengeneraaldigitaal.nl

Noten

Inleiding

- ¹ 'Toespraak van VVD-leider Mark Rutte op het verkiezingscongres van 25-8-2012 te Rotterdam' (versie 15-8-2012) <http://nos.nl/artikel/410636-rutte-waarschuwt-voor-socialisten.html> (5-11-2013)
- ² 'Toespraak van PvdA-leider Diederik Samsom op het verkiezingscongres van 10-9-2012 te Drachten' (versie 10-9-2012) <http://www.nrc.nl/verkiezingen/2012/09/10/samsom-cda-en-vvd-hebben-brug-tussen-mensen-weggeslagen/> (5-11-2013)
- ³ Gesprek met Ed van Thijn op 25-4-2013
- ⁴ Gesprek met Van Thijn
- ⁵ P. Dekker, P. van Houwelingen en E. Pommer, *Burgerperspectieven 2012 nr. 3. Driemaandelijke rapportage van het Sociaal en Cultureel Planbureau* (Den Haag 2012), 15
- ⁶ Dekker, van Houwelingen en Pommer, *Burgerperspectieven 2012*, 18
- ⁷ H. Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995), 237
- ⁸ A. Vondeling, *Nasmaak en voorproef* (Amsterdam 1968), 200
- ⁹ H. Daalder, 'Leiding en lijdelijkheid in Nederland (1964)' in: H. Daalder, *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam 1995), 16
- ¹⁰ H. Daalder, 'Politici en politisering in Nederland (1974)', in: H. Daalder, *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam 1995), 40
- ¹¹ Daalder, 'Politici en politisering', 63
- ¹² Toevallig heeft de parlementariër Gerard Schouw (D66) recentelijk nog een grondwetsvoorstel voor de gekozen burgemeester ingediend. De initiatiefwet is inmiddels door de Tweede Kamer en wordt binnenkort in stemming gebracht bij de Senaat
- ¹³ J.C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995), 184
- ¹⁴ Daalder, 'Politici en politisering', 56-59
- ¹⁵ H. Daalder, *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam 1995), 253-263
- ¹⁶ P. van Praag, *Strategie en illusie. Elfjaar intern debat in de PvdA (1966-1977)* (Amsterdam 1990), 79
- ¹⁷ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 196
- ¹⁸ Ibidem, 204
- ¹⁹ A. Bleich, *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid (1946-1986)* (Amsterdam 1986), 130
- ²⁰ W. van Hennekeler, 'De PvdA en de Progressieve Volkspartij', in: *Jaarboek Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1986), 94-113
- ²¹ G. Voerman, 'Partijfusies in Nederland. Een verkennend seismologisch onderzoek', in: G. Voerman (ed.), in: *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1991), 144
- ²² M. van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003), 125
- ²³ Van Praag, *Strategie en illusie*, 105

Hoofdstuk 1

- ²⁴ 'André van der Louw, één van de ondertekenaars van het Nieuw Links pamflet 'Tien over Rood' vertelt in tv-programma Andere Tijden over de motieven voor de anti-KVP-motie' <http://www.geschiedenis24.nl/andere-tijden/afleveringen/2002-2003/De-anti-KVP-motie.html> (5-5-2013)
- ²⁵ Vondeling, *Nasmaak en voorproef*, 176
- ²⁶ Ibidem, 172
- ²⁷ J. Perry e.a., *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994. SDAP PvdA* (Amsterdam 1994) 219-223
- ²⁸ Van Praag, *Strategie en Illusie*, 16-23
- ²⁹ Ibidem, 17
- ³⁰ De verkiezingen van '46 verliepen voor de PvdA zwaar teleurstellend. Men kwam niet verder dan 27 zetels (van de 100). Bovendien zouden de confessionelen pas in 1967 hun Kamermeerderheid verliezen
- ³¹ B. Mellink, 'Tweedracht maakt macht. De PvdA, de doorbraak en de ontluikende polarisatiestrategie.', *Bijdrage en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 126 afl. 2 (2011), 41
- ³² J.M. Den Uyl, J. Kooiman, A. Kosto (ed.), *Een stem die telt. Vernieuwing van de parlementaire democratie* (Amsterdam 1967)
- ³³ Mellink, 'Tweedracht maakt macht', 48-50
- ³⁴ Ibidem, 50
- ³⁵ Gesprek met Erik Jurgens, d.d. 25-4-2013
- ³⁶ J.M. Aarden, F.A.M. Alting von Geusau, P.C.W.M. Bogaers (ed.) 'Adres aan partijbestuur en partijraad van de KVP', in: E.C.M. Jurgens, D. Th. Kuiper, B. van der Lek (ed.) *Partijvernieuwing?* (Amsterdam 1967) 133

-
- ³⁷ E.C.M. Jurgens, 'Partij geven', in E.C.M. Jurgens, D. Th. Kuiper, B. van der Lek (ed.) *Partijvernieuwing?* (Amsterdam 1967) 5
- ³⁸ Jurgens, 'Partij geven', 5-6
- ³⁹ Ibidem, 15
- ⁴⁰ E.C.M. Jurgens, 'Ook spijststemmers in de KVP?', *De Tijd*, 30-3-1967, 3.
- ⁴¹ Jurgens, 'Ook spijststemmers in de KVP?', 3
- ⁴² B. de Gaay Fortman, 'Een weg uit de chaos', in: B. de Gaay Fortman en W. in 't Veld, *Christen Radicaal* (Hilversum 1967), 187
- ⁴³ Werkgroep 'Christen-radicalen', 'Persbericht d.d. 11 mei 1967', in: E.C.M. Jurgens, D. Th. Kuiper, B. van der Lek (ed.) *Partijvernieuwing?* (Amsterdam 1967) 131
- ⁴⁴ Zoals gezegd verloren de confessionelen in 1967 hun meerderheid in het parlement. De uitslag van de KVP spreekt boekdelen. Maar liefst acht zetels werden ingeleverd. Een voor die verzuilde tijd ongekend zwaar verlies.
- ⁴⁵ Werkgroep 'Christen-radicalen', 'Persbericht', 131
- ⁴⁶ H.A.F.M.O. van Mierlo, *De keuze van D'66. Rede gehouden op het congres van D'66 te Leiden op 14 september 1968*, 10
- ⁴⁷ J.P.A. Gruijters, *Daarom D'66* (Amsterdam 1967), 60
- ⁴⁸ Gruijters, *Daarom D'66*, 50-51
- ⁴⁹ Ibidem, 62
- ⁵⁰ Van Mierlo, *De keuze van D'66*, 6-7
- ⁵¹ Ibidem, 13
- ⁵² H.A.F.M.O. van Mierlo, 'Bijdrage aan de algemene politieke en financiële beschouwingen over de rijksbegroting voor 1969, 8-10-1969' in: *Een krankzinnig avontuur: politieke, culturele en literaire beschouwingen* (Amsterdam 2012) 43
- ⁵³ C.T. Affolter, B.C. Algra en A.R.I. Aris (ed.), *Appèl aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie* (Amsterdam 1966), 3
- ⁵⁴ Van Mierlo, 'Bijdrage aan de politieke beschouwingen 1969', 44-45
- ⁵⁵ Van Mierlo, *De keuze van D'66*, 15-17
- ⁵⁶ Affolter, Algra en Aris (ed.), *Appèl aan iedere Nederlander*, 4
- ⁵⁷ Van Mierlo, *De keuze van D'66*, 5
- ⁵⁸ Ibidem, 19

Hoofdstuk 2

- ⁵⁹ '32ste van dinsdag 27 februari 1968', in: *Beraadslagingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal* (Den Haag 1968) 1402
- ⁶⁰ H.M.T.D. ten Napel, *'Een eigen weg': de totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Leiden 1992), 120
- ⁶¹ Ten Napel, *'Een eigen weg'*, 118-122
- ⁶² Ibidem, en: H.J.G. Waltmans, *Niet bij rood alleen: vijftien jaar Nederlandse politiek en de geschiedenis van de PPR* (Groningen 1983), 20-23
- ⁶³ E.C.M. Jurgens, *PPR op aarde* (Amsterdam 1970), 39
- ⁶⁴ *Program Politieke Partij Radikalen: vastgesteld op partijcongressen van 19-4-'69 en 7-6-'69*, 2
- ⁶⁵ Ibidem, 1
- ⁶⁶ Gesprek met Jurgens
- ⁶⁷ Ten Napel, *'Een eigen weg'*, 122
- ⁶⁸ Veldkamp/marktonderzoek, 'Wie of wat zijn de Radikalen,' in: *de Nieuwe Linie* (oktober 1968)
- ⁶⁹ Waltmans, *Niet bij Rood alleen*, 25. Waltmans kon het nog wel billijken, dat de voorzichtige KVP-achterban zich niet en masse bij de PPR aansloot. Ronduit laf vond hij het daarentegen, dat deze zogenaamde voorhoede van de progressief katholieken bij de KVP bleef. Zonder hun openlijke steun had de gewone man de overstap niet aangedurfd.
- ⁷⁰ Veldkamp, 'Wie of wat zijn de Radikalen'
- ⁷¹ Ibidem
- ⁷² *Program PPR*, 1
- ⁷³ *32ste vergadering 1968*, Tweede Kamer, 1402
- ⁷⁴ Gesprek Jurgens
- ⁷⁵ Ibidem, en: Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 50
- ⁷⁶ Gesprek met Jurgens
- ⁷⁷ Gesprek met Bas de Gaay Fortman, d.d. 26 april 2013
- ⁷⁸ Gesprek met Jurgens
- ⁷⁹ Aarden (ed.), 'Adres aan KVP', 133
- ⁸⁰ Den Uyl (ed.), *Een stem die telt*, 84
- ⁸¹ Ibidem, 83-87

-
- ⁸² Ibidem, 84
- ⁸³ Gesprek met Ed van Thijn, d.d. 25-4-2013
- ⁸⁴ E. Van Thijn, 'Van partijen naar stembusaccorden', in: E.C.M. Jurgens, D. Th. Kuiper, B. van der Lek (ed.) *Partijvernieuwing?* (Amsterdam 1967), 58
- ⁸⁵ Van Thijn, 'Van partijen naar stembusaccorden', 69
- ⁸⁶ Ibidem, 55-57
- ⁸⁷ Ibidem
- ⁸⁸ Ibidem
- ⁸⁹ Ibidem, 61
- ⁹⁰ Ibidem, 73
- ⁹¹ Ibidem, 70.
- ⁹² De aanbevelingen van Van Thijn, die zitting had in de commissie, staan integraal in het rapport 'Een stem die telt'.
- ⁹³ Den Uyl (ed.), *Een stem die telt*, 61
- ⁹⁴ Ibidem, 68
- ⁹⁵ Ibidem, 69
- ⁹⁶ Ibidem
- ⁹⁷ Ibidem, 57-59
- ⁹⁸ Ibidem, 60
- ⁹⁹ Ibidem
- ¹⁰⁰ Ibidem, 61
- ¹⁰¹ Affolter, Algra en Aris (ed.), *Appèl aan iedere Nederlander*, 3-4
- ¹⁰² Gruijters, *Daarom D'66*, 47
- ¹⁰³ Ibidem, 47-48
- ¹⁰⁴ Van Thijn, 'Van partijen naar stembusaccorden', 64-68 en IISG, van Thijn-archief, inventarisnummer 97, Werkgroep vernieuwing parlementaire democratie, *Notulen vergadering van vrijdag 23 juni* (Den Haag 6-8-1967) 8. In de vergadering waarbij alle auteurs van 'Een stem die telt' aanwezig zijn, blijkt dat van Thijn met dit standpunt alleen staat. Den Uyl verdedigt in deze kwestie het standpunt van de werkgroep, waarin dus geen melding wordt gemaakt van de overgang naar de communicatiepartij.
- ¹⁰⁵ E. Visser, 'Het woord is niet van de lucht', in: E.C.M. Jurgens, D. Th. Kuiper, B. van der Lek (ed.) *Partijvernieuwing?* (Amsterdam 1967), 89
- ¹⁰⁶ Visser, 'Het woord is niet van de lucht', 91
- ¹⁰⁷ Ibidem, 93
- ¹⁰⁸ Affolter, Algra en Aris (ed.), *Appèl aan iedere Nederlander*, 4
- ¹⁰⁹ Gruijters, *Daarom D'66*, 40-41
- ¹¹⁰ Visser, 'Het woord is niet van de lucht', 99
- ¹¹¹ Gruijters, *Daarom D'66*, 35
- ¹¹² Ibidem, 41
- ¹¹³ Ibidem, 42
- ¹¹⁴ Ibidem
- ¹¹⁵ Visser, 'Het woord is niet van de lucht', 94
- ¹¹⁶ H.A.F.M.O. van Mierlo, 'Vraagpunten rond de inspiratie', in: B. de Gaay Fortman en W. in 't Veld, *Christen Radicaal*, 213
- ¹¹⁷ Van Mierlo, 'Vraagpunten rond de inspiratie'
- ¹¹⁸ Van Mierlo, *De keuze van D'66*, 34
- ¹¹⁹ Ibidem, 27 en: Affolter, Algra en Aris, *Appèl aan iedere Nederlander*, 2
- ¹²⁰ Van Mierlo, *De Keuze van D'66*, 27
- ¹²¹ Visser, 'Het woord is niet van de lucht', 94
- ¹²² Van Mierlo, *De keuze van D'66*, 28
- ¹²³ Ibidem
- ¹²⁴ IISG, van der Louw-archief, inventarisnummer 28, M. van Dam, A. v.d. Louw, T. Regtien (ed.), *Brief aan partijbestuur PvdA*, 21-2-1967 (Utrecht 1967)
- ¹²⁵ Van der Louw-archief, inventarisnummer 28, H. Lammers, 'Pijnlijk teleurgesteld in Den Uyl', in: *Links* 18-4-1967. In een ongemeen fel opiniestuk gaf Han Lammers uiting aan deze frustratie: 'Den Uyl's hele benadering van het probleem doet vermoeden dat hij nu reeds in de groep Gruyters/ van Mierlo een passende politieke partner ziet, terwijl de P.S.P. daar veel eerder voor toenadering in aanmerking zou komen.'
- ¹²⁶ Van der Louw-archief: inventarisnummer 28, H. F. Heymans, 'Een gesprek met het jongste Kamerlid, Hans van den Doel', *Algemeen Dagblad*, 18-2-1967, 3
- ¹²⁷ H. van den Doel, H. Lammers (ed.), *Tien over Rood* (Amsterdam 1966), 5
- ¹²⁸ Van den Doel, Lammers (ed.), *Tien over Rood*, 9. Een korte bloemlezing uit *Tien over Rood*: '4. Elk verkiezingsprogram van de PvdA dient een minimum te bevatten, zonder de uitvoering waarvan de PvdA

niet aan coalitiekabinetten zal deelnemen (...) 6. Nederland behoort uit de NATO te treden, wanneer Spanje lid van de NAVO wordt of wanneer Portugal bij de herziening van het verdrag als lid wordt gehandhaafd (...) 8. De belasting op erfenissen en schenkingen moet progressief oplopen en boven de honderdduizend gulden negenennegentig procent bedragen'

¹²⁹ Ibidem

¹³⁰ Van Thijn, 'Van partijen tot stembusaccorden', 69

¹³¹ A. Bleich, *Joop den Uyl. Dromer en doordouwer 1917-1989* (Amsterdam 2008), 247

Hoofdstuk 3

¹³² Van der Louw-archief, inventarisnummer 31, P.A. Burggraaf, *Open brief P.S.P. d.d. 17 juni 1969 aan het partijbestuur van de PvdA en de PPR, met afschrift aan de Werkgroep Progressief Akkoord* (Amsterdam 1969)

¹³³ Pacifistisch Socialistische Partij, *Beginselprogramma* (27-01-1957), 1

¹³⁴ PSP, *Beginselprogramma*, 2

¹³⁵ G. Voerman, 'Een vat vol tegenstrijdigheden: de houding van de PSP ten opzichte van de Sovjet-Unie', in: *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (1987), 102

¹³⁶ M. de Keizer, 'Frans Johannes Goedhart', (versie 14-12-2007),

<http://socialhistory.org/bwsa/biografie/goedhart> (21-5-2013). Als woordvoerder buitenland ten tijde van de oprichting van de PSP had Goedhart die in het communisme 'de nieuwe bedreiging van de Westerse democratie' weinig op met het Derde Weg-denken

¹³⁷ Pacifistisch Socialistische Partij, *PSP programma 1967-1971* (1967), 2

¹³⁸ PSP, *PSP programma*, 5

¹³⁹ Ibidem, 18

¹⁴⁰ Ibidem, 12

¹⁴¹ Tijdens de statenverkiezingen haalden de PSP vijf procent van de stemmen, een jaar later bij de Kamerverkiezingen was dat percentage geslonken tot een magere 2,8%

¹⁴² Gesprek met Jurgens

¹⁴³ R.A. Koole, *Politieke partijen in Nederland: ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht 1995), 248-253

¹⁴⁴ Van Thijn-archief, inventarisnummer 99, *Verkort verslag van de PvdA-bijeenkomst met vertegenwoordigers uit afdelingen en gewestelijke en stedelijke federaties dd. 25 januari 1969 te Utrecht over progressieve concentratie* (1969) 8

¹⁴⁵ Parlement & Politiek, *PSP en de Tweede Kamerverkiezingen tussen 1959 en 1986*,

http://www.parlement.com/id/vhsfn9v7ohcg/psp_en_de_tweede_kamerverkiezingen (21-5-2013)

¹⁴⁶ Van Thijn-archief, *Verkort verslag van de PvdA-bijeenkomst dd. 25 januari 1969*, 8

¹⁴⁷ Katholiek Documentatie Centrum (KDC), PPR archief, inventarisnummer 40, E.C.M. Jurgens, *Brief van dagelijks bestuur PPR aan partijbestuur PvdA dd 14-8-1968* (Amsterdam 1968) 1

¹⁴⁸ Van der Louw-archief, inventarisnummer 31, *Nota's PB en briefwisselingen PAK* (Amsterdam 1970)

¹⁴⁹ IISG, Den Uyl-archief, inventarisnummer 613, A.J. Slinging, *Vergadering tussen achttien afgevaardigden van PPR, PSP en PvdA te Amsterdam dd 10-1-1969* (Amsterdam 1969) 3

¹⁵⁰ Den Uyl-archief, inventarisnummer 613, *Communiqué delegaties PPR, PSP en PvdA over het Progressief Akkoord (PAK) dd 10-1-1969* (Amsterdam 1969) 1

¹⁵¹ Den Uyl-archief, inventarisnummer 613, A.J. Slinging, *Vergadering tussen PPR, PSP en PvdA dd 10-1-1969*, 6

¹⁵² G. van Bakel (ed.), *Pak mee: een opzet voor een bundeling van vooruitstrevenden* (Goes 1970), 7

¹⁵³ Den Uyl-archief, inventarisnummer 613, Slinging, *Vergadering tussen PPR, PSP en PvdA*, 5. Op de opmerking van PPR-secretaris A. Q. C. van Ruiten dat het PAK-rapport slechts 'een proeve van een stembusakkoord' zal zijn, antwoordt Tans: 'Helemaal mee eens.'

¹⁵⁴ Ibidem, 8

¹⁵⁵ Gesprek met Jurgens

¹⁵⁶ Van Thijn-archief, inventarisnummer 99, *Beknopte inventarisatie van besprekingen over een progressieve concentratie* (1970)

¹⁵⁷ Van Thijn-archief, inventarisnummer 99, J.H. Moerkerk en R.H.P.H.W. Kottman, *Brief van Amsterdamse gespreksdelegatie D'66 aan gespreksdelegaties van Federatie Amsterdam PvdA, afdeling Amsterdam PSP en afdeling Amsterdam PPR d.d. 7-1-1969* (Amsterdam 1969), 1

¹⁵⁸ Van Thijn-archief, inventarisnummer 99, *Verkort verslag van de PvdA-bijeenkomst d.d. 25 januari 1969, 1-2 en Beknopte inventarisatie van besprekingen over een progressieve concentratie*

¹⁵⁹ Van Thijn-archief, inventarisnummer 99, J.H. Moerkerk, *Brief aan de leden van de werkgroep PAK d.d. 21-6-1969* (Amsterdam 1969) 2

¹⁶⁰ Van Thijn-archief, inventarisnummer 99, J. H. Moerkerk, *Brief aan de leden van de werkgroep PAK*, 3

¹⁶¹ Koole, *Politieke partijen in Nederland*, 251

¹⁶² Den Uyl-archief, inventarisnummer 613, Slinging, *Vergadering tussen PPR, PSP en PvdA dd 10-1-1969*, 4

- ¹⁶³ Van der Louw-archief, inventarisnummer 31, Burggraaf, *Brief pb PSP aan het pb van de PvdA en de PPR d.d. 17-6-1969*
- ¹⁶⁴ Van der Louw-archief, inventarisnummer 31, A.F. Kerbert, 'PPR-voorzitter E. C. M. Jurgens: 'We gaan gewoon door met het Progressief Akkoord', in: *Accent* (6-9-1969), 11
- ¹⁶⁵ Van der Louw-archief, inventarisnummer 31, 'Naar aanleiding van Eindhoven', in: *Democratisch appèl: bulletin van het comité Democratisch Appèl in de Partij van de Arbeid* (oktober 1969) 2
- ¹⁶⁶ Van der Louw-archief, inventarisnummer 31, 'Naar aanleiding van Eindhoven', in: *Democratisch appèl*, 1
- ¹⁶⁷ Ibidem, 2
- ¹⁶⁸ Van Bakel (ed.), *Pak mee*, 8
- ¹⁶⁹ Ibidem, 9
- ¹⁷⁰ Ibidem, 10
- ¹⁷¹ Ibidem, 12-13
- ¹⁷² Van der Louw-archief, inventarisnummer 31, A. Vondeling, *Verklaring van het partijbestuur van de PvdA over het vandaag gepubliceerde rapport van de landelijke werkgroep PAK d.d. 23 februari 1970* (Amsterdam 1970)
- ¹⁷³ Van Thijn-archief, inventarisnummer 99, R. Kottman, *Brief aan de leden van de PAK-studiecommissies d.d. 17 september 1970* (Den Haag 1970), 1
- ¹⁷⁴ Van Thijn-archief, inventarisnummer 99, Kottman, *Brief*, 1
- ¹⁷⁵ Van der Louw-archief, inventarisnummer 31, A. F. Kerbert, 'Gesprek met F. J. Goedhart (PvdA): 'Verschillen tussen PvdA en VVD voor 80 procent overdreven'', in: *Accent* (10-1-70), 6
- ¹⁷⁶ Van der Louw-archief, inventarisnummer 31, *Transcript bijeenkomst snorrentour* (1970)
- ¹⁷⁷ Van der Louw-archief, inventarisnummer 31, *Verklaring partijbestuur betreffende de verkiezingen in Oostelijk Flevoland d.d. 20-10-1969* (Dronten 1969)
- ¹⁷⁸ Van der Louw-archief, inventarisnummer 31, *Een PAK van ons hart: een samenwerking tussen de PvdA en de PPR* (1970)
- ¹⁷⁹ 'Derde van de kiezers bleef thuis. Kabinet De Jong kan rustig blijven zitten', in: *Het Vrije Volk*, 19-3-1970, 1
- ¹⁸⁰ 'Stemmen, percentages en zetels in 11 provincies', in: *De Tijd*, 19-3-1970, 11. Uiteraard was er tijdens die verkiezingen nog geen Progressief Akkoord, het betreft hier dus een optelsom van de PvdA en PSP
- ¹⁸¹ 'Verliezers tevreden, winnaars teleurgesteld', in: *De Tijd*, 19-3-1970, 5
- ¹⁸² 'Zo stemde Nederland', *Het vrije volk*, 19-3-1970, 1
- ¹⁸³ 'Uitslagen 42 gemeenten boven de 50.000 inwoners', in: *Het Vrije Volk*, 4-6-1970, 12-13
- ¹⁸⁴ J.M. Den Uyl, 'De smalle marge van de democratische politiek', in: *Socialisme en Democratie jaargang 1970* (8-1970), 313
- ¹⁸⁵ Bij de Statenverkiezingen van 1970 was voor het eerst de opkomstplicht afgeschaft. Met 68,9% lag de opkomst overigens beduidend hoger dan vandaag de dag gebruikelijk is (in 2011 nam slechts 55,9% de moeite)
- ¹⁸⁶ 'Ondanks grootste verkiezingswinst katerstemming bij D'66. Van Mierlo: we hebben wat pech gehad', in: *de Tijd*, 19-3-1970, 5. Ook 'het Vrije Volk' van die dag brengt de tegenvallende uitslag van D'66 als belangrijkste nieuwsfeit
- ¹⁸⁷ 'Mevr. van Someren had medelijden: 'Breekijzer D'66 bleek heel zwak'', in: *Het Vrije Volk*, 19-3-1970, 4
- ¹⁸⁸ 'Uitslagen 42 gemeenten boven de 50.000 inwoners', 12-13
- ¹⁸⁹ De CPN haalde bij de verkiezingen van 1967 3,6% van de stemmen. Bij de Statenverkiezingen van '70 was dit percentage gegroeid tot 5,7 procent.
- ¹⁹⁰ Van der Louw-archief, inventarisnummer 32, *Brief van partijbestuur PvdA aan het gewestelijk PvdA-bestuur van Amsterdam d.d. 30 oktober 1970* (Amsterdam 1970), 2. Overigens ging de Amsterdamse PvdA gewoon in zee met haar marxistische broeders. De coalitie CPN, PvdA en KVP hield vier jaar stand.
- ¹⁹¹ 'Commentaar de Volkskrant', in: *De Volkskrant*, 4-6-1970, 1
- ¹⁹² De PvdA verloor, zeker, maar dan vooral aan obscure bewegingen als de Kabouters. Met name in de hoofdstad deden deze voormalige Provo's het goed. Maar liefst elf procent van de Amsterdammers vond de partij van Roel van Duijn een geschikter alternatief voor de PvdA dan DS'70, die een magere 1,9% van het hoofdstedelijke electoraat aan zich wist te binden

Hoofdstuk 4

- ¹⁹³ 'Toespraak Han Lammers op het PvdA-congres van 6 maart 1969', *Andere Tijden* (20-5-2003)
- ¹⁹⁴ Van der Louw-archief, inventarisnummer 30, M.P.A. van Dam, *Nota over de aanstaande verkiezingscampagne d.d. 7-10-1969* (1969), 3
- ¹⁹⁵ Van der Louw-archief, inventarisnummer 30, Van Dam, *Nota*, 4
- ¹⁹⁶ Ibidem. De nota, die Van Dam schreef, was alleen bedoeld voor het partijbestuur.
- ¹⁹⁷ Ibidem, 1

-
- ¹⁹⁸ Den Uyl, 'De smalle marge', in: *S&D jg 1970*, 301
- ¹⁹⁹ Ibidem, 301
- ²⁰⁰ Ibidem, 300
- ²⁰¹ Ibidem, 316
- ²⁰² Ibidem, 309
- ²⁰³ Ibidem, 310
- ²⁰⁴ Ibidem
- ²⁰⁵ Ibidem, 311
- ²⁰⁶ H.A.F.M.O. van Mierlo, 'Bijdrage aan de algemene politieke en financiële beschouwingen over de rijksbegroting voor 1971, Tweede Kamer, 13 oktober 1970', in: H. A. F. M. O. van Mierlo, *Een krankzinnig avontuur: politieke, culturele en literaire beschouwingen* (Amsterdam 2012), 53
- ²⁰⁷ Van Mierlo, 'Bijdrage aan de algemene beschouwingen voor 1971', in: van Mierlo, *Een krankzinnig avontuur*, 54
- ²⁰⁸ Den Uyl-archief, inventarisnummer 717, H.A.F.M.O. van Mierlo, *Toespraak na mislukken besprekingen omtrent stembusakkoord tussen KVP, PvdA en D'66* (1970), 11
- ²⁰⁹ Van Mierlo, 'Bijdrage aan de algemene beschouwingen 1971', 54
- ²¹⁰ Den Uyl, 'De smalle marge', 314
- ²¹¹ Den Uyl-archief, inventarisnummer 717, J.M. den Uyl, *Eerste reactie van Den Uyl op het plan van D'66 ten aanzien van samenwerking* (september 1970)
- ²¹² Den Uyl-archief, inventarisnummer 717, Den Uyl, *Eerste reactie op plan D'66*
- ²¹³ Den Uyl-archief, inventarisnummer 717, Van Mierlo, *Toespraak na mislukken besprekingen*, 14
- ²¹⁴ '49ste vergadering dinsdag 25 maart 1969', in: *Beraadslagingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal* (Den Haag 1969), 2451
- ²¹⁵ '49ste vergadering', in: *Beraadslagingen Tweede Kamer*, 2450
- ²¹⁶ Ibidem, 2455
- ²¹⁷ J.M.L.Th. Cals en A.M. Donner (ed.), *Tweede rapport van de Staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet* (Den Haag 1969), 211
- ²¹⁸ Cals en Donner (ed.), *Tweede rapport Grondwet en Kieswet*, 210 en Van Thijn-archief, inventarisnummer 97, J.M. Den Uyl, *Notitie kiesstelsel d.d. 12 december 1969* (Den Haag 1969), 4
- ²¹⁹ Cals en Donner (ed.), *Tweede rapport Grondwet en Kieswet*, 176
- ²²⁰ Ibidem
- ²²¹ Ibidem, 203
- ²²² J.M.L.Th. Cals en A.M. Donner (ed.), *Eerste rapport van de Staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet* (Den Haag 1968), 46 en Cals en Donner (ed.), *Tweede rapport Grondwet en Kieswet*, 205
- ²²³ Den Uyl (ed.), *Een stem die telt*, 61
- ²²⁴ IISG Van Thijn-archief, inventarisnummer 97, Den Uyl, *Notitie kiesstelsel*, 6
- ²²⁵ Ibidem
- ²²⁶ Van Thijn-archief, inventarisnummer 97, *Eerste gesprek D'66-PPR-PvdA inzake Grondwetsherziening d.d. 24-08-1970* (1970), 1
- ²²⁷ Van Thijn-archief, inventarisnummer 97, *Tweede gesprek D'66-PPR-PvdA inzake Grondwetsherziening d.d. 10-09-1970* (1970), 2
- ²²⁸ Daalder, 'Politici en politisering', 56-59
- ²²⁹ Van Thijn-archief, inventarisnummer 97, *Derde gesprek D'66-PPR-PvdA inzake Grondwetsherziening d.d. 28-09-1970* (1970), 3
- ²³⁰ Gruijters en Jurgens zaten niet in de Kamer en konden het voorstel dus onmogelijk indienen.
- ²³¹ '55ste vergadering van donderdag 18 februari 1971', in: *Beraadslagingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal* (Den Haag 1971), 2887
- ²³² 55ste vergadering, In: *Beraadslagingen Tweede Kamer*, 2905
- ²³³ E. van Thijn, A.M. Goudsmit en J.M. Aarden, *Voorstel van wet van de heer Van Thijn, mejuffrouw Goudsmit en de heer Aarden tot het in overweging nemen van een verandering in de Grondwet strekkende tot geven van meer rechtstreekse invloed aan de kiezers op de kabinetsvorming* (Den Haag 1971), 1
- ²³⁴ 55ste vergadering, in: *Beraadslagingen Tweede Kamer*, 2904

Hoofdstuk 5

- ²³⁵ H.A.F.M.O. van Mierlo, 'D'66 en de 'Hoofdlijnen van een regeringsprogram'', in: *Socialisme en Democratie jaargang 1971* (4-1971), 221
- ²³⁶ Den Uyl-archief, inventarisnummer 616, A. Slingting, *Verslag van serie gesprekken tussen delegaties van D'66 en PvdA d.d. 25-01-1971 en 27-01-1971* (Amsterdam 1971), 12
- ²³⁷ Vondeling, *Nasmaak en voorproef*, 205

-
- ²³⁸ A.A. van der Louw, 'De Partij van de Arbeid: meer dan een kiesvereniging', in: *Socialisme en Democratie jaargang 1971* (1-1971), 5
- ²³⁹ Van der Louw, 'De Partij van de Arbeid', in: *S & D jg. 1971*, 5
- ²⁴⁰ H. Kombrink, 'Nieuw Links is dood- Leve Nieuw Links', in: *Civis Mundi juli-augustus 1971* (Den Haag 1971), 306
- ²⁴¹ E. van Thijn, 'Is het PvdA-socialisme een wegwerpideologie?', in: *Socialisme en Democratie jaargang 1971* (11-1971), 552-553
- ²⁴² Gesprek met Van Thijn
- ²⁴³ Ibidem
- ²⁴⁴ PPR-archief, inventarisnummer 362, *Perscommuniqué partijbesturen PvdA en D'66 d.d. 02-02-1971* (Amsterdam 1971), 1
- ²⁴⁵ Den Uyl-archief, inventarisnummer 616, Slichting, *Verslag gesprekken D'66 en PvdA*, 2
- ²⁴⁶ J. van den Berg, 'D'66er De Goede: 'Op ons lijstje van ontploffingen staat de PvdA bepaald niet bovenaan'', in: *Vrij Nederland*, 13-2-1971, 3
- ²⁴⁷ Ibidem, 6. In een op 2 februari uitgegeven communiqué stond: 'Het gesprek met de VVD en de PPR is op korte termijn gepland.' Een week voor dit persbericht had Van Mierlo blijkens de notulen van de gesprekken tussen PvdA en D'66 blijkbaar al afscheid genomen van dit idee.
- ²⁴⁸ Gesprek met Jan Terlouw d.d. 26-04-2013
- ²⁴⁹ PPR-archief, inventarisnummer 362, *Persbericht PPR over partijpolitieke samenwerking d.d. 03-02-1971* (Amsterdam 1971)
- ²⁵⁰ PPR-archief, inventarisnummer 362, *Persbericht partijbestuur PSP d.d. 08-02-1971* (Amsterdam 1971)
- ²⁵¹ Den Uyl-archief, inventarisnummer 616, *Verslag van een gesprek tussen vertegenwoordigers van de besturen van PSP, PPR en PvdA d.d. 08-12-1970* (Den Haag 1970), 2
- ²⁵² PPR, *Verkiezingsprogramma 1971 PPR, vastgesteld door een ledenkongres op 30-01-1971* (Den Bosch 1971), 4
- ²⁵³ Van den Doel, Lammers (ed.), *Tien over Rood*, 9
- ²⁵⁴ Gesprek met Jurgens
- ²⁵⁵ Gesprek met Van Thijn
- ²⁵⁶ *Beleidsplan D'66, schets voor een regeringsbeleid in de periode 1971-1975* (1971), 50
- ²⁵⁷ Gesprek met Van Thijn
- ²⁵⁸ Ibidem
- ²⁵⁹ PPR-archief, inventarisnummer 362, H.A.F.M.O. van Mierlo, *Notitie met betrekking tot samenwerkingsverband d.d. 17-02-1971* (1971)
- ²⁶⁰ PPR-archief, inventarisnummer 362, Van Mierlo, *Notitie samenwerkingsverband*
- ²⁶¹ *Beleidsplan D'66*, 4
- ²⁶² Partij van de Arbeid, Demokraten '66 en Politieke Partij Radikalen, *Hoofdpijnen van een Regeringsprogram 1971-1975: Versnelde oplossing van oude problemen, integrale aanpak van nieuwe problemen* (Amsterdam 1971), 5
- ²⁶³ *Verkiezingsprogramma 1971 PPR*, 2
- ²⁶⁴ PvdA, D'66 en PPR, *Hoofdpijnen van een Regeringsprogram*, 2-3
- ²⁶⁵ Gesprek met Van Thijn
- ²⁶⁶ PvdA, D'66 en PPR, *Hoofdpijnen van een Regeringsprogram*, 1
- ²⁶⁷ Gesprek met De Gaay. Volgens De Gaay was dit één van de punten waarop de PPR zich in de verkiezingscampagne van '72 wist te onderscheiden.
- ²⁶⁸ PvdA, D'66 en PPR, *Hoofdpijnen van een Regeringsprogram*, 6-7
- ²⁶⁹ Van Thijn, die in die tijd zelf getrouwd was met een feministe, zei in het interview, dat ik met hem had, daarover: 'Daar doorheen speelde ook de feministische golf, waar we toch wel veel steun aan hebben gegeven. Maar wat niet bij iedereen verinnerlijkt was. Die hadden enorm radicale ideeën over de eerlijke verdeling van werk en zorg tussen man en vrouw. Ze wilden vastgelegd hebben dat mannen zich moesten verplichten 50% van de huishoudelijke arbeid voor hun rekening te nemen. Dat ging velen te ver.'
- ²⁷⁰ PvdA, D'66 en PPR, *Hoofdpijnen van een Regeringsprogram*, 7
- ²⁷¹ B. de Gaay Fortman, *Politiek op termijn* (1974), 15
- ²⁷² Op basis van de Statenverkiezingen van 1970, die voor de PPR beroerd waren verlopen, mochten de Radicals rekenen op 4 zetels
- ²⁷³ Gesprek met De Gaay
- ²⁷⁴ '106de vergadering van dinsdag 14 september 1976', in: *Beraadslagingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal* (Den Haag 1976), 5542
- ²⁷⁵ PPR-archief, inventarisnummer 362, H.A.F.M.O. van Mierlo, *Notitie Van Mierlo d.d. 12-02-1971* (1971)
- ²⁷⁶ PPR-archief, inventarisnummer 362, *Perscommuniqué PvdA-partijbestuur d.d. 02-02-1971* (Den Haag 1971). De anti-KVP-resolutie werd ingetrokken, maar dat was niet om het goede gedrag van de katholieken. Nee, gewaarschuwd door de vakcentrale (en D'66) voor een totale isolering.

- 277 PPR-archief, inventarisnummer 362, *Resolutie PvdA partijbestuur voorgelegd aan het Congres van 6, 7, 8 februari 1971* (Amsterdam 1971), 2
- 278 PPR-archief, inventarisnummer 362, A. Veerman, *Brief namens partijvoorzitters ARP, CHU en KVP aan de partijbesturen van PvdA, D'66 en PPR d.d. 04-03-1971* (Den Haag 1971), 2
- 279 PPR-archief, inventarisnummer 362, A. Vondeling, *Brief namens partijvoorzitter PvdA, D'66 en PPR aan de partijbesturen van ARP, CHU en KVP d.d. 05-03-1971* (Amsterdam 1971)
- 280 PPR-archief, inventarisnummer 362, A. Vondeling, *Brief PvdA, D'66 en PPR aan ARP, CHU en KVP*
- 281 PPR-archief, inventarisnummer 362, *Verklaring delegatie PvdA, D'66 en PPR over bespreking met vertegenwoordigers van KVP, ARP en CHU d.d. 10-03-1971* (Amsterdam 1971), 1
- 282 PPR-archief, inventarisnummer 362, A. Veerman, J. W. van Hulst en A. van der Stee, *Brief van ARP, CHU en KVP van partijbesturen van PvdA, D'66 en PPR d.d. 02-03-1971* (Den Haag 1971), 1
- 283 Christelijk Historische Unie, Katholieke Volkspartij en Anti-Revolutionaire Partij, *Gemeenschappelijk Urgentie Program 1971-1975* (1971), 10
- 284 '2de Vergadering van woensdag 12 mei 1971,' in: *Beraadslagingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal (Den Haag 1971)*, 16. Vlak na de verkiezingen geeft Den Uyl in het debat over het aanstellen van de formateur aan dat het urgentieprogramma nog zo slecht niet is. Zo had de maatschappijvisie van de KVP, ARP en CHU meer overeenkomsten met 'Hoofdlijnen' dan met het partijprogramma van de VVD.
- 285 Van den Berg, 'D'66er De Goede', in: *VN*, 4
- 286 'Vakcentrales: geen veroordeling van kabinet – De Jong. Stemadvies blijft uit', in: *Dagblad de Tijd*, 31-1971, 1
- 287 I. Cornelissen, 'Het CNV is het condoom voor de conservatief christelijke coalitie', in: *Vrij Nederland*, 24-4-1971, 3
- 288 'Vakcentrales', in: *Dagblad de Tijd*, 1
- 289 Den Uyl, 'De smalle marge', 320
- 290 Ibidem
- 291 K. Bastianen, 'Alternatief formatiewerk in alle stilte volbracht. Kloos sloeg invitatie af', in: *De Volkskrant*, 17-4-1971, 7
- 292 Bastianen, 'Alternatief formatiewerk', in: *De Volkskrant*
- 293 Gesprek met Van Thijn, Bleich, *Joop den Uyl*, 262-263 en: Van Praag, *Strategie en illusie*, 89-91
- 294 Gesprek met Van Thijn
- 295 Van den Berg, 'D'66er De Goede', in: *VN*, 3
- 296 Gesprek met Van Thijn. Vanaf december 1970 voerden Van Thijn, Van der Louw (beiden PvdA), Visser, Baehr (beiden D'66), Janssen en Aarden (beiden PPR) heimelijk gesprekken over een alternatief kabinet. Den Uyl werd hier buiten gehouden en hoorde er dus pas over toen het Schaduwkabinet Kloos werd gepresenteerd.
- 297 Van Thijn-archief, inventarisnummer 97, *Samenstelling schaduwkabinet Kloos-van Mierlo* (1971)
- 298 'Conflict over schaduwkabinet', in: *Het Vrije Volk*, 16-4-1971, 1. Sinds het partijcongres van 1969 hadden de vertegenwoordigers van Nieuw Links een meerderheid in het partijbestuur
- 299 A. van Amerongen, 'De schaduw van een regering', in: *Vrij Nederland*, 24-4-1971, 11
- 300 Van Amerongen, 'De schaduw', in: *VN*, 11
- 301 Ibidem
- 302 Ibidem
- 303 'PvdA op sleutelposten in schaduwkabinet: Den Uyl premier', in: *De Volkskrant*, 17-4-1971, 7
- 304 R. Ferninandusse, 'Het Drees Junior-effect', in: *Vrij Nederland*, 8-5-1971, 2
- 305 Ferninadusse, 'Het Drees Junior-effect', in: *VN*
- 306 Gesprek met De Gaay Fortman
- 307 Ibidem

Hoofdstuk 6

- 308 '2de Vergadering', in: *Beraadslagingen Tweede Kamer*, 16
- 309 Ibidem, 24
- 310 'KVP poogt coalitie uit te breiden. Alternatief kabinet wacht af', in: *De Volkskrant*, 30-4-1971, 1
- 311 Van Thijn-archief, inventarisnummer 97, *Vergadering alternatief kabinet d.d. 4 juni 1971*, 1
- 312 Van Thijn-archief, inventarisnummer 97, *Verklaring van het alternatief kabinet van de progressieve combinatie d.d. 2 juli 1971*, 1
- 313 K. Tamboer, 'Anneke Goudsmit van D'66: 'Als we 't de komende vier jaar niet maken, kunnen we 't vergeten'', in: *Haagse Post*, 3-11/9-11-1971, 9
- 314 'D'66-congres zegt 'ja': Van Mierlo zorgt voor vuurwerk, Den Uyl en Aarden mogen vertellen over waarom', in: *Het Vrije Volk*, 1-3-1971, 4
- 315 Gesprek met Terlouw

- 316 H. Smits, 'Zijn de dagen van Hans van Mierlo geteld?', in: *Vrij Nederland*, 15-11-1971, 1. En: Gesprek met Jan Terlouw
- 317 K. Tamboer, 'Van Mierlo in de kraag gepakt', in: *Haagse Post*, 10-11/16-11-1971, 13
- 318 'Mejuffrouw Goudsmit en haar aanhangers in D'66: "Stembusakkoord niet langer relevant"', in: *NRC Handelsblad*, 8-11-1971, 3. En: Tamboer, 'Van Mierlo in de kraag gepakt', in: *HP*
- 319 Ibidem
- 320 J.J. Vis, 'Het uur der waarheid', in: *NRC Handelsblad*, 8-11-1971, 7. Vis zou in latere jaren overigens een gewaardeerd senator voor D'66 worden. Als ongekozen informateur was hij bovendien één van de architecten van het kabinet Paars I.
- 321 H. Smits, 'D'66 bleef defensie trouw,' in: *Vrij Nederland*, 12-2-1972, 1
- 322 Smits, 'D'66 bleef defensie trouw,' in: *VN*
- 323 Ibidem, 2
- 324 Smits, 'Zijn de dagen van Hans van Mierlo geteld?', in: *VN*, 1
- 325 Tamboer, 'Anneke Goudsmit van D'66', in: *HP*, 9.
- 326 Ibidem
- 327 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 83. Goudsmit wordt door de auteur onterecht als 'voorvrouwe' van de anti-PVP beweging bestempeld. Ze was tegen een samenvoeging van de drie partijen alleen, maar voor een grote progressieve volkspartij
- 328 Tamboer, 'Anneke Goudsmit', 9
- 329 Den Uyl-archief, inventarisnummer 616, *Verslag van eerste gesprek tussen PPR, D'66 en PvdA over het vormen van een nieuwe partij d.d. 9 juni 1971* (Amsterdam 1971)
- 330 PPR-Archief, inventarisnummer 364, Ouwerkerk, *Verslag van de eerste vergadering van het overlegorgaan van D'66, PPR en PvdA d.d. 1 oktober 1971* (Amsterdam 1971), 1
- 331 '6de vergadering van dinsdag 12 oktober 1971', in: *Beraadslagingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal* (Den Haag 1971), 198
- 332 '6de vergadering,' in: *Beraadslagingen Tweede Kamer*, 199
- 333 Ibidem, 230
- 334 Ibidem
- 335 Ibidem, 231
- 336 Ibidem
- 337 Den Uyl-archief, inventarisnummer 616, *Verslag van tweede gesprek tussen PPR, D'66 en PvdA over het vormen van een nieuwe partij d.d. 24 juni 1971* (Amsterdam 1971), 2. Jurgens stelde in de vergadering voorafgaande aan de vorming van het progressief overlegorgaan, dat samenwerking zonder gemeenschappelijke sprekers in de Kamer geen knip voor de neus waard was.
- 338 '6de vergadering,' in: *Beraadslagingen Tweede Kamer*, 230
- 339 B. van Bossum, 'Bas de Gaay Fortman: PPR moet in Kamer aanwezig blijven', in: *De Tijd*, 29-10-1971, 3
- 340 Van Bossum, 'Bas de Gaay Fortman'
- 341 Gesprek met De Gaay Fortman
- 342 Van Bossum, 'Bas de Gaay Fortman'
- 343 J. van den Berg, 'De nieuwe voorzitter van de PPR: Dolf Coppes: 'Ik wil de hele partij inschakelen voor een onderzoek naar machtsposities'', in: *Vrij Nederland*, 23-10-1971, 2
- 344 Van den Berg, 'De nieuwe voorzitter van de PPR: Dolf Coppes', in: *VN*
- 345 H. Smits, 'Bas de Gaay Fortman: PvdA en D'66 waren op ministerszetels uit. PPR wordt lastige progressieve partner', in: *Vrij Nederland*, 9-12-1972, 1
- 346 PPR-Archief, inventarisnummer 364, Sligting, *Verslag van de tweede vergadering van het overlegorgaan van D'66, PPR en PvdA d.d. 29 oktober 1971* (Amsterdam 1971), 2
- 347 *Socialisme nu! Gelijke kansen meedenken, meebesluiten, meehandelen. Discussieschema voor gespreksgroepen van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam 1971), 13
- 348 Gesprek met Terlouw
- 349 PPR-Archief, inventarisnummer 364, Sligting, *Verslag van de elfde vergadering van het overlegorgaan van D'66, PPR en PvdA d.d. 10 april 1972* (Amsterdam 1972), 1
- 350 PPR-Archief, inventarisnummer 364, Sligting, *Verslag van de elfde vergadering*, 1
- 351 Gesprek met Jurgens en: Gesprek met Van Thijn
- 352 A. Peper, 'Inflatie of progressie?' in: *Socialisme en Democratie*, 8/9-1971, Amsterdam (1971)
- 353 J. van Merriënboer, *Mansholt. Een biografie* (Amsterdam 2006), 361-365 en: I. Cornelissen, 'Een landbouwer uit Ulrum wordt opnieuw de landspolitiek ingetild', in: *Vrij Nederland*, 15-01-1972, 3
- 354 Gesprek met De Gaay Fortman
- 355 Voor de PvdA was dat Cees de Galan, hoogleraar in de economie, en voor D'66 Hans Gruijters, uitbater van diverse cafés in de Amsterdamse binnenstad
- 356 Gesprek met De Gaay Fortman. Hoewel beide heren me bezwoeren goede vrienden te zijn, verliep de professionele samenwerking weinig soepel. Jurgens verweet De Gaay teveel een eigenheimer te zijn. Dat Jurgens in 1975 de Kamer verliet om bij de NOS voorzitter te worden, was mede veroorzaakt door de

-
- verstoorde werkrelatie tussen beide. De Gaay op zijn beurt vond dat Jurgens de PPR uitleverde aan de PvdA.
- ³⁵⁷ Gesprek met Jurgens
- ³⁵⁸ Gesprek met De Gaay
- ³⁵⁹ PPR-Archief, inventarisnummer 364, Sligting, *Verslag van de vierde vergadering van het overlegorgaan van D'66, PPR en PvdA d.d. 12 januari 1972* (Amsterdam 1972), 1-3
- ³⁶⁰ 'Onenigheid over taak', in: *NRC*
- ³⁶¹ Ibidem
- ³⁶² K. Tamboer, 'De groep-Mansholt en de sentimenten', in: *Haagse Post*, 16-2/22-2 1972, 7
- ³⁶³ Tamboer, 'De groep-Mansholt en de sentimenten', in: *HP*
- ³⁶⁴ PPR-Archief, inventarisnummer 364, Sligting, *Verslag van de zesde vergadering van het overlegorgaan van D'66, PPR en PvdA d.d. 28 februari 1972* (Amsterdam 1972), 2
- ³⁶⁵ PPR-Archief, inventarisnummer 364, Sligting, *Verslag van de zevende vergadering van het overlegorgaan van D'66, PPR en PvdA d.d. 13 maart 1972* (Amsterdam 1972), 1
- ³⁶⁶ PPR-Archief, inventarisnummer 364, Sligting, *Verslag van de elfde vergadering*, 3
- ³⁶⁷ W.L. Brugsma, 'Een nogal uniek stuk', in: *Haagse Post*, 23-2/1-3 1972, 7
- ³⁶⁸ Brugsma, 'Een nogal uniek stuk', in: *HP*, 6
- ³⁶⁹ Van Merriënboer, *Mansholt*, 368-369
- ³⁷⁰ Brugsma, 'Een nogal uniek stuk', in: *HP*, 6
- ³⁷¹ C. de Galan, J. P. A. Gruijters, E. C. M. Jurgens (e.a.), *Advies van de 'commissie van zes' aan het permanent orgaan van PvdA, D'66 en PPR* (Amsterdam 1972), 32
- ³⁷² De Galan, Gruijters, Jurgens (e.a.), *Advies van de 'commissie van zes'*, 23
- ³⁷³ Ibidem, 25
- ³⁷⁴ J. Blok, D. Coppes, B. de Gaay Fortman (e.a.), *Bommen voor Brood. Over het verband tussen bewapeningswedloop, armoede en milieubederf* (Baarn 1972), 5. Het rapport was door zes prominente PPR-ers samengesteld. Eén naam ontbrak opvallend genoeg. Jurgens, die als enige PPR-er in de commissie-Mansholt had gezeten, werd door De Gaay en Coppes buiten het schrijfproces gehouden.
- ³⁷⁵ Blok, Coppes, De Gaay Fortman (e.a.), *Bommen voor Brood*, 22
- ³⁷⁶ Ibidem, 15
- ³⁷⁷ Ibidem, 28
- ³⁷⁸ Ibidem, 30
- ³⁷⁹ H. Smits, 'Kiezen tussen Coppes en Mansholt. PPR en PSP dicht bij elkaar in Bunnik', in: *Vrij Nederland*, 15-4-1972, 7
- ³⁸⁰ Smits, 'Kiezen tussen Coppes en Mansholt', in: *VN*
- ³⁸¹ Ibidem
- ³⁸² Ibidem

Hoofdstuk 7

- ³⁸³ J. Jansen van Galen, 'Hans Gruijters' verkiezingscampagne: 'Wat ik begin zit vol conflicten maar ook vol actie en engagement', in: *Haagse Post*, 30-8-1972, 31
- ³⁸⁴ PPR-Archief, inventarisnummer 364, Sligting, *Verslag van de vijftiende vergadering van het progressief overlegorgaan d.d. 9-8-1972* (Amsterdam 1972), 2
- ³⁸⁵ PPR-Archief, inventarisnummer 364, Sligting, *Verslag van de vijftiende vergadering*, 4
- ³⁸⁶ Van Thijn claimde de naam Keerpunt te hebben bedacht.
- ³⁸⁷ PvdA, D'66 en PPR, *Keerpunt 1972. Regeerakkoord van de progressieve drie* (Amsterdam 1972), 4
- ³⁸⁸ PvdA, D'66 en PPR, *Keerpunt 1972*, 6-7
- ³⁸⁹ Ibidem
- ³⁹⁰ PPR-Archief, inventarisnummer 364, Sligting, *Verslag van de achttiende vergadering*, 2
- ³⁹¹ PPR-Archief, inventarisnummer 364, Sligting, *Verslag van de achttiende vergadering van het progressief overlegorgaan d.d. 28-8-1972* (Amsterdam 1972), 2
- ³⁹² Ibidem
- ³⁹³ 'PvdA en D'66 botsen over lid zijn van NAVO. Tegen zin van partijbestuur', in: *De Tijd*, 7-10-1972, 6
- ³⁹⁴ Partijvoorzitter Ruby van der Scheer werd het allemaal teveel. Nadat zij onwel was geworden, ging zij volgens Van Thijn vroegtijdig naar huis
- ³⁹⁵ 'PvdA en D'66 botsen', in: *De Tijd*, 6
- ³⁹⁶ M. van Amerongen, 'Geheim plan bij breuk in PvdA: Een eigen lijst voor Den Uyl', in: *Vrij Nederland*, 14-10-1972, 1
- ³⁹⁷ PPR-Archief, inventarisnummer 360, *Verklaring van de Grote Fractie van de PPR d.d. 23-9-72* (Utrecht 1972)
- ³⁹⁸ Smits, 'Bas de Gaay Fortman', in: *VN*, 1

- ³⁹⁹ PPR Archief, inventarisnummer 360, *Perscommuniqué. Enkele fragmenten uit de toespraak van dhr. B. de Gaay Fortman voor de Grote Fractie van de PPR d.d. 23-9-72* (Utrecht 1972), 1
- ⁴⁰⁰ PPR-Archief, inventarisnummer 360, *Perscommuniqué, Toespraak De Gaay*
- ⁴⁰¹ R. Vermaas, 'Partijvoorzitter De Zeeuw: KVP-fractie kan andere coalitie kiezen zonder deloyaal te zijn', in: *De Tijd*, 20-9-1972, 4
- ⁴⁰² Van Praag, *Strategie en illusie*, 114
- ⁴⁰³ 'Zware nederlagen voor Den Uyl op PvdA-congres. PvdA gooit deur naar KVP definitief dicht', in: *De Tijd*, 7-10-1972, 1
- ⁴⁰⁴ PPR-Archief, inventarisnummer 364, Sligting, *Verslag van de vijftiende vergadering*, 6
- ⁴⁰⁵ J. Jansen van Galen en B. Vuijsje, 'Onderhandelingen na de verkiezingen? Van Mierlo: 'Daar ben ik gewoon tegen.' Den Uyl: 'Nee, dat zie ik niet.', in: *Haagse Post*, 16-8-1972, 8
- ⁴⁰⁶ PPR-Archief, inventarisnummer 364, Sligting, *Verslag van de vijftiende vergadering*, 6
- ⁴⁰⁷ PPR-Archief, inventarisnummer 360, *Perscommuniqué, Toespraak De Gaay*, 2
- ⁴⁰⁸ H. Smits, 'Een goed schaduwkabinet met vraagtekens. Van der Stoel wilde alleen wijken voor Mansholt', in: *Vrij Nederland*, 25-11-1972, 1
- ⁴⁰⁹ 'Drs. Ed van Thijn: Extra-parlementair kabinet zet kiezer buitenspel', in: *Het vrije volk*, 11-11-1972, 4. Van Thijn reageerde in dit artikel op 'een proefballonetje' van KVP-voorzitter de Zeeuw. Het standpunt van De Gaay Fortman komt echter wel terug. Van Thijn zegt De Gaay in deze nooit begrepen te hebben. Grappend voegt hij daaraan toe: 'Overigens een extra-parlementair kabinet is de enige mogelijkheid om twee De Gaay Fortmannen in de regering te krijgen, maar ik neem aan dat dat niet de bedoeling was.'
- ⁴¹⁰ 'Drs. Ed van Thijn', in: *Het vrije volk*
- ⁴¹¹ Gesprek met De Gaay
- ⁴¹² PPR-Archief, inventarisnummer 364, Sligting, *Verslag van de 29ste vergadering van het progressief overlegorgaan d.d. 4-12-1972* (Amsterdam), 2. Van der Louw liet tijdens de eerste bijeenkomst van het POO na de verkiezingen weten nog verbolgen te zijn over Gaay's optreden bij Televisier. Vooral het feit dat hij voor het oog der natie 'de onderlinge verschillen breed had uitgemeten' deed de PvdA-voorzitter sudderen.
- ⁴¹³ 'Een bas blijft nu eenmaal een solo-instrument', in: *Het vrije volk*, 21-11-1972, 5 en: Smits, 'Een goed schaduwkabinet met vraagtekens', in: *VN*
- ⁴¹⁴ H. Smits, 'Kroonprins. Ed van Thijn: 'Wij zijn geen loopjongens van Den Uyl.' in: *Vrij Nederland*, 26-5-1973, 1
- ⁴¹⁵ Smits, 'Een goed schaduwkabinet met vraagtekens', in: *VN*, 2
- ⁴¹⁶ Jansen van Galen en Vuijsje, 'Onderhandelingen na de verkiezingen?', in: *HP*, 8
- ⁴¹⁷ 'Schaduwminister', in: *NRC Handelsblad*, 13-11-1972, 7. En: 'Schaduwkabinet is nog ver', in: *NRC Handelsblad*, 13-11-1972, 1. Naar verluid was Van der Stoel alleen bereid zijn zetel af te staan aan Mansholt. Mister EEG Mansholt weigerde dat echter.
- ⁴¹⁸ 'Bas boekt succes met solozang', in: *NRC*, 1
- ⁴¹⁹ De kiesgerechtigde leeftijd was bij de verkiezingen van '72 voor het eerst 18 (i.p.v. 21). De Gaay claimde veertig jaar na dato 1/3 van de nieuwe kiezers binnengehaald te hebben. Veertig procent van de stemmen was volgens Smits van VN inderdaad afkomstig van kiezers, die voor het eerst naar de stembus waren gegaan. En: H. Daalder, *Van oude en nieuwe regenten*, 50. Uit kiezersonderzoek uitgevoerd n.a.v. de Kamerverkiezingen in '72 blijkt dat 37% van de PPR-stemmers voor het eerst stemde en 39% in '71 op een andere partij stemde
- ⁴²⁰ H. Smits, 'PPR kreeg stemmen van nieuwe kiezers, PvdA en D'66', in: *Vrij Nederland*, 9-12-1972, 2
- ⁴²¹ Smits, 'PPR kreeg stemmen', in: *VN*, 2
- ⁴²² PPR-Archief, inventarisnummer 364, Sligting, *Verslag van de 29ste vergadering*, 1
- ⁴²³ 'VVD-leider Wiegel kondigt harde verkiezingsstrijd aan', in: *Limburgsch Dagblad*, 23-10-1972, 3
- ⁴²⁴ Ibidem
- ⁴²⁵ Ibidem, 2

Hoofdstuk 8

- ⁴²⁶ H. Smits, 'Een regering Den Uyl, in schaamte geboren. 'Het is ons kabinet, dat laat ik me niet afnemen'', in: *Vrij Nederland*, 12-5-1973, 1
- ⁴²⁷ J. Jansen van Galen, 'Den Uyl krijgt de geest van de polarisatie niet meer in de fles', in: *Haagse Post*, 12-5-1973, 14
- ⁴²⁸ PPR-archief, inventarisnummer 364, Sligting, *Verslag van de 38ste vergadering van het POO d.d. 27-4-73* (Amsterdam 1973), 1. Van der Louw liep 'over van irritatie en rancune.' Met name zijn 'ekstra-parlementaire opstelling' had wrevel gewekt.
- ⁴²⁹ *41ste vergadering. Vergadering van maandag 28-5-1973*. Beraadslagingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal (Den Haag 1973), 1602

-
- ⁴³⁰ H. Smits, 'Bas de Gaay Fortman: 'We hebben nog nooit zo'n links kabinet gehad'', in: *Vrij Nederland*, 5-5-1973, 11
- ⁴³¹ Gesprek met Jurgens
- ⁴³² PPR-archieff, inventarisnummer 364, Sligting, *Verslag van de 39ste vergadering van het POO d.d. 11-5-1973* (Amsterdam 1973), 2
- ⁴³³ PPR-archieff, Sligting, *Verslag 39ste vergadering*, 4
- ⁴³⁴ Jansen van Galen, Nypels en Tamboer, 'Minister-president Joop den Uyl', in: *Haagse Post*, 2
- ⁴³⁵ Smits, 'Kroonprins Ed van Thijn', in: *VN*, 1
- ⁴³⁶ Ibidem
- ⁴³⁷ J. Jansen van Galen en K. Tamboer, 'PvdA-fractievoor­zitter Ed van Thijn: 'Ik ben voor polarisatie omdat ik heilig geloof in tweedeling in de politiek,' in: *Haagse Post*, 26-5-1973, 9
- ⁴³⁸ Smits, 'De regering Den Uyl', in: *VN*, 2
- ⁴³⁹ A.J. Heerma van Voss en J. Jansen van Galen, 'Gesprek met D'66-leider Van Mierlo: 'De polarisatie begint nu pas – maar het heeft geen enkele zin mensen nu tegen elkaar op te zetten', in: *Haagse Post*, 16-6-1973, 11
- ⁴⁴⁰ 'Van Mierlo treedt af als fractievoorzitter: "Spanningen in de persoonlijke sfeer", in: *Volk­skrant*, 27-6-1973, 3
- ⁴⁴¹ 'Aftredende fractievoorzitter van D'66 Hans van Mierlo: ik vertik het te delen, ik heb gekozen', in: *Leeuwarder Courant*, 28-6-1973, 7
- ⁴⁴² Gesprek met Terlouw. Van Mierlo sprak van een geplande coup, volgens Terlouw trad Van Mierlo af door een samenloop van omstandigheden
- ⁴⁴³ 'Aftredende fractievoorzitter', in: *Leeuwarder Courant*, 7
- ⁴⁴⁴ Ibidem
- ⁴⁴⁵ Gesprek met Terlouw
- ⁴⁴⁶ Ibidem
- ⁴⁴⁷ Ibidem
- ⁴⁴⁸ Ibidem
- ⁴⁴⁹ A. van der Louw (ed.), *Nota-PvdA '73* (Amsterdam 1973), 14
- ⁴⁵⁰ Van der Louw (ed.), *Nota-PvdA*, 12
- ⁴⁵¹ Ibidem, 15-16
- ⁴⁵² Gesprek met De Gaay
- ⁴⁵³ Ibidem. Ook in het overlegorgaan had De Gaay dit laten weten.
- ⁴⁵⁴ A.J. Heerma van Voss en J. Jansen van Galen, 'Gesprek met mr. Erik Jurgens: 'Wie zijn de ontwerpers van de polarisatiegedachte in Nederland? De christendemocraten', in: *Haagse Post*, 27-7-1973, 12
- ⁴⁵⁵ Gesprek met Jurgens
- ⁴⁵⁶ A.J. Heerma van Voss en K. Tamboer, 'Het PvdA-congres: Op de bres voor de basis', in: *Haagse Post*, 22-9-1973, 10
- ⁴⁵⁷ Heerma van Voss en Tamboer, 'Het PvdA-congres', 11
- ⁴⁵⁸ Op de vraag of een PVP er ooit heeft in gezeten antwoordden Van Thijn, Jurgens, De Gaay en Terlouw eensgezind nee.
- ⁴⁵⁹ Smits, 'Bas de Gaay Fortman', in: *VN*, 11
- ⁴⁶⁰ Ibidem
- ⁴⁶¹ De Gaay Fortman, *Politiek op termijn*, 79
- ⁴⁶² PPR-archieff, inventarisnummer 364, *Verslag van de 54ste vergadering van het POO d.d. 1-4-1973* (Amsterdam 1973), 3
- ⁴⁶³ W. F. de Gaay Fortman, *Brief van de Minister van Binnenlandse Zaken aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal d.d. 24-6-1975* (Den Haag 1975), 1-2
- ⁴⁶⁴ Gesprek met Terlouw
- ⁴⁶⁵ 'Terlouw: D'66 moet blijven', in: *Het Vrije Volk*, 24-11-1973, 6
- ⁴⁶⁶ 'D'66 maakt de banden met de PvdA losser', in: *Leeuwarder Courant*, 26-11-1973, 20
- ⁴⁶⁷ 'D'66-congres wil partij niet opheffen. Afzetten tegen PvdA en VVD', in: *Het Vrije Volk*, 26-11-1973, 7
- ⁴⁶⁸ PPR-archieff, inventarisnummer 364, *Verslag van de 46ste vergadering van het POO d.d. 30-11-1973* (Amsterdam 1973), 1
- ⁴⁶⁹ PPR-archieff, inventarisnummer 364, *Verslag 46ste vergadering*, 2
- ⁴⁷⁰ 'Terlouw: D'66 moet blijven', in: *Het Vrije Volk*, 6
- ⁴⁷¹ 'D'66: alleen Statenverkiezingen in', in: *Het Vrije Volk*, 21-5-1973, 5
- ⁴⁷² PPR-archieff, inventarisnummer 364, *Verslag 54ste vergadering*, 2
- ⁴⁷³ PPR-archieff, inventarisnummer 364, *Verslag 54ste vergadering*, 1
- ⁴⁷⁴ M. Uitzinger, 'D'66 doodop na chaotisch congres', in: *Het Vrije Volk*, 23-9-1974, 5
- ⁴⁷⁵ J. van Tijn, 'Drees en D'66-ers tasten elkaar af', in: *Vrij Nederland*, 26-1-1974, 1
- ⁴⁷⁶ Gesprek met Terlouw
- ⁴⁷⁷ Ibidem

⁴⁷⁸ M. Uitzinger, 'D'66 dat op PvdA lijkt is zinloos', in: *Het Vrije Volk*, 5-2-1975, 4

⁴⁷⁹ Van Praag, *Strategie en illusie*, 219-225

⁴⁸⁰ Ibidem, 219

⁴⁸¹ Van Thijn-archief, inventarisnummer 99, I. van den Heuvel en W. van Hoogevest, *Persverklaring naar aanleiding van de val van het kabinet d.d. 30-3-1977*

⁴⁸² Van Thijn-archief, inventarisnummer 99, PPR-partijbestuur, *Resolutie over de te volgen PPR-strategie d.d. 15-4-1977*, 1

⁴⁸³ Gesprek met De Gaay

Conclusie

⁴⁸⁴ Gesprek met Van Thijn

⁴⁸⁵ Was men in '67 nog bang voor het voortbestaan van de PvdA, tien jaar later haalde de partij de meeste zetels (53) in haar bestaan

⁴⁸⁶ 'Reacties op congressen linkse drie. KVP weigert knieval', in: *De Tijd*, 9-10-1972

⁴⁸⁷ Gesprek met Terlouw

⁴⁸⁸ In 1967 waren de PSP en CPN samen goed voor 9 zetels (CPN: 5, PSP: 4), in 1972 was dit aantal gelijk (CPN: 7, PSP: 2)

⁴⁸⁹ Gesprek met Van Thijn

⁴⁹⁰ Ibidem

⁴⁹¹ Gesprek met Jurgens

⁴⁹² Van Praag, *Strategie en illusie*, 105

⁴⁹³ Weliswaar veertig jaar na dato, maar geen van de vier politici, die ik ondervroeg, zei er vertrouwen in te hebben gehad, dat zo'n partij er ooit ingezeten heeft

⁴⁹⁴ Van Thijn, 'PvdA-socialisme een wegwerpideologie?', 552

⁴⁹⁵ G. Voerman, 'Partijfusies in Nederland', 144

⁴⁹⁶ Van der Louw, *Nota-PvdA 1973*, 17

⁴⁹⁷ Gesprek met Jurgens

⁴⁹⁸ Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 111

⁴⁹⁹ Gesprek met Terlouw

⁵⁰⁰ W. van Hennekeler, 'De PvdA en de progressieve volkspartij', 111-113

⁵⁰¹ Van Thijn, 'Van partijen naar stembusaccorden', 69

⁵⁰² 'Ed van Thijn contra Eric Kolfschoten', in: *Vrije Volk*, 4-4-1971, 3